

**A BIHARI MÚZEUM
ÉVKÖNYVE**

VIII–IX.

BERETTYÓÚJFALU, 2001

A BIHARI MÚZEUM ÉVKÖNYVE, VIII-IX.

A BIHARI MÚZEUM
ÉVKÖNYVE

VIII–IX.

BERETTYÓÚJFALU, 2001

Szerkesztette:

DR. MÓDY GYÖRGY és KÁLLAI IRÉN

A tanulmányokat lektorálták:

DR. VARGA GYULA, DR. MÓDY GYÖRGY, DR. SELMECZI LÁSZLÓ

A rajzokat, fotókat a szerzők készítették

Felelős kiadó:

A HAJDÚ-BIHAR MEGYEI MÚZEUMOK IGAZGATÓSÁGA

Felelős vezető:

DR. SELMECZI LÁSZLÓ
megyei múzeumigazgató

Technikai szerkesztő:

MOLNÁRNÉ BALÁZS ZSUZSANNA

A kötet megjelenését támogatta:

Nemzeti Kulturális Alapprogram Múzeumi Kollégiuma
Bihari Múzeumért Alapítvány
Berettyóújfalu Város Önkormányzata
Zsáka Önkormányzata
Berekböszörmény Önkormányzata
Csapóné dr. Gombos Piroska
Bihar-Szer Bt.

HU ISSN 0133-7653

Nyomta a Kapitális Bt., Debrecen
Felelős vezető: Kapusi József ügyvezető

TARTALOM

NÉPRAJZ – VOLKSKUNDE

Bodnár László

Monostorpályi szőlő- és borkultúrájának fejlődése és visszafejlődése	7
Die Entwicklung und Rückentwicklung der Trauben- und Weinkultur von Monostorpályi	19

Cs. Szabó István

Adatok a zsákai juhtartásról	21
Angaben über die Schafzucht in Zsáka	36

Dukrét Géza

Az ülőrokka, vagy gyalogrokka és a vele kapcsolatos szokások a bihari Síteren ..	37
Der Sitzrocken oder Fußrocken und die mit ihm verbundenen Bräuche in Síter (Bihar)	58

Gráfik Imre

Építészeti hagyomány – változó falukép – a falu jövője (Kelet-magyarországi esettanulmány)	61
Bautradition – veränderliches Dorfbild – die Zukunft des Dorfes (Studie aus Ost-Ungarn)	110

Siteri Róbert

„Az Isten úgy teremtette...” (Történetek Hajzer János vértesi táltosról)	113
„Gott schuf ihn so...” (Geschichten von János Hajzer, dem Schamanen von Vértés)	138

IRODALOMTÖRTÉNET – NYELVÉSZET – LITERATURGESCHICHTE

Tódor Györgyné

Nagy Imre költészete	139
Über die Dichtung von Imre Nagy	168

Zilahy Lajos

A sárrétudvari nyelvjárás néhány sajátossága	171
Einige Besonderheiten der Mundart von Sárrétudvar	202

MUZEOLÓGIA – MUSEOLOGIE

Kállai Irén

A Bihari Múzeum tíz éve: 1900–2000	203
10 Jahre Bihar-Museum (1990–2000)	228

MONOSTORPÁLYI SZŐLŐ- ÉS BORKULTÚRÁJÁNAK FEJLŐDÉSE ÉS VISSZAFEJLŐDÉSE

A szőlő évezredek óta nemcsak gyümölcs, hanem bor is. Amióta a bor áruvá vált, attól kezdve határozott érdekviszonyok kapcsolódnak hozzá. Az érdekviszonyok kordában tartásához szabályokra van szükség. Az első szabályok földesúri, városi vagy vármegyei rendelkezésekbe öltöttek testet, gyakran a királyi kiváltságlevelek alapján. A XVII. századtól e szabályok már a törvényhozásban is érvényesültek.

Az 1655. évi XXXI. törvénycikk volt az első, amelyetől végig kísérhetjük a királyi dekrétumokban a kocsmatartás szabályozását, vagy a vámkedvezményekkel kapcsolatos intézkedéseket.

Az 1723-ban megjelent CXVIII. törvénycikk a kiváló borok meghamisításának meggátlásáról intézkedik.

A szőlőtermesztés a filoxéra vésszel került a törvényhozás középpontjába, de az 1876–1883, majd 1895-ben e tárgyban született hat törvény is a kártevő elterjedésének megakadályozásával, a pusztítás következményeinek felszámolásával, a rekonstrukciót elősegítő intézkedésekkel voltak kapcsolatosak.

A filoxéra vész utáni borhiány újabb lendületet adott a borhamisításoknak. Ennek megakadályozását jelentette az 1893. évi XXIII. törvénycikk. E törvény a mesterséges borok készítésének és azok forgalomba hozatalának tilalmazásáról szól, előírja a bor megjelölésében a termőhely és a szőlőfajta nevének alkalmazását. Elrendeli a vegy-kísérleti állomások megalakítását, valamint az állandó szakértő bizottságok létrehozását. Meghatározza a mustkezelés és javítás szabályait, valamint a borvidékek beosztását. A borvidékeknek megfelelően a telepíthető szőlőfajtákat is jegyzékbe veszi. Így került Monostorpályi az Érmelléki borvidék besorolásba.

Az érmelléki szőlőkultúra kialakulásáról nincsenek történeti adatok. Bizonyított, hogy már a XIX. század második felében léteztek itt telepített szőlőskertek, de a kertek zöme már évszázados hagyományokra vezethető vissza. A szőlőskertekről már Bél Mátyás is megemlíkezik (1728): „A szőlőskertek, amint mondják, egy vidéken vannak, magasabb fekvésű földjeikkel elválnak a mezőktől és a hegyektől is, mintegy összekapcsolják azokat. De ahogyan különbözik a földek minősége, úgy mindegyik a megfelelő munkát kívánja. Mégsem különböznek nagyon, sőt a szőlőművelésben mind megegyezik.”

A szőlővel beültetett zárt kertek elnevezése a „szőlőskert”. A XVIII–XIX. századi határtérképeket vizsgálva, a lakott terület szomszédságában kerítéssel körülvett, a határ

többi részétől jól elkülönített zárt terület alakult ki, ilyen a falu határában a Csonkás-kert, a Páskom, távolabb Hosszúpályi határában a Csobány, vagy ahogy a monostoriak Kossuth-kertnek nevezik. Ez a körülhatároltság azt jelentette, hogy a birtoklásnak kötött formája érvényesült. A kert, a hortus vagy promontorium szerves része a jobbágyteleknek, de annak önálló tartozéka, amelyet mind az adózás (bordézsma), mind a tulajdonviszonyok szemszögéből önálló egységként kezeltek. Mivel a szőlővel betelepített kertet a jobbágyok magántulajdonuknak kezdték tekinteni, s bár dézsmát fizettek utána, örökjoggal adták, vették egyéb telki állományuktól függetlenül.

A kerítéssel körülvelt szőlőskert belső ügyeit a birtokosok közössége intézte. A Monostorpályi szőlőskerteknek az érmelléki, más szőlőskertekhez hasonlóan közös vonásai voltak. Ilyen közös formai elem volt a kerteket körülvevő garággya. Garággya kerítésként leginkább a gledícsiát alkalmazták. Ilyen kerítés vette körbe a Csonkás-kertet, a Páskom egy részét.

Fényes E. 1839-ben meglehetősen bortermő szőlőskerteket említ a falu határában, amelyeket 1851-ben újra megemlíti: Az 1950-es években a Csonkás-kertben jelentősebb szőlőterülettel rendelkezett Som Árpád és Som Ernő, Bara József. Kun Béla mivel 1930–31-ben a debreceni egyetem rektora is volt, úgy ismerték szőlőjét, hogy Rektor-szőlő, valamint Horogh Ferencnek, Sebők Andrásnak, Bara Lajosnak, Berzi Bálintnak, Szilvássynak, Orbánnak, Berzi Lajosnak, Kun Gábornak.

Jelentős területű szőlő- és gyümölcssterülete volt a református papnak, Dr. Szász Imrénének. E szőlőterületek az 1950-es és 1960-as évekig virágoztak. A régi öregek a papot úgy emlegették, hogy minden vasárnap 1 kat. hold földért „prédikált”.

1920 után az Alföldi, azon belül a Nyírségi borvidékbe sorolták a községet.

A falu szőlőgazdaságában a mezőgazdaság kollektivizálásáig a kisgazdasági, egyéni érdekelttség volt a meghatározó.

A lakott tanyák, ingatlanok, gazdasági épületek, majorok melletti és azokhoz csatlakozó szőlőültetvényekre a kiváló karbantartottság, gondos ápolás, jó szerveztrágya-ellátottság, összességében magas szintű termelőkapacitás a jellemző. Jól termő, jól karbantartott szőlő volt a Ligeten, a Bortnyák-tanyán, Rapy Ferenc és Rapi Sándor, Konecsny, Kis Sándor, Hajdú, Szarvas tanyáján, a Csonkás Komlóssy és Vári-tanyán, a Zsákoson Tarsoly és Bara-tanyán. Ugyancsak fejlett szőlőkultúrája volt a Klobusitzky családnak a századforduló után, valamint a Kövesdy-tanyán. E tanyás, szőlős ingatlanokat garággya kerítés vette körül, melyet gledícsia tett áthatolhatatlanná.

A századfordulón honosodtak meg egyes filoxerának ellenálló, de rossz minőségű bort adó direkt termő szőlőfajták. 1924 óta telepítésüket tiltották. Monostorpályiban 1935-ben a földbirtokokon termesztett szőlők között kevés volt a direktermelők aránya, annál több volt azonban a hosszúpályi határban a Csobánban (Kossuth-kert), valamint a falu határában, a Páskomban és a Csonkásán. Leginkább az Othelló, Deleware, Elvira, Noah, Izabella fajtákat kedvelték.

A homoki szőlőtermesztés a filoxéra fellépését követően lendült fel. A XIX. század végére az értéktelen, silány homok olcsón megszerezhető földjein sokkal olcsóbb tele-

pítéssel, mint a történelmi borvidékek hegyein az oltványon, nagy értéket jelentenek a szőlők. 1895-ben 49 kat. hold, 1935-ben már 59 kat. hold területen termeltek szőlőt. A szőlő-gyümölcs és borgazdaságról szóló 1959. évi 23. számú törvényerejű rendelet, valamint a földművelésügyi miniszter 2/1959. (XI. 27.) FM-Élm. M. számú együttes rendelete (2. sz. melléklete) alapján a falu határát nem sorolja az Alföldi borvidékhez. Az ún. „bortermőhelyek” kategóriájában, a szőlőtermesztésre kijelölt községek (szőlőkaszter szerint II/a és II/b osztályú) immúnis homoktalajú területek sorában-találhatjuk.

Az 1938. évi XXXI. tc. a direkt termő szőlők telepítésének és pótlásának tilalma mellett a meglévő ültetvények három év alatti kivágását, illetve átoltatását is elrendelte. A szőlő- és borgazdálkodásról azóta megjelent rendelkezések hasonló szelleműek voltak. A szőlő- és borgazdaságról szóló 2/1959. (XI. 27.) FM-Élm. M. rendelet szerint a borvidékeken a direkt termő fajták tőkéit 1966. december 31-i, az arra a területre engedélyezett szőlőfajtákra át kell oltani, vagy ki kell vágni. A direkt termő fajták még ezt megelőzően az újabb rendeletek ellenére az 1938-as rendelkezés után is tovább terjedtek. E területen mintegy 60%-ban a direkt termő tőkék más fajtákkal keveredetten fordultak elő, mivel azonban a különböző fajták termését nem elkülönítve dolgozták föl, az előállított bor direkt termő jellegű. A tisztán derektermő fajták közül a legnagyobb területet a részben szőlőként fogyasztott Othelló és a Noah foglalta el.

A II. világháború után alakultak ki a szőlőültetvények Tejfeles határában. Ez a terület minden esetben gyenge homoktalajú, szántóföldi műveléssel gazdaságosan nem hasznosítható, fedettség hiányában a széleróziótól fokozottan veszélyeztetett termőhely. Ehhez a szőlődülőkhez kisebb-nagyobb pajták is kapcsolódtak. A szőlősdombok lábánál, ahol a talajvíz megfelelő szinten volt, gyönyörű zöldség-gyümölcs kultúrák alakultak ki. Itt termelték a híres monostorpályi zellert, innen szállították a sok zöldséget (paprikát, paradicsomot) Debrecenbe, itt alakultak ki a nagy földieper táblák a II. világháború után. A mezőgazdaság kollektivizálódása után, s a tulajdonosok kiiregedésével a szőlőterületek kipusztultak.

A két világháború között a kényszerű szőlőtelepítést korlátozó, illetve tilalmi időszak alatt nemcsak a felújítás, sok esetben a pótlás is hiányt szenved. Az évenként telepíthető szőlőterület nagyságát a földművelésügyi miniszter évről évre rendelettel állapítja meg.

Monostorpályiban az 1948. évi felmérés alapján 256 szőlőtulajdonos volt, akik 137 kat. hold szőlőt műveltek.

Az 50-es években bevezetik a begyűjtési rendszert. Kisebb könnyítést jelent az 1953. évi 27. számú tvr. A szőlőtermelőket érintően megszünteti a szőlők után a termés, élőállat és állati termék beadását. Csökkenti a kötelezettségeket az is, hogy a birtokcsoportba sorolásnál a legelő, a gyümölcsös, a kert, az erdő és nádas mellett, a szőlőt sem veszik figyelembe. Megszűnik a szőlő területének ötszörös számbavétele.. Eltörlik a háztáji szőlőterület után is a borbeadási kötelezettséget.

Borbeadásra az a termelő kötelezett, akinek a szőlőterülete eléri a 400 négyszögölt. Az új telepítésű, nem termő szőlőterület négy évig adómentes, az ötödik évben felerészben beadási kötelezettségmentes. A kötelezettség 200 négyszögölenként nő. Kedvezményt biztosítanak a felújításoknál, A kötelező beszolgáltatás 1957-ben megszűnt, a termés értékesítésének kedvezőbb feltételei kerültek előtérbe.

A direkt termő szőlőket szinte kizárólag a kis szőlőskertekben termelték. A tulajdonosok ragaszkodtak a fajták termeléséhez, mivel a szőlők kevésbé igényesek, mint a nemesfajták, termőképességük általában jó, így termelési költségeik alacsonyabbak, mint az oltvány és hazai szőlőké. A meglévő szőlők átoltása, vagy újratelepítése nemes fajtákkal nagy anyagi áldozatot követelt volna a termelőktől, akik ebben egyáltalán nem voltak érdekeltek.

A direkt termő szőlők még ha igen kis mennyiségben is kerültek a borba, jellegzetes ízüikkel a bor minőségét rontották.

1965-ben Hajdú megyében 54,2%, Szabolcs megyében 41,3% volt a direkt termő szőlőterületek aránya, éppen ezért szőlőiket egyik borvidékhez sem sorolták. A borszőlők közül Hajdú-Bihar megye jellegzetes borfajtája az Erdei fehér (700 kat. hold), amelyek több mint 60%-a a megyében van.

Az 1940-es évekig a falu lakosságának 45%-a föld nélküli volt. 1945-ben 3300 kh. Nagybirtokot osztottak fel, a földosztás nagyobb szőlőterület parcellázását nem jelentette.

A radikális földbirtokreform fölszabadította ugyan az utat a mezőgazdasági modernizáció számára, de ennek a modernizációnak a további folytatására az adott körülmények között nem kerülhetett sor. A kisüzemi gazdaságra épített agrár-reform politikánk további útját a politikai tényezők lezárták, az viszont kétséges volt, hogy az ország teherbíró-képessége rövid időn belül megteremtheti-e a nagyüzemi mezőgazdaság technikai, szervezeti és szakemberekből álló feltételeit.

A nagyüzemi gazdálkodás feltételeinek hiányában is a politikai vezetés elindította a termelőségvetkezetek szervezését. Ez a szervezőmunka a mezőgazdaságot sújtó beszolgáltatással, a „gazdag” parasztság ellen vívott politikai, gazdasági és adminisztratív harccal együtt ment végbe, az éppen földhöz jutott, amúgy is konzervatív vonásokat őrző parasztság ellenében. Ráadásul olyan termelési egységeket kívánt kialakítani, amelyek szervezésére nem volt tapasztalat, ahol a munkateljesítmény csökkent, amelyben nem képzett szakemberek dolgoztak, amelyekben a nagyüzemi gazdálkodás feltételei nem volt biztosítva, amikor a termelés és gazdálkodás fontos döntéseit az állami-tanácsi szervek hozták, amelyek nem is ismerhették kellően egy-egy termelőségvetkezet belső üzemi helyzetét, s gyakran megfelelő szakértelemmel sem rendelkeztek. Nem mindig az üzem szempontját, hanem „magasabb” érdeket képviseltek: a népgazdasági szükségletekből kiinduló bürokratikus tervek végrehajtása volt a cél. Ennek következtében a földek jelentős része megműveletlen maradt, a termelés sok tekintetben visszaesett.

Míg a földreform a szőlőterület elaprózottságát csak fokozta, és a szőlőtermelést a kisüzemi gazdálkodás irányába vitte, addig a mezőgazdaság kollektivizálása ezzel el-

lentében a nagyüzemi gazdálkodásra való áttérés lehetőségét teremtette meg. A Pap-tanyán és a Bortnyák-tanyán vehettek át az 50-es évek fordulóján alakult közös gazdaságok 5–10 kh összefüggő szőlőterületet. A „Dózsa” tsz 1949-ben alakult meg, amely a Bortnyák-tanyán „örökölt” nagyobb szőlőterületet, a másik tsz a „Béke” központja a Csonkási „Pap-tanya” volt. Ez utóbbi kétévi működés után, míg a „Dózsa” tsz 10 évi tevékenység után 1958-ban bomlott fel. 1958–60 között a falu határában nem folyt nagyüzemi gazdálkodás.

Az 1960-as évekig a történelmi-gazdasági folyamatok a szőlőtermelés birtokviszonyainak alakulását eltérő módon érintették, amely az alábbiakban összegezhető:

- A szőlőbirtok aprózódása meghaladta a mezőgazdaság egészére jellemző méreteket;
- A kapitalizálódás nem érintette úgy a szőlőtermesztést, mint a szántóföldi növénytermesztést;
- A kisárutermelő jelleg volt a domináns;
- Az 1949–53 közötti kollektivizálás nem változtatta meg a szőlőtermelés kisárutermelő jellegét. Az eltérő művelésmód, fajtaösszetétel stb. nem teremtette meg a nagyüzemi gazdálkodás feltételeit.
- A termőterület nagy része a tagok háztáji kezelésében maradt.

Az 1962-ben megindult II. rekonstrukció az Országos Szőlészeti és Borászati Kutató Intézet által elkészített terv szerint indult be, amely községekre, dülökre irányozta elő a fejlesztés lehetőségeit, az ökológiai, közgazdasági tényezők figyelembevételével. A két tsz alig 50 kh szőlőt telepített. Telepített fajták: Mézesfehér, Piros szlanka. Olaszrizling. A „Búzakalász” tsz a Csonkáson, az „Alkotmány” tsz a Nyírierdő dülőben hozta létre 240x60 cm szőlőültetvényét.

Most azonban már szervezési tapasztalatok állottak rendelkezésre, jogszabályilag biztosítottak kedvezőbb helyzetet a termelőszövetkezeti parasztság jövedelmeinek elosztására (földjára), a belső önállóságra, megszüntették a parasztságon belüli, a múltba vezető politikai diszkriminációt, s ezzel együtt jelentősen növekedett az állami támogatás is. Az állami támogatás elsősorban a szakemberellátásban, másodsorban a beruházások támogatásában jelentkezett. Igaz, hogy a hosszúlejárátú beruházási hitelek visszafizetésének kötelezettsége csökkentette a tsz-ek saját forrásból való költségeit, lehetőségeit, a hiteltartozások részbeni törlésével azonban a helyzet sokat javult. A háztáji és a közös telepítések eredményeként 1966-ban 349 kh. hold volt a szőlő.

Az 1973. február 10-i, 1972. évet értékelő közgyűlésen elhangzott, hogy a termelőszövetkezet beruházása az előző évhez viszonyítva mindössze 70 000,- Ft emelkedést mutat, amely abból adódik, hogy a jelzett gazdasági évben az idevonatkozó rendelkezések alapján a tsz-nek módja volt 27 ha szőlő és 31 ha szétszórt gyümölcsöst, valamint az elődök által telepített 15 ha szamóca kiselejtésére. Az ültetvények kiselejtéséből 3 017 000,- Ft összegű leírást eszközöltek.

Az 1973. szeptember 15-i vezetőségi ülésen mintegy 1800 q szőlő betakarításáról esett szó. Október 5-ig a Mézesfehér, október 20-ig a Piros szlanka, október végéig az Olaszriz-

ling szüretelését fejezték be. A zavartalan szállítás lebonyolítása érdekében a tsz-ekkel szállítási és betakarítási ütemtervet egyeztettek, amely a minőség megóvását is jelentette.

A Bortnyák-tanyán levő szőlőfeldolgozóba szállított szőlőért kg-ként 14 cukorfoknál 4,7 Ft alaparat, 70 fillér nagyüzemi felarat, 10 fillér nyereség visszatérítést és 12 fillér fuvarterítést kaptak.

1974-ben a szőlő területe 95 ha volt, ebből nem termő terület 55 ha. Az 1974. évi tényleges területből már korábban művelési ág változást kellett volna kérni azokra a területekre, amelyek nem termőként voltak nyilvántartva. Ezek csak névleg növelték a szőlőterületet, valójában vagy már kiszántották, vagy elöregedett, elszórt nagyüzemi művelésre alkalmatlan területek voltak. A telepítésről a tsz akkori pénzügyi helyzetében szó sem lehetett. Olyan nagy mennyiségű tápanyag feltöltését kellett volna megoldani, amelyek költsége – termelési hagyományok híján – csak nagy távlatokban térült volna meg. Cél tehát a megmaradó területek intenzív művelése és szakszerű kezeléssel még jövedelmezőbbé tenni az ágazatot.

Az 1974-ben elért 3 q/ha termésátlag elsősorban a rendkívüli időjárás eredménye, de közrejátszottak termelési hiányosságok is. A korábbi években elért 40–50 q termésátlag azt jelzi, hogy az átlagos évjárat esetén a 60 q/ha termelési szint megvalósítható.

Az új szőlőtelepítések ellenére a szőlő területe tovább csökkent, amelyet több tényező befolyásolt:

- A mezőgazdasági lakosság elöregedése és csökkenése.
- Az ültetvények rendkívüli eszköz- és munkaigényes volta. Az ipari eredmények begyűrzésével a költségek egyre jobban emelkedtek.

1965-ben a fiatalabb és különösen a férfi munkaerő kiáramlása a mezőgazdaságból jelentős gondot okozott. A tagság jelentős része még 1972-ben is 60 év fölötti volt. Az ilyen összetételű, túlnyomó részben a régi típusú gazdasági termeléshez szokott, nagyüzemi tapasztalatokkal nem rendelkező és természetesen a régi kisparaszti „szakképzettségű” emberekből állott, akiknek alkalmazkodása az új körülményekhez természetesen nem volt ellentmondásmentes folyamat. A termelészövetkezeti parasztság elöregedése, ha súlyos problémákat is vetett föl, a 70-es évek közepétől a „nemzedékváltás” révén fiatalosítási tendenciát indított el, amely a korábbi kisparaszti gazdálkodás tudati befolyásától való nagyobb mentességet és más irányú szakképzettséget, és apáiktól sok tekintetben eltérő aspirációkat is hozott magával.

Ilyen körülmények között indult meg az a tavaszi munka, mely a 70-es évek végén és a 80-as évek első felében a falu történetében soha nem tapasztalt telepítési hullámot indított el.

Az újabb rekonstrukciókat a következőkkel lehet magyarázni:

A szövetkezet művelési ágankénti hasznosítása megfelel a szövetkezet adottságainak. A község földterületének adottságai átlagosak, szántó területének egy része gyenge termőképességű, a Dél-Nyírség tájegységhez tartozó, sekély termőrétegű homoktalaj.

A körösvidéki tájegység Érmelléki löszhátán fekvő szántók hasznosítását az utóbbi években állandósult belvív veszélyeztette, késleltette és nehezítette a terület optimális talajművelési munkáinak elvégzését, csökkentette a termésátlagokat.

A faluban a „Tanácsköztársaság” tsz közgazdasági adottságai igen jók. A település a megye székhelyétől mintegy 25 km-re van, földterülete északon határos Debrecennel. A község területén halad keresztül a Debrecen–Létavértes vasútvonal, ugyanitt húzódik a Sáránd–Létavértes közút is. A falu megközelítése igen jó, amely mind a megtermelt áruk értékesítését, mind pedig a termelésben felhasználásra kerülő ipari és egyéb termékek beszerzését jelentősen megkönnyíti.

A helyi termelőszövetkezet munkaerő ellátottsága jónak mondható. A tagok és családtagok, valamint a munkaképes és dolgozni akaró tagok foglalkoztatását meg lehet oldani.

A tsz tagja a Hajdú-Bihar megyei Szőlőtermelési Társulásnak. A 35/1977/XII. 30/PM-MÉM. sz. rendelet alapján a tsz 9.559 m/Ft állami támogatásra nyújthatott be igényt. A beruházás megvalósításához szükséges hiányzó összeget az Eger–Mátravidéki Borgazdasági Kombinát, a Hajdú-Bihar Megyei Tanács és a helyi termelőszövetkezet biztosította. Számítások alapján a beruházás népgazdasági szinten 6,6 év, üzemi szinten 4,0 év alatt térül meg. 1977-ben, a telepítés évében a termelőszövetkezet 30 ha szőlőterülettel rendelkezett, melyből 25 ha volt a Piros szlanka és 5 ha a Rizling területe, amelyet 1963-ban telepítettek 240x60 cm sor, illetve tőtávolságra. Az 1979-ben telepített szőlők meliorációs beavatkozást nem igényeltek. A második ütemben (1980) telepített szőlőnél terepegyengetést kellett végezni. A következő években telepített szőlőknél meliorációs beavatkozást kellett eszközölni.

A területet csak tereprendezéssel tudták alkalmassá tenni szőlőtelepítésre. A helyszíni és laboratóriumi talajvizsgálatok alapján 50 ha-nyi területen mintegy 40600 q lápföldet és 17400 q szerves trágyát mozgattak meg. A lápföld és szerves trágya mennyiségét 50–70 cm-re forgatták le. A telepítésre kijelölt területet a falutól délkeleti irányban jelölték ki, ahol a nyírségi tájegység déli nyúlványához tartozó terület változatos felszínű és talajú. A következő talajtípusok fordulnak elő: humuszos homok, agyagbemosódásos barna erdőtalaj, réti csernozjom, kovárványos barna erdőtalaj, réti talaj, csernozjom réti talaj. A szőlőtelepítés szempontjából a talajok három fő csoportba sorolhatók:

- Magas fekvésű dombok általában kovárványos barna erdőtalajok, illetve humuszos homoktalajok, ezek gyengén humuszosak, homok mechanikai összetételűek, szénsavas meszet nem tartalmaznak.
- A magasabb dombvonulatok közötti átlagos, nyugodtabb felszínű részekben csernozjom talajok képződtek. Itt a humuszos viszonyok kedvezőbbek, általában löszös homokon alakultak ki jobb adottságúak.
- A mély fekvésű területszettek fő problémája a belvívveszélyesség, illetve a helyenként felszínig emelkedő magas talajvíz.

Ekkor a gazdaság meghatározó része az 1979–81 között 28,4 millió forint önköltséggel telepített 120 ha borszőlő és az 1982–85 években 29,7 millió forint költséggel telepített újabb 110 ha borszőlő.

A szövetkezet a telepítést az Eger–Mátravidéki Borgazdaság Kombináttal közösen végezte, a kombinát 49%-os részesedésével.

A telepítést a megyei tanács ha-kénti 36 ezer forint fejlesztési támogatással segítette. A 8,3 millió forintos tanácsi támogatást évenként, a telepítések ütemében biztosították.

Az első hullámban 110 ha szőlőterület telepítése 350x120 cm-es térállásban, az alábbi fajta és területi elrendezésben valósult meg:

A telepítésre került nagy hozamú és magasművelésre, valamint gépi betakarításra is alkalmas nagyüzemi szőlő teljes termését az Eger–Mátravidéki Borgazdasági Kombinát vásárolta föl

A szerződő partner a tsz-el hosszúlejárátú szerződést kötött. A minőségtől függően a cukorfok alapján állapítják meg a szőlő árát.

TELEPÍTETT FAJTÁK

Zalagyöngye

Szeptember közepén érő, bőven és biztonságosan termő szőlőfajta. Tökéje erős növekedésű, közepes számú, félmereven álló vesszőt nevel. Fürtje középnagy, vagy nagy. Bogyói középnagyok, kissé megnyúlt, gömbölydedek, aransárgák, kocsánytapadásuk jó. Bogyói vékonyhéjúak, lédúsak és ropogósak. Kissé muskotályos ízűek. Toleranciája jó, de peronoszpórával szembeni rezisztenciája az újabb ellenálló fajtákat nem éri el, lisztharmat fogékonysága hátrányos. Korai érése és jó cukorfelhalmozása előnyös. Magasművelésre és gépi szüretelésre alkalmas.

Ezerfürtű

Októberben érő, bőven és biztonságosan termő borszőlő fajta. Tökéje erős növekedésű. Jól termékenyülő fajta. Fürtje középnagy, vállas, közepesen tömött. Peronoszpórával, lisztharmattal és botrytissel szemben érzékeny. Borának fajtajellege a Piros traminéhez áll közel, finom savakkal és zamattal. A fajta magasművelésre és gépi betakarításra alkalmas.

Irsai Olivér

Szeptember elején érő fajta. Tökéje közepes növekedésű, közepes nagyságú és számú, eléggé elfekvő hajtást nevel. Fürtje középnagy, vállas, inkább laza. Bogyói aransárgák, erős, de vékonyhéjúak, lédúsak, enyhén muskotályos ízűek. Fagyűrése közepes, bogyói nem repednek, nem rohadnak.

A homoki borok a korszerű pincekezeléssel a világpiacon is megállják helyüket. A sok összevissza fajta helyett a termelőszövetkezet a tájnak megfelelő kiváló minőségű szőlőfajtákat telepített.

1984-ben a 4 éves 42 ha-os szőlőterület 2700 q össztermést produkált, 19 cukor fokkal. Így mintegy 2094 m/Ft bevételt ért el. A feldolgozó kapacitás elégtelensége gondot okozott.

1985-ben a termelőszövetkezet 72 ha termőszőlővel, 128 ha nem termő szőlővel rendelkezett. Az utolsó 30 ha szőlőterületet 1985 őszen ültették el. A szőlőterület művelése két ágazatvezető irányításával történt, akiknek munkáját egy-egy brigádvezető támogatta.

1985 és 1987 tele komoly kárt okozott. A Zalagyöngye fürügyei, az Ezerfürtű törzsei elfagytak. A komoly károk ellenére a Zalagyöngye közel féltermést produkált. A rügy és törzselfagyás miatt a tőkét megterhelni nem lehetett, amit az év közepén a hatalmas zöldtömeg karbantartása komoly gondot idézett elől. Az állam a 72 ha termőültetvény költségeinek fedezetére 720 ezer forint állami támogatást adott.

HAJDÚ-BIHAR EGYETLEN BORTERMŐ HELYE

Borhely: az a termőhely, amely a borvidékre jellemző környezeti adottságaival, termelési hagyományaival, jellemző borminőségével, termőhelyi és ültetvény-területi arányaival elszigetelten helyezkedik el.

Egy adott településen, így Monostorpályi esetében sem minden szőlőültetvény tartozik bortermőhelybe, csupán azok, amelyek a szőlő termesztésére kiválón alkalmas (I. osztály), alkalmas (II. osztály) minősítésűek. A borrendelettel szemben a hegyközségi törvény viszont nem egyes települések szőlőkataszter szerint, meghatározott besorolású határrésről rendelkezik, hanem a település egészéről, illetve magát a települést tekinti bortermőhelyi településnek.

A szőlő termőhelyi katasztere alatt olyan nyilvántartó rendszert értünk, amely a telepítésre számba jöhető termőhelyek ökológiai paramétereit, értékeit és kapcsolódó területi adatait egy helyen egy egységes rendszerben rögzíti, majd ezt folyamatosan, az újabb igényelt területekkel kiegészíti.

Hajdú-Bihar megyében közel 2000 ha telepítésre alkalmas minősítésű terület pontértékei meghaladják a 250-et. E területek Hajdúböszörmény, Kokad és Monostorpályi határában találhatóak. Megjegyzendő, hogy Vaskút, Hajós, Soltvadkert és Kecel községeknek is hasonló 250–280 pontértékátlaga van. A 200 pontérték alatti számok igen alacsony átlagot mutatnak.

A szőlő termőhelyi kataszter elvileg az egész ország területére kiterjedő, környezet-tanulmányon alapuló nyilvántartás, amely a szőlő termelésére viszonylag biztonságos és jó minőséget ígérő határrészeket rögzíti, és különíti el a szőlőtermesztésre alkalmatlan és feltételesen alkalmas területektől, függetlenül attól, hogy a területen pillanatnyilag

van vagy nincs szőlő. Jelenleg közel 1000 – ezen belül közel 500 borvidéki, bortermő-helyi – településre készült ilyen felmérés.

A települések állami támogatásának rendszere a magasabb osztályozású területeket részesíti előnyben, amely a borok minőségi kategorizálásával is összefüggésben van, s végezetül az eredet-megjelölés, eredetvédelem rendszerének alapját is képezi.

A termőhelyek ökológiai alkalmasságára az 1959. évi jogszabály intézkedik, bevezetése csak 1983-tól történt meg. A minősítés rendszere még nincs kodifikálva. A kidolgozott módszer 18 környezeti tényező számos elemét rendszerezi. Elsőként veszi figyelembe a klimatikus és hidrológiai, geomorfológiai és talajtani viszonyokat. Ehhez a meteorológiai megfigyelések idősorait, izotermáit, valamint földrajzi, talajtani és térképészeti adatokat kell feldolgozni, helyszíni vizsgálatokat kell végezni. A termőhelyi kataszter, – amely számítógépes feldolgozást igényel – a legkisebb felvételi egység (ökotop) 3 ha, kívánatos legkisebb egység 5 ha.

Az 1994. évi XI. törvény alapján Magyarország és az Európai Unió között a bor-megnevezések tárgyában, azok védelmének érdekében a borrendelet megfelelő módon sorolja fel a borvidéki és bortermőhelyi településeket, ezek jelentősége abban van, hogy e településneveket az EU-hoz tartozó országok termelői nem használhatják, mert az egyezmény védetté teszi azokat.

A HEGYKÖZSÉG KIALAKÍTÁSÁNAK PROBLÉMÁI

Az elmúlt években a szőlőtermelő sokszor haragudott a szőlő-felvásárlóra az alacsony átvételi ár miatt, hiszen ilyen árak mellett alig lehetett a szőlőtermeléssel egy kis haszonra szert tenni. Mivel alig volt különbség az alacsonyabb minőségű és a kiváló minőségű szőlő átvételi ára között, a termelő természetesen igyekezett bőtermő fajtát telepíteni és az ültetvényről minél nagyobb termést levenni. Ekkor viszont a borász került nehéz helyzetbe, hiszen hogyan készítsen jó minőségű – tehát jó áron eladható – bort, ha nincs jó alapanyag. A lényeg, ennek a zavaros és kuszált helyzetnek az egész település kárát látta.

Sokszor megfogalmazott alapigazság: ha azt akarjuk, hogy valami jó legyen, csináljuk meg magunk. Ezen az elgondoláson alapszik a különböző szakmai önkormányzatok szerepének újragondolása, a hegyközségi rendszer helye és szerepe a mezőgazdaság e fontos ágának szakigazgatásában.

„Régi kívánsága a magyar szőlő- és borgazdasági társadalomnak, hogy ezen gazdasági ágazat keretében olyan szervezeti intézmények létesíttessenek, amelyek a hazai szőlőgazdálkodás fejlesztésére irányító befolyást gyakorolhassanak, s amelyek a közigazgatás keretéhez szervesen alkalmazkodva a közigazgatási hatóságokat is a szőlő- és borgazdaságot érdeklő szakkérdésekben megbízható tájékoztatással támogathassák”.

1929-ben Mayer János földművelésügyi miniszter e gondolatokkal terjesztette a képviselőház elé a szőlőgazdálkodásról és a hegyközségekről szóló törvényjavaslatot.

Ezeket a ma is aktuális felismeréseket rakta keretbe a Hegyközségi törvény, melynek lényegét a következőkben foglaljuk össze:

Az Országgyűlés a hazai szőlőművelés érdekeinek előmozdítása, a bortermelés színvonalának emelése, termékei piacképességének javítása, valamint a korszerű származás- és minőségvédelem meghonosítása célját szolgáló, s az ebben érdekelt öngazgatásán alapuló szervezetek létrehozása érdekében alkotta meg a Hegyközségi törvényt.

- A törvény területi hatályi kiterjed a borvidéki és a bortermőhelyi településekre;
- A szőlő- és bortermeléssel, illetve az ezekből származó termékek felvásárlásával foglalkozó természetes és jogi személyekre, gazdasági társaságokra vonatkozik.

Fontos kiemelni a törvényből, hogy a hegyközség a termelők és felvásárlók által e tevékenységükhöz fűződő, közös érdekeik előmozdítására, az általuk előállított termékek származás- és minőségvédelmére létrehozott köztestület.

A szőlészeti és borászati árutermelő tevékenység csak hegyközség tagjaként folytatható.

A korábbi hegyközségi törvényekben volt olyan lehetőség, hogy a feltételekkel nem rendelkező települések termelői számára lehetőség volt a hegyközség kialakítása. A mostani hegyközségi törvény alapján csak a borvidéki és bortermőhelyi települések termelése olyan, amely fokozott védelmet, az eredet ellenőrzését és garantálását igényli.

A törvény hatálya alá tartozó településen is akkor kötelező a hegyközség alakítása, ha a település közigazgatási területén legalább 50 ha árutermő szőlőültetvény van. Ez azt jelenti, hogy csupán az 1500 m²-nél (kb. 400 négyszögöl) nagyobb területű szőlőültetvényeket kell figyelembe venni. A hegyközséggé szerveződésnél nem kell tehát azt vizsgálni, hogy a szőlőterületek közül mennyi az, amely a szőlőkataszter szerinti I., II. esetleg III. osztályú, vagyis borvidéki (bortermőhelyi) területnek tekinthető. Amennyiben az adott településen az árutermő szőlő területe eléri az 50 ha-t, önálló hegyközséget kell alakítani.

A hegyközségi tagság szempontjából a szőlőültetvénynek van meghatározó szerepe. Ültetvénynek pedig csak azt a szőlőt lehet tekinteni, amit zárt rendszerben telepítettek, vagyis meghatározott rend szerint és engedély alapján. Ehhez viszonyítva tehát nem lehet szőlőültetvénynek tekinteni a belterületi ingatlanokon található szőlőterületeket. A hegyközségek szempontjából a szőlőkataszterben nyilvántartott ingatlanoknak van jelentősége. A kataszterbe viszont csak külterület, illetve – az 1994-es új földtörvény előtt volt – zártkerti ingatlanok, vagy olyan belterületi földek kerültek be, amelyek mezőgazdasági rendeltetésűek. Az egyéb belterületi ingatlanok nem ebbe a körbe tartoznak, nem kell tehát attól tartani, hogy a lakóház melletti lugas érdekelné a hegyközséget.

A tanulmány címében is jeleztem, az utóbbi évtizedben a falu szőlőkultúrája jelentős mértékben visszafejlődött. A kedvezőtlen időjárási és értékesítési lehetőségek következtében, 1988–90 között, három év alatt 120 ha szőlőt selejtezték ki. Először 42 ha Zalagyöngyét az Égett Akoldülőben, majd 89-ben 30 ha Ezerfürtű szőlőt a Kövesdydülőben és 1990-ben 48 ha Ezerfürtű szőlőt szintén a Kövesdy-ben selejtezték. 1997-

ben 110 ha szőlőterület van nevesítve a tagoknál, négyes aranykorona szorzóval, 36 aranykorona/ha értékben. A selejtezés során ebből 9 aranykoronás szántóterület lesz. Már a 110 ha nemesített szőlőterületből is mindössze 30 ha-t művelnek, csak a Bianca szőlőfajtát hagyták meg. A krízis éve a szőlőkultúrában 1990 volt, amikor leszedték ugyan a szőlőt, de a borforgalmi nem tudott fizetni. 1991-ben pedig már át sem vették a leszüretelt szőlőt. Öt-hat forintért lehetett vásárolni a szőlő kilóját. Az egész faluban folyt a must. Nem volt elég tárolókapacitás, sok volt a cefre. Mivel nem tudták a szőlőt értékesíteni, ezért abbahagyták a szőlő közös művelését 1991-ben. 1997-ben a 30 ha-nyi szőlőterületet egyéni műveléssel oldják meg, ugyancsak önállóan értékesítik. A szőlőt a Bortnyák-tanyai szőlőfeldolgozóban vásárolja meg egy Vértesről elszármazott Kiskőrös környéki vállalkozó. 1996 őszén 17 Ft/kg volt a szőlő ára. Mivel a piacra termő szőlőterület 50 ha alá csökkent, és a tulajdonba adás már folyamatban volt, az 1994. évi hegyközségi törvény adaptálását a falura már nem lehetett alkalmazni. *Ezért Hajdú-Bihar megyében nem jöhetett létre hegyközség.*

Irodalom

- BODNÁR L. (1987): Az egri és a mátraaljai borvidék. Megyei Tanács VB., Mezőgazdasági Osztálya, Eger, 368 oldal
- BODNÁR L. (1988): A 275 éve újjátelepült Monostorpályi. Hosszúpályi Község Közös Tanács, 432 oldal
- BODNÁR L. (1989): A magyarországi természet- és környezetvédelem földrajzi vonatkozásai. Tankönyvkiadó, Budapest
- BODNÁR L. (1994): A szőlészet és a borászat helyzete az 1990-es években. Acta Academiae Paedagogicae Agriensis Nova Series Tom. XX. p. 5–20.
- BODNÁR L.: Boraink minősége és eredete visszahódíthatja a régi hírnevünket. Heves megyei Hírlap, 1995. február 7.
- BODNÁR L.: Exportképes a bor, mégis otthon isszák (Tanulmányúton Dél-Afrikában). Heves megyei Nap, 1995. március 18.
- BODNÁR L.: 1996. A szőlészet és a borászat helyzete az 1990-es években. Tér és társadalom 4. p.153–163.
- BOGNÁR K. (1989): Szőlő a homokon. Mezőgazdasági Kiadó, Budapest
- FRISNYÁK S. (1990): Magyarország történeti földrajza. Tankönyvkiadó, Budapest
- GRIGG, D. B. (1974): A világ mezőgazdasági rendszerei. Mezőgazdasági Könyvkiadó, 1980.
- RÉTVÁRI L. (1996) Hozott anyagból. MTA Földrajztudományi Kutató Intézet, Budapest
- SÜLI-ZAKAR I. (szerk.) (1993): Hajdú-Bihar megye. A térségi társadalmi-gazdasági fejlődés lehetőségei és problémái. Hajdú-Bihar megyei Önkormányzatok Közgyűlése, Debrecen
- SÜLI-ZAKAR I. (szerk.) (1996): Az erdőpuszták kistérség terület- és településfejlesztésének stratégiai alapjai. MTA RKK, Debrecen
- VARGA GY. (1978): Az érmelléki szőlőkultúra. Bihari dolgozatok. A Bihari Múzeum Közleményei 3., Berettyóújfalu
- R.I.B. Webster (1994): South Africa. Published by Colour Library Books for Magyarország kistájainak katasztere I. II. kötet. MTA Földrajztudományi Kutató Intézet, Budapest, 1990.

DIE ENTWICKLUNG UND RÜCKENTWICKLUNG DER TRAUBEN- UND
WEINKULTUR VON MONOSTORPÁLYI

R. Fényes erwähnt 1839 beträchtliche Weingärten im Weichbild des Dorfes, die er 1851 noch einmal nennt. Nach 1920 wurde die Gemeinde zur Weingegend der Tiefebene und innerhalb deren zu der der Nyírség gezählt. In der Weinwirtschaft des Dorfes waren bis zur Kollektivierung der Landwirtschaft kleinbetriebliche, individuelle Interessen bezeichnend.

Der Weinbau auf Sandboden nahm nach dem Auftreten der Phylloxera einen Aufschwung. Ende des 19. Jahrhunderts stellen die Weingebiete einen großen Wert dar, da auf den billig zu erwerbenden Gründen mit magerem Sandboden der Anbau viel billiger war als das Pfropfen auf dem bindigen Boden der historischen Weingebiete. 1895 wurde auf 49 Katastraljoch, 1935 schon auf 59 Wein angebaut. Zwischen den beiden Weltkriegen litt während der aufgezwungenen, den Weinbau einschränkenden bzw. verbotenden Periode nicht nur die Verjüngung, sondern in vielen Fällen sogar das Nachsetzen Mangel. Nach der Erhebung von 1948 bauten 256 Winzer auf 137 Katastraljoch Wein an. In den 50-er Jahren wurde das Ablieferungssystem eingeführt, das die Winzer ungünstig betraf. 1957 wurde die Zwangsablieferung abgeschafft und günstigere Bedingungen für den Absatz der Produktion traten in den Vordergrund.

Bis zu den 60-er Jahren betrafen historisch-wirtschaftliche Prozesse die Entwicklung der Besitzverhältnisse im Weinbau auf unterschiedliche Weise:

- die Zerstückelung der Weingebiete überstieg das für die gesamte Landwirtschaft charakteristische Maß
- die Kapitalisierung betraf den Weinbau nicht so wie den Ackerbau
- dominant war der Kleinbetrieb
- die Kollektivierung zwischen 1949 und 1953 veränderte den kleinbetrieblichen Charakter des Weinbaus nicht
- die unterschiedliche Bewirtschaftungsweise, Sortenzusammensetzung etc. schufen die Bedingungen für großbetriebliche Wirtschaft nicht
- der Großteil der Anbaugebiete verblieb in gartenbaulicher Bewirtschaftung durch die Mitglieder

Als Ergebnis des gartenbaulichen und gemeinschaftlichen Anbaus betrug das Weingebiet 1966 349 Katastraljoch. Ende der 70-er und in der ersten Hälfte der 80-er Jahre kam eine in der Geschichte des Dorfes nie dagewesene Weinbauwelle in Gang.

1986 gab es die folgenden Weingebiete nach Alter, Fläche und Sorte: 7 Jahre, 42 ha, Zalagyöngye; 5 Jahre, 30 ha, Ezerfűrtű; 5 Jahre, 48 ha, Ezerfűrtű und Jubileum 75; 6 Jahre, 25 ha, Zalagyöngye; 3 Jahre, 25 ha, Zengő; 2 Jahre, 30 ha, Bianca; 1 Jahr, 30 ha, Bianca, insgesamt 230 ha Weingebiet. Mit der Wende wirkten ungünstige Faktoren auf die Weinkultur des Dorfes.

Infolge der schlechten Möglichkeiten in Bezug auf Wetter und Absatz zwischen 1988 und 1990 wurden innerhalb von drei Jahren 120 ha Weingärten aufgelassen. Das Jahr der Krise war 1990, als die Trauben zwar gelesen wurden, die Weinhandels-gesellschaft aber für die abgelieferten Trauben nicht zahlen konnte. 1991 wurden die gelesenen Trauben gar nicht mehr übernommen. Da die Trauben nicht absetzbar waren, entwickelte sich die Traubenkultur innerhalb von ein, zwei Jahren zurück. Da die für den Markt produzierende Weinfläche so unter 50 ha fiel und die Privatisierung schon im Gange war, konnte die Adaptierung des Weingemeindengesetzes von 1994 auf das Dorf nicht mehr angewendet werden. Daher konnte im Bezirk Hajdú-Bihar, wo die Möglichkeit in Monostorpályi bestanden hätte, keine Weingemeinde zustandekommen.

ADATOK A ZSÁKAI JUHTARTÁSRÓL

A JUHTENYÉSZTÉS HAGYOMÁNYOS ELEMEI, ÉPÜLETEK

A Békési- és Bihari Sárrét állattartásáról szép számmal jelentek már meg dolgozatok, közlemények, tanulmányok, leírások. Áttekintve e tekintélyes irodalmat megállapíthatjuk, hogy talán szám szerint is legtöbb írás látott napvilágot a juhtenyésztés köréből. Minden bizonnyal hiányzik a Sárrét állattartásáról egy összefoglaló monográfia, vagy legalább állatfajonként egy-egy összegző munka megjelentetése. Országosan is, de itt a Sárréten is nagyon kevés a ló-, szarvasmarha-, sertés-, baromfitenyésztés néprajzi vizsgálatának tudományos feldolgozása. Úgy gondolom ezen a téren (is) nagyok a néprajztudomány adósságai.

Zsáka község anyagi kultúrájának vizsgálata sok szempontból értékes lehet a kutatók, a tudomány számára. Az 1930-as években történt meg a tagosítás, a tányásodás így csak a Komádi „ódalon” indult meg. Az állattartás extenzív elemekkel folytatódott a nagyüzemi gazdálkodás általános bevezetéséig. Néhány család ma is ragaszkodik a hagyományos juhtartáshoz annak ellenére, hogy napjainkban a gazdasági, értékesítési lehetőségek nem kedveznek ennek az ágazatnak.

A *Gálok* és *Márkusok* mellett *Sáfián Imre* „korelnök a zsákai juhászok között”. Korábban több gazda juhait őrizte de 1990-ben már csak hárman maradtak, *Papp Ernő* bakonszegi gazdának 80 db, *Pálfi Sándor* berettyóújfalusi gazdának 45, *Sáfián Imrének* 70 db juha van a nyájban.

Sáfián Imre 1911. május 16-án született a szomszédos *Furtán* római katolikus vallású családból (1. kép).

Apja *Sáfián György*, anyja *Hajzer Mária*. Családja mind a két szülői ágon „juhász dinasztia”, mint mondotta is; „mindenkit ott csináltak a birka közt”. A zsákai és környékbeli lakosok úgy ismerik a családot, hogy „igazi, virtigli jó juhászok vótak, híruk vót a környező falvakban, uradalmakban”. Amikor a rühösség, bűdössántaság felütötte a fejét valahun, akkor a *Sáfiánokat* hitták mindenüvé”. *Sáfián Imre* szerint mind a két nyavalya „juhász betegség, fínyes kampó rühös birka”. Unoka öccse a *furtai Sáfián György* szerint nagyapjuktól úgy hallotta, hogy a „férfi ősük-dédapjuk, ükapjuk” – valahonnan Németországból került *Furtára*. *Furtának* a „sorosi szélé” az 1700-as években települt meg újra. Idekerültek az „idegenajkú” emberek, kiket nyilván az uraság telepített le. Ma is itt élnek a *Hajzerek*, *Derbákok*, *Jambricskák*, *Rácok*, *Sáfiánok*. Egyes nézetek szerint a német *Schafer* családnévből lett volna „furtaiasan” *Sáfián*, (der Schäfer – pásztor, juhász).

1. kép. Sáfián Imre juhász, Divat nevű puli és a juhok a korlátban

Érdekes névmagyarázat, lehetséges más variációkkal itt nem kívánok foglalkozni. A család szerint úgy hat évvel ezelőtt az ország más részén élő Sáfián család Furtán kereste az ősoket. Annyit tudtak csak, hogy a nagyszülők valamikor Furtáról kerültek el.

Sáfián Imre édesapja György, Furtán lakott, juhász volt Peresen. Édesanyja korán meghalt. Nyolcan voltak testvérek, de mint Imre bácsi mondta; „nagyon szítszóróttak a világba”. A négy fiú testvér közül János már meghalt, „hirtelen vérű, gyorskezü vót, agyonütötte Rác Istvánt, emiatt osztán ült is”. György sincsen már az élők között, „korábban a zsidónál vót juhász, majd osztán privát juhász vót, vígűl a tsz-től nyugdíjazták”. Fia „Gyuri” Furtán juhász, „Jóska” Hajdúsámsonba juhászkodik, János fia meg katonatiszt lett. A fiúk közül rajta kívül él még Antal, aki a berettyóújfalui Állami Gazdaságban volt juhász brigádvezető, onnan ment nyugdíjba és most is ott él a városban. A lánytestvérek közül már csak Róza él, Krisztina, Erzsébet, Juliánna „mán elmentek”. A Sáfiánok németországi eredete újabb bizonyítéka annak, hogy a 18–19. század fordulóján behozott posztógyapjas merinó nyájakkal, juhászokat is hoztak az uradalmak. Napjainkra leszármazottaik külső habitusban, észjárásban tökéletesen alkalmazkodtak környezetükhöz, a befogadó tájhoz és emberi közösségekhez.

Sáfián Imre szinte hibátlanul beszél a „bihari tájszólást”, tekintete nyílt, nem sunyi, élénk kék szeme kivirít napszitta pirosposzsgás arcából. Beszélgetés közben nem fennhéjázó, nem nagyképű. Komótosan ízesen forgatja a szavakat tiszteletadással a másik ember iránt, de még sem szolgálai alázatos. Közönségesen, magától értetődően egyenlőséget tesz ember és ember között. A legkedvesebb barátját, vagy magasabb hivatali be-

2. kép. Sáfian Imre és felesége házuk előtt

beosztásban lévő embert keményen megróttá, ha pihenő juhait felzavarta autójával, vagy rádudált a juhokra. Minden gondolata, cselekedete a juhok körül forog. Nem érdekli a világpolitika, szűkebb pátriája híreit is egy fejbőlintással veszi tudomásul, nem „csámcsog” azokon.

Sáfian Imre elvégezte a „hat elemit” és élete során volt „egyéni juhász, tsz dolgozó, most meg háztáji juhász”. Felesége *Borsodi Erzsébet* 1912. október 26-án született Zsákán, házasságot kötöttek 1938. szeptember 14-én. Zsákán laknak a Dimitrov utca 31. szám alatti házban, melynek fő épülete a századforduló idején épülhetett (2. kép).

Házasságukból gyermek nem született, egy fiú gyermeket fogadtak örökbe, akit Imre bácsi a nevére vett. Imre bácsit sem kerülte el a nehéz sors, az ötvenes években egyszer azért verték meg, mert a községházán nézeteltérése támadt „oszt megfogtam az ügyintéző ingit”. Másodszor meg azért verték meg, mert a tsz szervezőket a komondor meg a kampó segítségével „kitessíkelte” az udvarból.

Imre bácsi 1990 decemberében egyedül maradt, felesége meghalt. Jordán Sándorral való egyik találkozásakor a közelmúltban – 1991 tavaszán – panaszkodott, hogy „hajja csak nagyon hiányzik az öreg asszony, a Bogár puli is ha említem neki úgy rí hogy csak na, szabályosan potyognak a könnyei”.

A következőkben ismertetem a két helyszínen történő juhtartást.

ÁLTALÁNOS TENYÉSZTÉSI ADATOK

Sáfián Imre szerint a most keze alatt lévő állomány fajtája *birka* vagy másképpen *merinó* illetve *külföldi*, zsákai szóhasználatban *serege* birka. Valamikor apja, nagyapja korában volt *racka* vagy *hazai* illetve *magyar juh*.

Az *üzetés* vagy *koseresztés* augusztus 1. és október 1. között történik. A tej miatt régen a fejéshez igazították az üzetést, leggyakoribb volt a „Mihály napi kos eresztés”. Akkor február végén, március elején ellett a birka. Most már nem foglalkozik „tejhaszonnal”, mert nincsen se lova, se kocsija, ezek nélkül „nehéz a tejjel bajlódni”. „Aztán meg a sincsen, aki hajtsa az *esztrengár*”. A termelőszövetkezetben foglalkozott Sáfián Imre tejhaszonnal. Saját maga készített egy „nagyon praktikus *szorítóállást* és csak lyukra jött a fejős birka”. *Apadóra* augusztus 20. körül fejtek és a kifejt tej anyáknént elérhette a 38–45 litert, bár sok minden függött a juhásztól is. Ha a tejhaszon volt az elsődleges cél, akkor „zöld füre ellettek”. „Áprilisban már kint volt a birka, ahogy zöldelt a határ”. A késő őszi üzetés azért is volt előnyösebb a nyárutói száraz legelőn tengődő juhok üzetésénél, mert az őszi esők után „újult a mező”, meg volt „árvakelés”, valamint a nagyon burjánzó vetések legeltetése is szokásban volt. A sok zöld etetése jó hatással volt az üzekedés intenzitására és ebből következően a fogamzásra. A tapasztalat azt mutatta, hogy ha száraz volt az ősz, kevés volt a kettős bárány. A *juhhányás* ősszel, legkésőbb november 27-e táján történt, amikor „szíjelhányás vót”, tavasszal meg „összehánytuk a birkát, vagyis kiverís vót”. „Manapság mindenki augusztus elseje táján üzet a bárány miatt, ez pedig nem jó, jobb későbbet”. A zöld füre elletésnek több előnye volt, ugyanis késő ősszel üzetett anyák a vemhesség miatt nem nehezdedtek el korábban és amíg a hó nem lepte el a határt szinte egész télen kijárhattak az *avart*, az árok- és csatornapartokat, erősebb vetéseket legelni. Errefelé Zsákán olyan „joggyakorlat” volt érvényben, hogy Imre nap után (november 5.), szabad volt a határt bárhol legeltetni, „fel vót szabadítva a határ”. A határban való legeltetés veszélyekkel is járt. A lucerna legeltetése „fúvódást”, a tengeritarlók járatása „beزابálást”, a cukorrépatarlókon legeltetés pedig „merevedést” okozhatott. Sáfián Imre mindig tudta meddig lehet ilyen legelőkön tartózkodni a juhokkal, „csak csínján járt oda”. Nagyon sok száraztakarmányt lehetett így megtakarítani. A juhok egészségesebbek voltak, a szin levegője nem „rongálta a tüdejüket”, kevesebb volt a tüdőférgesség. Az ellés idején már kijártak, sok nedvdús takarmányhoz jutottak és így bőven volt tej is. Jól fejlődtek a bárányok, a fejés ideje is kitolódott. Mint Sáfián Imre mondta a juhok legeltetése „tudomány”. Ebben is különbözik a „vírbeli juhász” a sok mai „birkapásztortúl”, akik úgy, ahogy ledolgozzák a munkaidőt, „kutyákkal halomba járatják a juhokat, abban a meleg időben, én már régen beállottam, kora dítután már otthon vannak mikor én még meg a hozzám hasonló víz juhászok még el sem indultunk”. Forró nyári időben „mikor még harmat is alig van” Sáfián Imre „az istenek hajnalán” elindul a nyájjal. Mire az idő felmelegszik, a „birka már jól lakott oszt beállhatok”. Délután csak a kései órákban indult el legeltetni és sötétedéskor hajt fel. Késő este lehet a tilost is megjáratni, mikor már elül a világ”. A per-

gőt is eltömi fűvel, hogy ne hallatszon, hol jár a nyáj. „Reggelre meg mán a harmat megüli a járt mezőt, könnyű a tagadás is”. Kiveréstől az „első tarlóig” a Berettyó folyó „játsszójában”, vagy a parton legeltetett. Sáfíán Imre a „part tetejéről ügyelte” a legelésző juhokat. Hagyta, hogy a juhok nyugodtan „válogassanak a mezőből, szípen terüljenek meg”. A kutyát legtöbbször rövid pórádon maga mellett tartotta „valami bála madzagon”, csak a leg-szükségesebb esetben engedte el, hogy „valami elmaradt birkát megugasson”. A tarlók vagy más alkalmi legelők legeltetésekor Sáfíán Imre mindig a „védett ríszen” állt, vagy vigyázott a kutyákkal. Ha a juhok összeálltak, vagyis jóllaktak a juhász is „megállott”, leült vagy „elhevert a part tetején”. Legtöbbször ilyen alkalomkor fogyasztotta el a reggeli-jét a tarisznyából és „delelni” járt fel az erdőben „összetákolts korlátjába” (3. kép).

3. kép. Reményerdő, juhok a korlátban

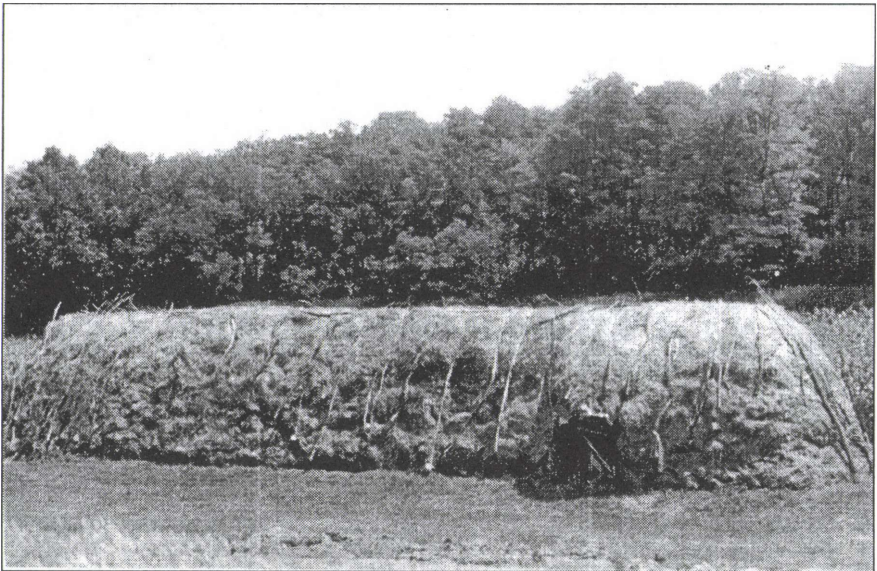
A „teleltetés” a faluban a háznál ma is úgy történik, hogy akinek mi vót”; lucernaszéna, takarmányszalma, abrak. Sáfíán Imre darabonként 50 dkg szénát ad naponta, „meg egy kis tengeriderát”. Régen volt „hálátásos tartás”, amikor „megfektették, meghálatták” a szántóföldet a juhokkal. Ha nem a saját földjéről volt szó akkor ezt „külön alkuért csinálták”. Aratás után volt a hálátásnak ideje amikor is „a fődeket vígig meghálatták”. Dinnye alá például „egy hétig minden íccaka hálattuk a falkát. „A juhász a nyáj mellett aludt, bundában a pulival együtt.

Napjainkban már nincsen *örünyáj*. Az 1950-es évekig még „gyapjúra tartották a juhok” volt *ürünyáj* a nagyüzemekben is. Mostanában csak „vezérürünek”, vagy „vágóra” hagynak egyet-egyét. A *herülés* bárány korban történt. A herélés folyamata a következők

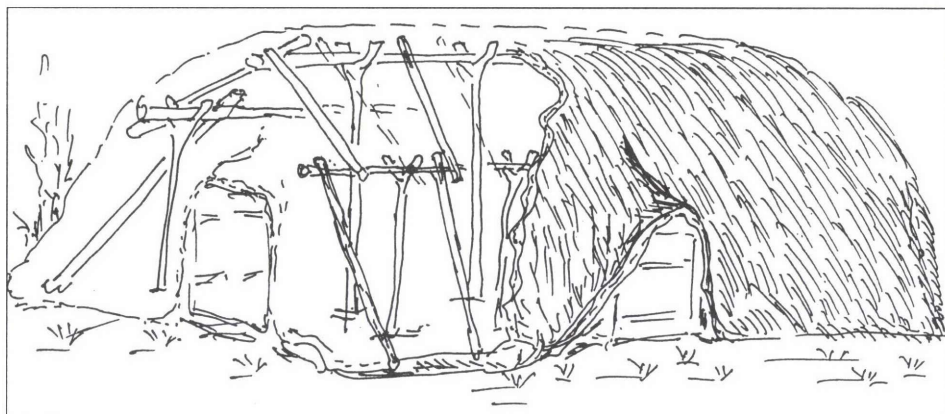
szerint zajlott; az egyik juhász a *dranka* szélére ültette a kos bárányt, összefogta a négy lábát. A herélést végző másik juhász két kezének nagy és mutatóujjával hátranyomta a zacskót és éles bicskával levágta a „zacskó kupakját” mire kiugrott a „két kis here”. A heréket a fogával fogta meg és óvatosan húzta kifelé míg csak nem érezte az ujjá közt, hogy kijött a „csikja” (ondózsínór). Közben jó erősen szorította az ujjával, hogy az esetleges vérzést csillapítsa. „Bagós” juhász még bele is köpött a sebbe, hogy „fertőtlenítse”. Amikor elengedték az ivartalanított bárányt, a farára ütöttek, hogy szaladjon.

Fejés

Abban az időben amikor még fejtek és a bérbe kialakult volt a „vasárnapi tej”, lényeges volt a szombat délutáni legeltetés. Hiszen nem „egy-két liter tejről” volt szó. Amikor jó volt a tavasz, dús volt a legelő, sok volt a tej, a bárányt kint járt az anyjával a legelőn és szépen fejlődött. A jó legelő eredményeképpen sok tej miatt gyengén legelt, „rátartott a tejszóra”. Ekkor már a választás előtt 10–12 nappal ráálltak a „bögőre való fejésre”. Fáradságos munka volt, mert este „levették a bárányt” a hodály végébe elrekesztett részbe (itt is meg a legelőn is bögték), aztán jobb esetben egy „kis kapató abrakra”. Reggel megfejték az anyajuhokat és a legelőn újra találkozott a bárány az anyjával, de már „ürestőgyre”. Így aztán ha éhes volt kénytelen volt legelni. *Esztrenga* volt a fejősfalka. Fejéskor kell „egy aki hajtja az esztrengát, a birkát lyukra”. A fejős birkákat *drankával* (deszkák két léccel összefogatva) elrekesztették. Sáfíán Imre a *seggen ülő színből* „fejt ki” (1. rajz, 4., 5., 6. kép).

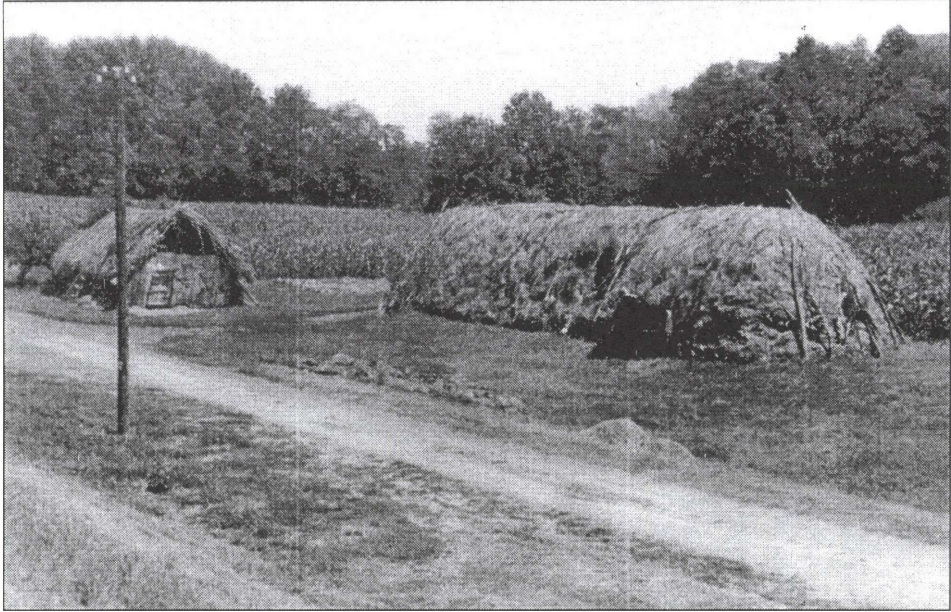
4. kép. Seggenülőszín a Berettyó parton

1. rajz. A seggenülőszín metszetrajza

5. kép. Fogadtató a Berettyó parton

6. kép. Seggenülőszín és fogadtató távlati képe

A „lyukra fejés” ebben az esetben azt jelenti, hogy a drankával (lekarózott dranka) keresztben lerekesztett színben, a drankán csak egy nyílást, csak egy lyukat hagytak, ahol kifért a birka. A nyílás mellé ült a fejőjuhász úgy, hogy a térdével el tudja zárni a nyílást. Ebben az esetben itt nincsen „kaloda” vagy „tiltó”. Gyakorlatilag a „tőgyénél fogva feji a juhász a birkát”. Legfeljebb annyit megtettek Sáfianék, hogy egy sima deszkából összeütött „ajtot, hidlást” raktak maguk elé, arra állították a birkát, mert „ezen nem tudta a körmit megvetni és nem rántotta el a juhász”. „Az első fejős toklyók nagyon menősek vótak”. A „falas színéknél” a lyuk a fal mellett volt, a „seggenülőnél”, valamivel beljebb esik a lyuk. Az esztrengahajtó (aki a birkát a lyukhoz tereli) legtöbbször „fehérnúp vagy gyerekféle”. „Soros fejésnél” az az esztrengahajtó, akié volt az aznapi tej. „Megtört juhokkal egy jó kutya is elbánt, megtette esztrengahajtónak”.

Nyírás

A nyírás időpontjának megválasztása, mindig a gyapjúkereskedelem kívánalmai szerint alakult. Az 1930-as években amikor a „könnyű gyapjút” keresték, ezen a vidéken is a májusi nyírás előtt „megúszatták a juhokat” a Berettyón. Ekkor a felhalmozódott port, trágyát, amennyire lehetett „elvitte a víz”. Száradás után nyírtak. A háború alatti és utáni években meg a „zsíros gyapjú kellett”. „Rámenősebb juhászok nyírás előtti napokban izzasztották a juhot”. Bezárták a falkát a színbe, ajtot, ablakot becsuktak, hogy minél

több „faggyút izzadjon a gyapjúra”. Ekkor is májusban nyírtak. Ebben az időszakban voltak a magas nyírási átlagok. Merinóknál 6 kg felett volt az átlag. Az utóbbi húsz esztendőben tértek át a „korai nyírásra” a „fehír gyapjú miatt”. Ha rossz az idő nyírás-kor, egy pár napig bent marad a birka a színbe, hogy „szokja az időt”. Egyébként ha jó kondícióban vannak, nem lehet gond a megfázással. Április 1-re nyírtak Sáfíának „mert mire jönnek kifele a zödre megedződik a birka és nem fázik meg”. A nyírás utáni sebeket – „ha vót egyáltalán” – pernyével szórta be Sáfíán Imre. A „kerolint” (kreolin) „nem ismerte, mert arra jön a légy”. Neki különben sem volt „sebes birkája”.

Betegségek (kábázás)

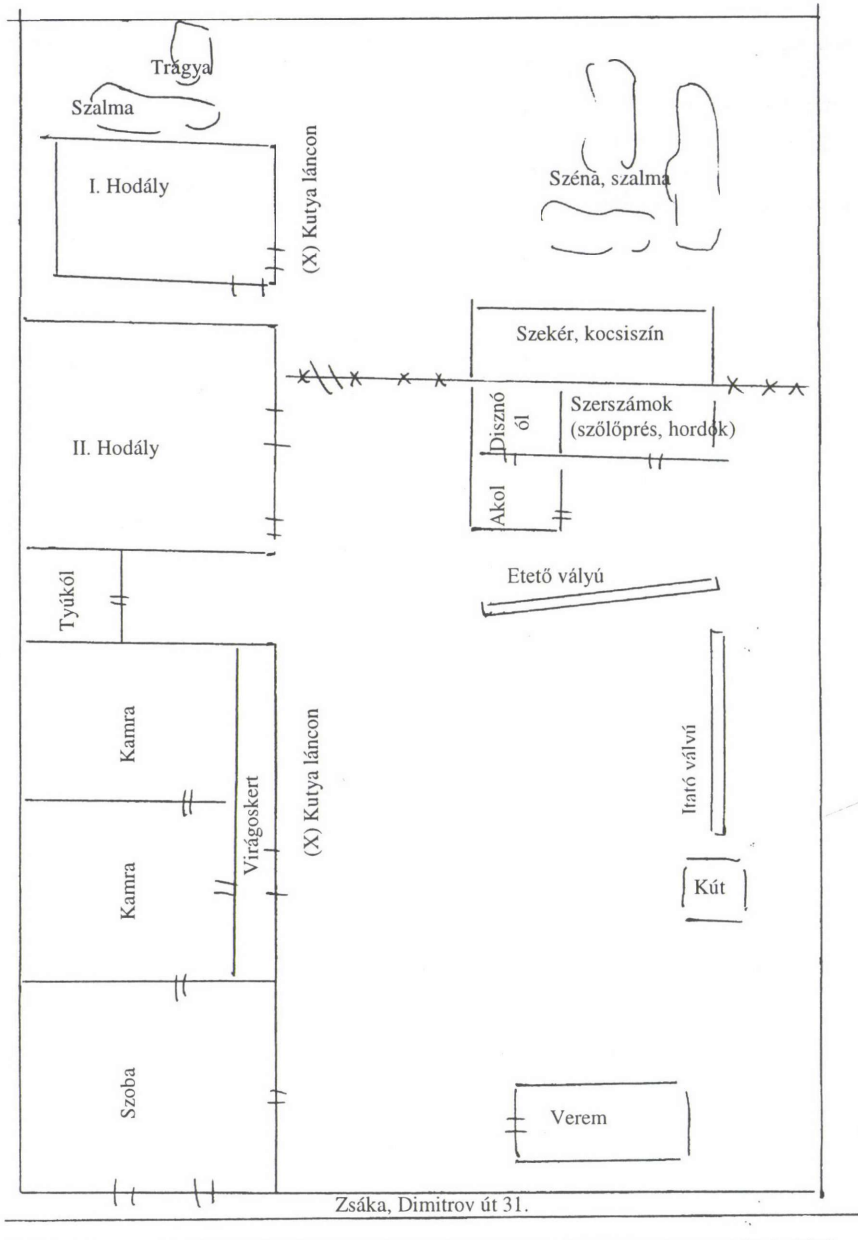
A bűdössántaság elleni „csodaszert” Sáfíán Imre nem árulta el. Bár a Sáfíának messze földön híresek voltak a biztos gyógyítás módszeréről.

Ha „motozija vót a birkának, őszre kifújta a motozit”. Ennél rosszabb nyavalyája volt a *kábabirkának*, mert „ennek a fejibe vót a hólyag, ebbe meg a serkè, ezt kellett kivenni”. A „mütét” alatt a vértelenítést timsó és „kíkkü” (rézgalic) keverékével végezte. Kitapogatta, hogy hol van a felpuhult rész a koponyán. Ott a bőrt egy körömfény területen kivágta és felhajtotta. „Körbe-körbe ki lehet tapogatni a helyet”, ott felnyitotta „fírgelőfával” felcsavarta a „fírget”, majd kivette. Régen erős szalonkatoll csévéje szolgált erre a műveletre. Most mutatott egy kékszinű gyönggyel kombinált erős gyufaszálat, amivel „kifírgel”, de ez most már csak „nyüvelés”, mert van már vagy harminc esztendeje, hogy nem „kábázott”. Eredetileg a „kábázásnál” használt „fírgelő fa” kb. 8–9 mm szélesen kerekfejűre volt faragva és arra hajtotta fel a felnyitott sebből a hólyagot és a nagyujjának begyével, esetleg körömmel szorította a fához, hogy ki tudja emelni. A betegségek, sebkezelések alkalmával a Sáfíának használták a kreolint, hígítva kisebb rühfoltok kezelésére is alkalmazták. Sáfíán György elmondása szerint apjuk, nagyapjuk a kreolint kékküvel öregre keverte, hogy a tarisznyába ne folyjon ki, vagy a zsebbe és ezzel az „öreg szerrel” kezelték a sebkörnyéket, vagy „nyüvelés” után a sebet.

Épületek

A juhok téli- és nyári szállásául szolgáló épületek, egyben tartásukra, védelmükre emelt építmények, két területen oszlanak meg. A beltelken épült hodályokban vannak a juhok Imre naptól (november 5.) – rossz idő esetén valamivel előbb is –, egészen a kora tavaszi kihajtásig. (Nagyjából egybe esik a hagyományos időponttal, április 24. Szent György napja). Legeltetési időnyben pedig a bérelt legelőn illetve ahhoz közel felépített *seggen ülszínben, kisszínben* tartózkodnak éjszaka a juhok. Úgy gondolom, hogy a könnyebb áttekinthetőség szempontjából a két helyszínt külön-külön ismertetem és az építményeket pedig számozással jelölöm meg.

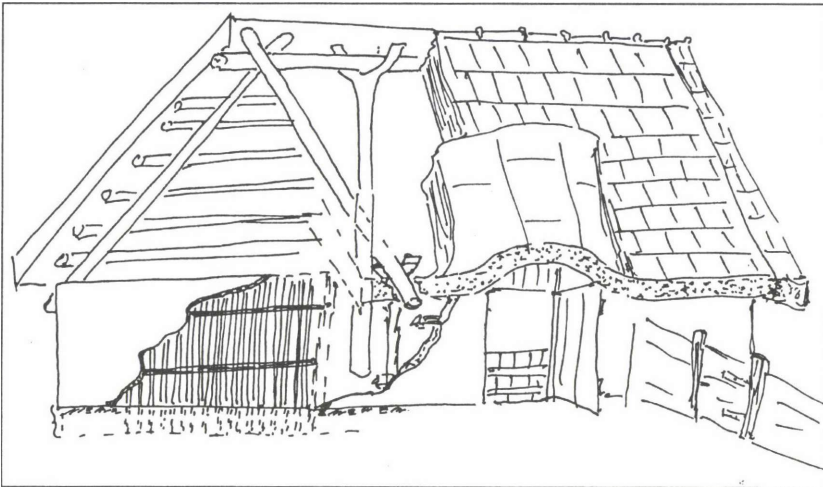
Beltelek

2. rajz. Sáfian Imre háza, portája Zsáka, Dimitrov út 31. (1990. évi kora tavaszi állapot)

7. kép. I. sz. hodály a beltelken

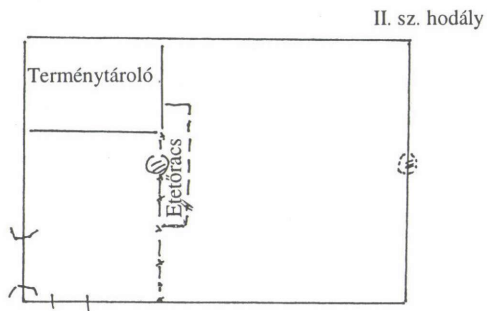
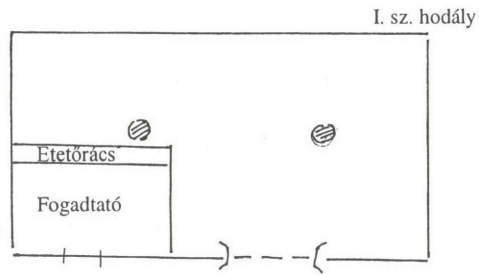

3. rajz. I. sz. hodály metszete (beltelek)

A szalagtelken lévő lakóház (2. kép) építési ideje ismeretlen, becslés alapján a századforduló táján épülhetett. Végül az utcafronton helyezkedik el és melléképületei a hodályokkal együtt soros elrendezésben vannak. A tyúkól és az I. sz. hodály (7. kép, 3. rajz) szorosan rátapadnak a lakóházra de azzal nem épültek egybe. A II. sz. hodály (8. kép, 4. rajz) már a léckerítéssel elkerített hátsókertben, illetve a „szérűn” épült fel. Az udvarban épült még az utcával párhuzamosan, a lakóházra merőlegesen, egy *verem* (9. kép).

8. kép. II. sz. hodály a beltelken

4. rajz. Az I. és II. sz. hodály alaprajza (bellelek)

9. kép. Verem a beltelken

Ugyancsak az utcával párhuzamosan a hodályokra merőlegesen – hátsófalával a léckerítés vonalában – alsóépület látható. Az alsó épület magában foglal egy *disznó ólat*, akollal, egy szerszámot (bennre többek között szőlőpréssel, hordókkal, dézsákkal. A házhoz, mint Sáfíán Imre mondotta; „szőlőbirtok is tartozik”, amivel egyre nehezebben boldogul és ráadásul sokat ellopnak belőle. Az udvarban a gémes kút mellett itatóvályú van, ettől nem messze pedig az etetővályú. A hátsóudvarban – „szérüs kert” – a léckerítés vonalában az alsóépület hátuljához támaszkodva féleresztes *szekérszín* van. A szekérszín előtt szénakazlak, szálások. Ott jártamkor a kertben néhány öreg fán kívül kultúrnövényt nem láttam. A lakóház három osztatú, áll egy utcai szobából, konyhából és kamrából. Előtte kis virágskert, drótkerítéssel, verőcével. Méretei kb.: hossza: 16 méter, szélessége: 5 méter. A verem földbe mélyített, felmenő fala nincsen, teteje „giz-gaz, venyige”, krumpli, répa, zöldség tárolására szolgál (9. kép).

Az I. és II. sz. hodályok kb. 60 esztendeje épültek. Az I. sz. méretei (3. és 4. rajz, 7. kép); hossza 10 méter, szélessége 5 méter. A tetőszerkezet gömbfából készült ágasfás szelemenés, a „tetőlécek” is gömbfa illetve dorongfal. A tetőzet nád és cserép. A felmenőfalazat paticsfal módjára készült, vagyis két ásónyomra beásott lécek, dorongfák sorban állítva. Tövéknél megdöngölve, alsó- és felső harmadban lécekkel „korcolva” és sárral vastagon tapasztottak. A fal kívül-belül fehérre meszelt. A tetőszerkezet két ágasfával van megtartva. Az ajtótól balra van a *drankával* leválasztott fogadtató, illetve *fogantató*.

A II. sz. hodály (4. rajz és 8. kép) hossza 6 m, szélessége 5 méter, tetőszerkezete falazata megegyezik az I. sz. hodálynál leírtakkal. Tetőzete szalma és „csutkaizik”, nád

vegyesen. A tetőszerkezetet egy ágasfa tartja. A bejárattól balra verőcével és drankával leválasztott takarmánytároló hely van (1990 kora tavasz szemes tengeri volt). A bejárattal szemben drankával van a juhok tartózkodási helye leválasztva, a drankának támaszkodik „arccal” a kijáratnak egy etetőrács.

A LEGELŐ ÉPÜLETEI (1989 NYÁRI ÁLLAPOT)

A legelőt a vízügyi igazgatóságtól bérlő Sáfian Imre és társai. A Berettyópart, hullámtér és gátoldal tartozik a területhez. A *seggenülő szín* és a „kis szín” a Berettyógát mentett oldalán épült fel a zsákai határnak Bakonszeg felé eső oldalán, Bakonszegtől 4 km-re, Zsákától szintén 4 km-re. A határrész neve egy elpusztult faluról *Aka*. Sáfian Imre minden este hazamegy a „házhoz” a „szállásról” és korán reggel megy ki kerékpárral. Először 1990-ben lopták meg amikor is „2 bárányt és egy birkát vittek el”. Egyébként esténként lakattal zárja az ajtókat. A zsáka-bakonszegi földút e helytől K-re húzódik, de az év nagyobbik részében járhatatlan. Egy kis kerülővel a Zsákáról, Bakonszegre igyekezők a szín előtt húzódó „part tetejét” (Berettyó védőtöltés) használják száraz időben. A juhásznak így napjában többször is akad beszélgetőtársa, akik – hozzák – viszik a híreket. A színtől pár lépésre torkollik a Berettyóba a Zsáka–Darvas–Bogárzó belvízlevezető csatorna. Amíg ennek „friss a vize” ebből itat a juhász. Amikor, a sok műtrágyától, egyebektől „elfertőződik”, meg leapad, sőt kiszárad a csatorna vize, a Berettyóra hajt itatni, „mert ennek mindig friss a vize”. A terelésben és őrzésben hűséges és nagy becsben lévő társai két puli, a „Divat” és „Bogár” (1. kép).

A nagyszín, vagy *seggenülő szín* (1. rajz, 4. kép) egyik bejárata K-re, másik D-re néz, az építmény a Berettyó gátjával nagyjából párhuzamos. A mellette lévő kisebbik szín, vagy *fogadtató* bejárata (5. kép) Ny-ra van nyitva. A bejárattól jobbra elrekesztett részben „pihenő, szerszámos”, jobb oldalt hátul a sarokban drankával rekesztett tulajdonképpeni „fogadtató” van. A *fogadtató*-ban szokta tartani a kosokat, ha nem járnak a nyájjal, a fias, vagy beteg elkülönítendő juhokat és főleg az első ellős toklyó anyákat kell fogadtatóban tartani, hogy „szokja a fiát” (Ez vonatkozik a bontásokra is). A mostani „folytonos” elletés mellett is nagy szükség van a fogadtatóra, mert ha megellik is a „füvön” az anya, egy-két napig, míg a bárány meg nem erősödik, elrekesztve tartja őket.

Régebben a legelőkön épített seggenülő színeket – főleg ha teleltek is benne a juhok és megteltek trágyával – kiverés előtt széjjelbontották, és arrébb tették újabb helyre. A trágyával, „ganéval” majd lett „valami”, legtöbbször aratás után kihordták a tarlóra. A Sáfian-féle több éven át a Berettyó partján felépített színekből, talicskával hordták ki a ganét. Éles ásóval 40x40 cm-es darabokat kivágtak a trágyából, illetve ilyen darabokra kikockázták, és villával emelték ki. A kb. 8–10 cm vastag kockákat még könnyen kilehetett villával emelni. Az 1950-es években még szinte minden zsákai lakos megszártotta ezeket a kockákat úgy, hogy kihordás után a szín körül élire állították. Amikor

megszáradtak akkor kúpokba rakták és ott száradt tovább. Amikor aztán teljesen megszáradtak akkor lehetőleg fedett helyre hordták be. Ez volt a környék téli tüzelője a „leveles gané”. Az utóbbi években az ún. energia árak rohamos növekedése miatt, újra kezdik kitermelni ezt a hagyományos tüzelőanyagot. Amennyiben túl vastagon volt a színben a gané azt nem szedték széjjel, hanem „tözegbe, (szarvasba)” rakták, és a kert vagy szántóföld trágyázására hordták ki. Aki tüzelőnek használta a színben felgyűlt trágyát az évente több alkalommal is kivágta. Almozni nem sűrűn almoztak. Kitakarítás után „aláalmozt”, ha száraz volt az idő akkor nem, csak ha esős, csapadékos idő járta, vagy gyenge volt a fű és híg volt az ürülék, akkor kellett almozni. Késő ősszel is, amikor már gyenge volt a fű, éjszakára a „ragalját” meghányták szalmával, és amit nem evett meg a birka azt elterítették alá.

Mindkét szín közepén ágasfa soron húzódó „dorongfára” fektetett gömbfákra, „dorongfára”, „fedélfákra” rakott szalmával, gazzal van befedve. A K-re nyíló ajtó felett a tetőzet ki van hozva ereszesre (kanfárosra). Méretei: kb. 35–40 méter hosszú, kb. 9–10 méter széle. A színektől nem messze – csatornán túli – *Reményerdőben* épített a juhász egy *kollátot* (korlát). A fák között egy kb. 23x26 méter ovális területet dorongfákkal, gallyas ágakkal bekerített. Kb. 5–6 méter távolságra lévő cölöpökhöz és élőfákhoz, melyek közbe estek célszerűen felhasználta erősítette a „korlátot” kb. 120–130 cm magasságban. A cölöpökhöz erősítést, talált műanyag madzaggal, „avas madzaggal” „avas kötélدارabokkal” végezte el. A korláton madzagokkal oldható nyitható „kapu” is van. Napközben itt pihennek, delelnek a juhok.

Sáfián Imre élete, juhászata egy sajátos jelensége, a vidék állattartásának. Magas korában is éltetője a mesterségbeli tudást, nem kevés fizikai erőnlétet követelő juhász élet. A hagyományos elemeket őrző tartásmód mellett, dolgozatom tanulságos lehet a népi építkezés ismeretéhez is. Ezúton is megköszönöm *Jordán Sándor* mezőgazdász-helytörténész, zsákai lakos, sok szíves segítségét az adatgyűjtésben, feldolgozásban. Az ő segítségével nélkül nem készülhetett volna el ez a dolgozatom és sok más témában történő néprajzi gyűjtésem sem.

ANGABEN ÜBER DIE SCHAFZUCHT IN ZSÁKA

Die Forschung der materiellen Kultur des Dorfes Zsáka in Komitat Bihar auf dem geographischen Gebiet Sárrett kann der Ethnographie in vieler Hinsicht interessant sein. Bis zur Einführung der „sozialistischen Großwirtschaft“, die der sowjetisch-russischen LPG (landwirtschaftliche Produktionsgenossenschaft), dem Kolchos ähnelte, wurde die Tierhaltung mit extensiven Elementen fortgesetzt. Einige Familien bestehen sogar heute auf der traditionellen Schafzucht. Sie haben die Möglichkeiten der privaten Nebengewirtschaft, die in den 1960-er Jahren sozusagen als Zugeständnis eingeführt worden ist, ausgenutzt, obwohl die wirtschaftlichen Verkaufsmöglichkeiten (auch) diesen Zweig nicht begünstigen.

So eine uralte Schäferfamilie ist die von Sáfián Imre und ihre ausgedehnte Verwandtschaft. Nach der Familientradition seien ihre Vorfahren mit dem deutschen Merino, einem Schaf einer spanischen Rasse mit stark gekräuselter, weicher Wolle, das vom Herrschaftsgut eingeführt worden ist, nach Furta, Zsáka und in seine Umgebung gelangt. Ihr Name sollte aus dem Schäfer nach einer hiesigen Verzerrung stammen.

Die Zuchtmethoden der Nutzen (das Melken, die Wolle), die vorläufigen und festen Schafställe, die Heilung der Krankheiten bezeugen die Anwendung und den Gebrauch jahrhundertalter Erfahrungen.

AZ ÜLŐROKKA, VAGY GYALOGROKKA ÉS A VELE KAPCSOLATOS SZOKÁSOK A BIHARI SÍTEREN

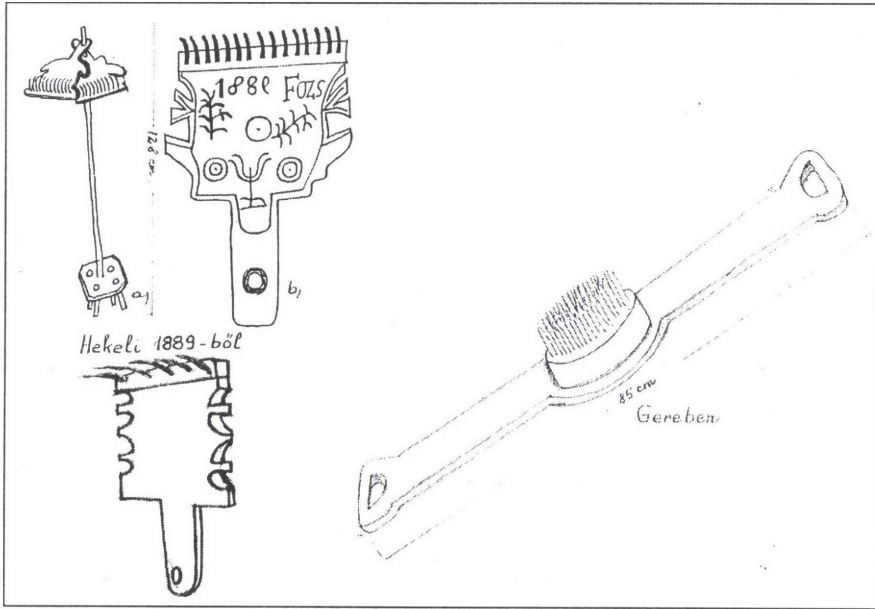
Síter (Sisterea) alig 650 lakosú kis falu, Nagyváradtól 23 km-re, ÉK-i irányban, a Berettyótól D-re, a Hegyköz¹ vidékének D-i fekvésű faluja, a jelenlegi községközpont, Hegyközcsatártól 8 km-re. (térképvázlat)

A falu árpádkori település. Első írásos említése 1291–94-ből származik, villa Suhtur, Sehtur² néven. Az 1332–37-es pápai tizedjegyzékben mint villa Schechter, Sehter szerepel, a 16. században Sejter, Söjtör, Söthér néven, 1900-ban Seuter, Sétér néven említik. A falunév eredetére egyelőre nincs biztos magyarázat.

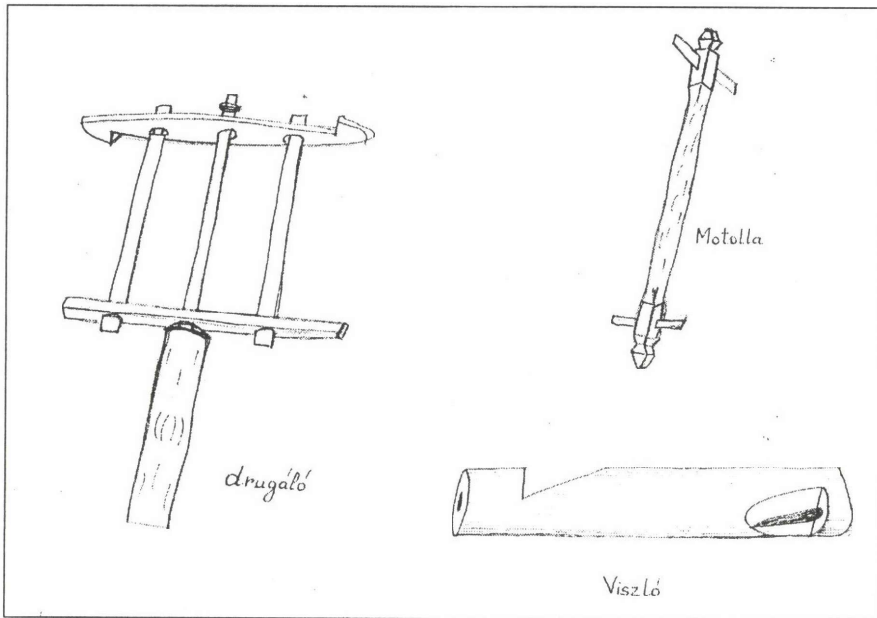
Eredetileg a falu a jelenlegi helyétől 4 km-re, a szalárdi út felénél levő enyhe emelkedésen volt, melyet a tatárdúlás óta Tatárdombnak neveznek. Az 1241-es tatárjárás idején a felégetett falu megmaradt lakossága a dombtetőn levő erdőbe menekült. Az itt levő kápolna helyén épült a 13. században a mai templom eredeti része³ amelytől, Szalárd irányában, a lejtőn lefelé alakult ki a jelenlegi falu. A 13. és 14. századból származnak a templom értékes falfestményei, melyek még részben fellelhetők a régi szentély vastag mészrétegei alatt. A 15–16. századi levéltári adatok hat lakott és hét elhagyott portát, valamint a falu erdejét és szőlőit említik. 1566-ban tért hódít a reformáció. A lakosság növekedése miatt 1750-ben bővítik templomát. Első iskolája, mint református fiúiskola, 1753-ban szerveződik.

Ezen az enyhe mikroklimájú vidéken, a nehezen megművelhető agyagos talaj miatt is a falu főleg gyümölcs- és szőlőműveléssel foglalkozott. A 19. század közepén a fejlett gyü-

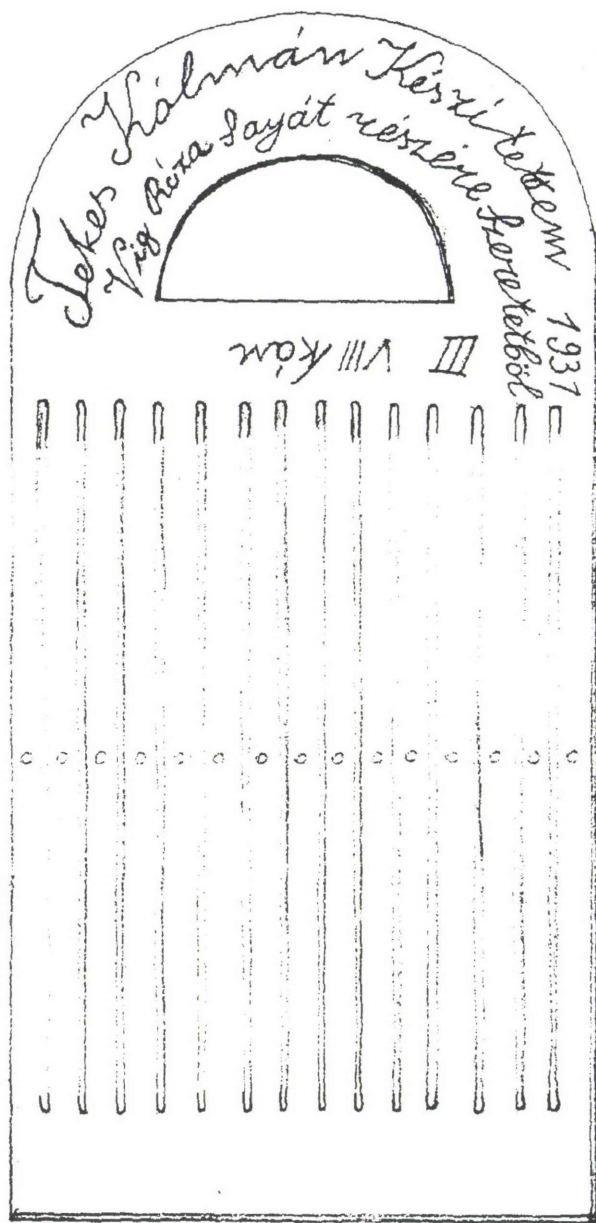
- 1 A Hegyköz Nagyváradtól ÉK-re, a Berettyó középső szakasza mentén elhelyezkedő dombvidék. Hegyközpályi–Hegyközkovácsi–Jákóhodos–Biharvajda vonalától keletre, Micske–Szentlázár vonaláig terül el. Észak-Északnyugaton az Érmelléki dombvidék Berettyó-völgye felé néző területe, Biharvajda–Hegyközszentimre–Szentjobb–Hegyközszentmiklós vonalától, Dél-Délkeleten a Rézalja dombjainak Berettyó felőli része, Hegyközszáldobágy–Sítervölgy–Tótfalu–Micske vonaláig. A Hegyköz elnevezés még a középkorból származik. Számptalan népszokás, hagyomány (fonóka, lakodalmas, szüreti bál, szájhagyományok, gyermek mondókák), népviselet szorosan összeköti Sítert vagy Hegyközcsatárt Szalárddal, vagy Hegyközszentimrével. E terület összetartozását az is erősítette, hogy az egyes falvak fiataljai közötti házasságok e tájegység területére korlátozódtak, csak az utóbbi időszak jobb közlekedési lehetőségei és a Váradra történő ingázás tette lehetővé a más vidékek falvainak fiataljai közötti ismeretséget, ritkább esetben házasságot.
- 2 GYÓRFFY György: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. Akadémia kiadó, Budapest, 1987, I. kötet, 661. old.
- 3 BUNYITAI Vince: A váradi püspökség története. Nagyvárad, 1884, III. kötet, 237. old.

1. rajz

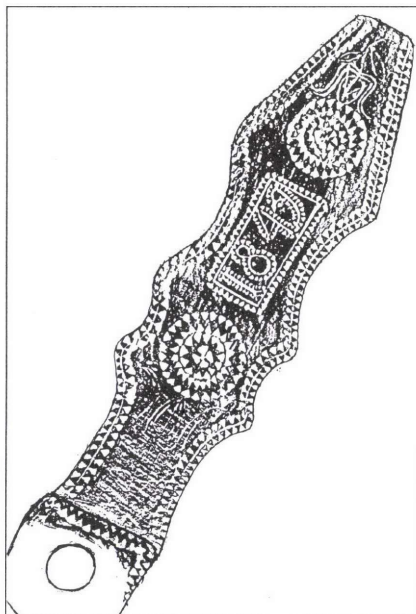
2. rajz

3. rajz. Kötélfonó

E dolgozat tárgya a talpasguzsaly és a vele kapcsolatos szokások. Szükségesnek tartottam tanulmányozását, mivel a választóvízes díszítés-technikájú talpas guzsalyt a környéken csak Síterben készítették, s ma is csak itt található még fenn nagyobb mennyiségben, a hozzá fűződő szokások pedig már itt is csak az idősebbek emlékezetében élnek. Több mint 40 darabot tanulmányoztam, melyből 25 db a saját gyűjteményemben található.

A Síterben készített guzsalyak mind egytalpasak, s használatuk módja után *ülőrokkának*, vagy ritkábban – a kerek rokkától való megkülönböztetésként – *gyalogrokkának* nevezik. Kós Károly a guzsalyokról a következőket írja:⁴ „Bár, mint tudvalevő a fonás – a növényi rostok vagy a gyapjúsálak összesodrása – fő eszköze az orsó, Európa egyetlen népénél sem hiányzik a guzsaly sem, a fejlettebb fonási mód e nélkülözhetetlen eszköze, amelyre a fonandó szöszöt vagy gyapjúcsumót kötik, hogy azután balkézrel innen húzogatva adagolják a jobb kézben pörgetett orsóhoz az összesodrandó anyagot.” A Kós által kidolgozott tipológia szerint a síteri guzsalyok az I. (rövid-) és a II. (hosszú) guzsalytípus bemutatását követően tárgyalt III. típusozat tartoznak, mint „középhosszú guzsalyok hosszú talppal, a ráüléssel való rögzítésre”, és pedig e típus első, „természetes növésű bot szárral” jelölt változatához. A kezdeti formák csoportjához tartoznak, a fa természetes növéseinek kihasználásán alapulnak, valamint a késhegygel való díszítés és választóvízes kezelés jellemzi őket.

4. rajz. Egy 1849-ben készített ülőrokka

I. AZ ÜLŐROKKA KÉSZÍTÉSE

A síteri ülőrokka, vagy gyalogrokka két részből áll: a rúdból és a talpból.

A *rúd* az erdeinkben, cserjéseinkben gyakori közönséges kecskerágó (*Evonymus europaeus*) cserje fájából készült. A kecskerágónak sűrűbb helyen szép egyenes ágai nőnek. A kétéves cserje egyenes ágaiból ősszel vagy télen kb. 160 cm hosszú botot vágtak le. A levágott rudat betették a kemencébe, s jó tűz mellett kb. két percig *megfűtötték*, hogy még forrón a szürkés kérgét kézzel könnyen lehánthassák és a rudat kézzel ki-

4 KÓS Károly: Erdélyi guzsalyok – Eszköz, munka, néphagyomány. Bukarest, 1979. 108–130. old. Vonatkozó rész: 110–111, 123–129. old.

egyenesthessék. Mikor hült egy kicsit, már lehetett is a szép fehér rudat *műbe fogni, munkát kezdeni rajta*, a jó éles és hegyes bicskával. A rudat szemre, *tájékozálag*, 5 részre osztották fel, ezeken a helyeken lesznek a gyűrűk. A rúdon található díszítések ugyanis a *gyűrűk* (egymás mellett 3-3), továbbá a gyűrűs részek közt kb. 20 cm-es részekben a csigavonalban szaladó 3-3 *pántlika*, valamint a pántlikák közötti feliratok és virágok, szintén spirálisan elhelyezve.

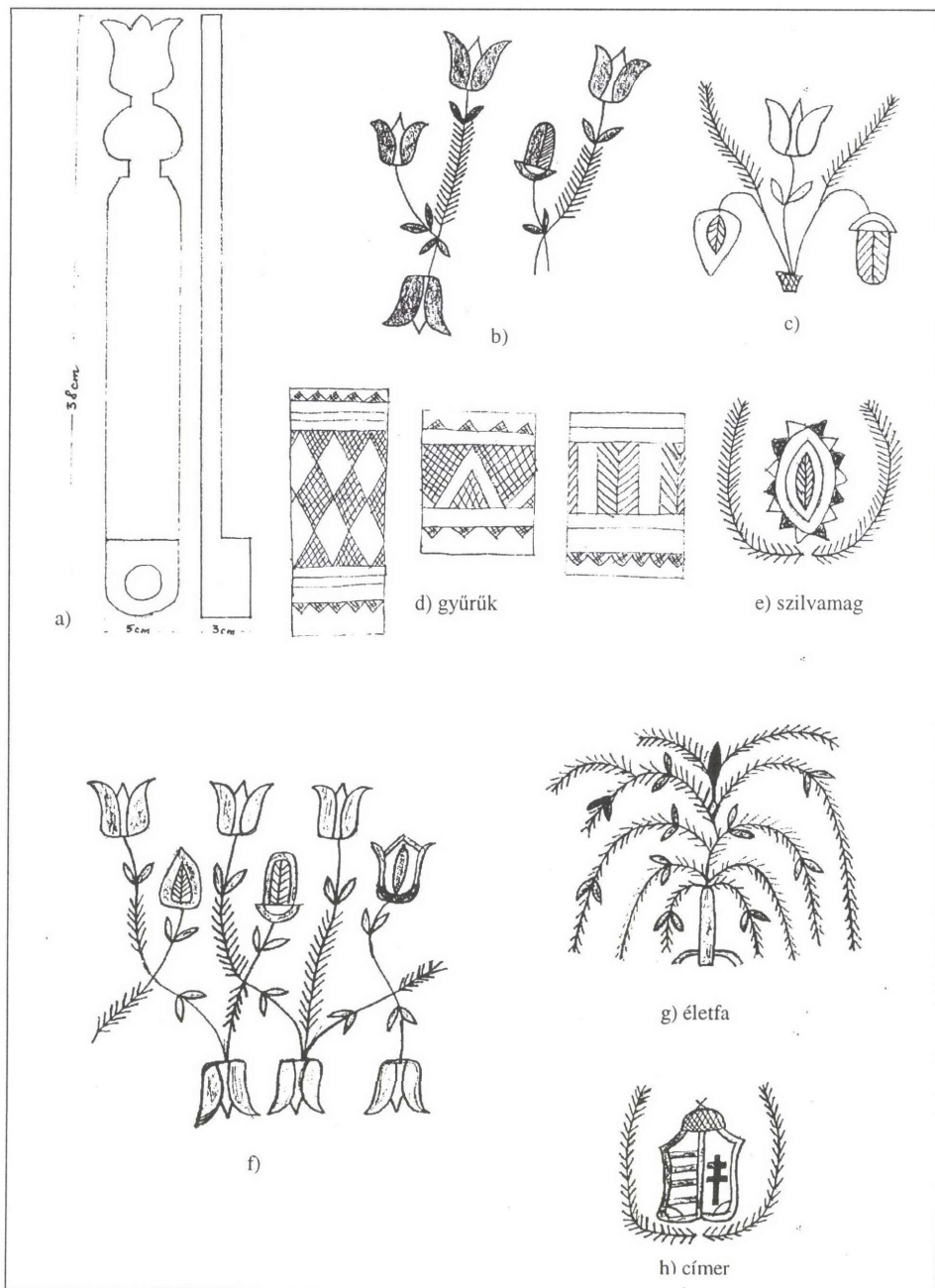
A díszítést alól kezdték, a talp ráhelyezésére meghagyott kb. 8 cm üres rész után. Bicskaheggyel, egymástól kb. 1 cm-re sorban bemetszették a szintén kb. 1 cm széles gyűrűk széleit. A gyűrűk maguk díszítetlenek maradnak, de a köztük levő részekben következett a bicskaheggyel történő bevésés, vagy metszés különböző egyszerű mintákkal. A leggyakoribbak a mértanias minták (párhuzamos-, fogazott-, vagy hullámvonalak, négyszögek, háromszögek, pontok és ezek számtalan kombinációja), és a bicskaheggyel kipattintott apró háromszögű ékek (babok), melyek láncszerűen sorakoznak egymás után és egymással szemben, s így két sor közt zezzug vonal jön létre. Ezután készül el a többi 3-3 gyűrű a kijelölt helyen. Következik az első két gyűrűcsoport közötti részen az első pántlika bemetszése csigavonalban, felfelé haladva. A bicska élét kicsit ferdén ráhelyezték a botra, majd erősen tolták felfelé, miközben a másik kézzel a botot lassan forgatták. A 3 párhuzamos csigavonal nem fordul el nagyon, hogy könnyebben lehessen közöttük elhelyezni a virágmintákat. A virágmintát először ceruzával megrajzolták, majd bicskaheggyel *kihúzták*.

Ezután következett a díszítő motívumok bekarcolt körvonalai közti részének színezése, a patikában vásárolt választóvízzel. Egy libatoll pihéit letépték annyira, hogy csak a hegyén hagytak egy kb. 1 cm szélesnyit. Egy pohárfenékre rácséppentették a választóvizet, majd ezzel a tollal bekenték a gyűrűket, a pántlikákat és végül a virágokat. Ezután meggyújtottak egy olajmécsset vagy petróleumlámpát s a rudat a láng fölé tartva, ez *besütötte* barnáspirosas színűre a választóvizet a rúdba.

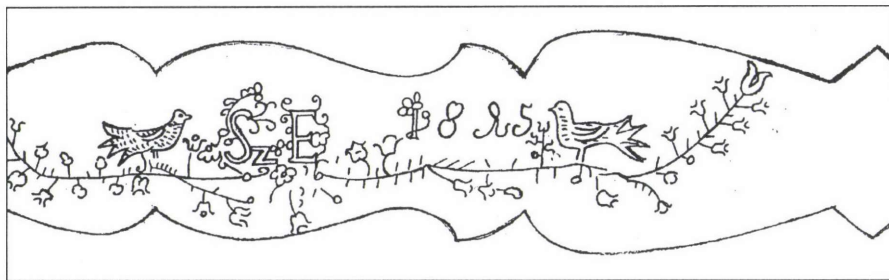
Következett a színezés második szakasza. Egy rongyot átittattak napraforgó olajjal, még rászórtak kindrucot (venyigefeketét), s ezzel végigdörzsölték a rudat. A fekete por a rovátkákba jutott, amely így szép feketén rajzolódott ki, a választóvízes rész pedig szép sötét színt nyert. Miután megszáradt, újra átörzsölték az egész rudat tiszta olajjal.

Az ülörokka *talpát* sárgás eper-, vagy vöröses szilva-, esetleg cseresznyefából készítették. A kb. 7 cm széles és 40 cm hosszú lapot egyik végén, ahová majd a rudat illesztik, 4 cm vastagságúra hagyták, míg a többi részét 1 cm vastagságúra vékonyították. A talp végső, díszes körvonalát ceruzával rajzolták ki, majd fűrésszel kinagyolták, bicskával simára takarították és végül üvegpapírral lecsiszolták. A talp körvonala mentén bicskaheggyel árkot véstek, s ebbe a keretbe helyezték el a virágdíszet.

A hasonló ülörokkák az utolsó nemzedékeknél már megrendelésre készültek: a völegény a menyasszonynak, a legény a szeretőjének, vagy az anya a lányának készítettett ilyen díszes rokkát. A megrendelés alapján bicskaheggyel feliratot – dátumot és a megajándékozott nevét – rótták a rúdra az alsó hármas gyűrű fölé. Ezeket századunk első harmadában Karácson János, majd fia Karácson Lajos asztalosok, rajtuk kívül még Király Dániel, Kelemen János és Mikó Antal kerékgyártók készítették.

5. rajz. Egy 1870 és 1890 közötti rokka motívumai

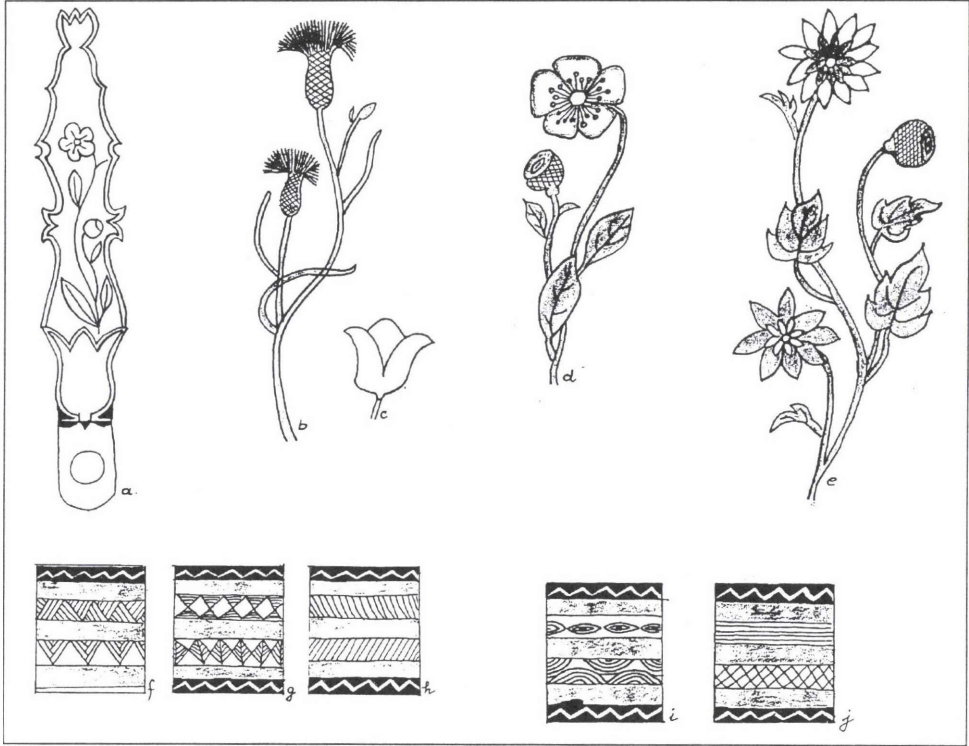
6. rajz

A talp formája és díszítése, valamint a rúd díszítése – bár a díszítőeszköz a bicska maradt – változott az idők folyamán. E változás az 1840 és 1940 közötti száz év folyamán világosan követhető, s négy periódus különböztethető meg:

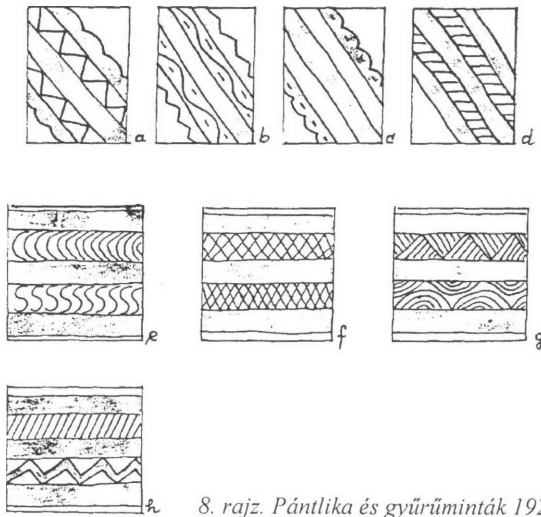
1. Az 1870-es évek előtt készült ülőrokkák kivitelezése egyszerűbb, de pontos. A bicskaheggyel kipiccentett háromszögek (babok) soraiból alakított minták csak mértani alakzatok, melyek a rúdon függőleges sorokat, néha csigavonalat, máskor pedig négy-szöget, csillagalakot, kört vagy rozetta formát képeznek. Egyedüli virágmotívum ekkor még csak a tulipán és nagyon ritkán a fenyőág. A rúd-díszítés egyes részeit mélyen bevágott gyűrűk választják el egymástól. Az egyik ilyen régi rokka talpán, két rozetta között, az 1849-es évszám olvasható. Úgy az évszám, mint a rozetták körvonalait az apró babok egybefüggő sorai képezik. A koncentrikus körökből álló rozetták feltehetően itt is a Nap jelképei. (4. rajz). A guzsalyrudak a bicskával faragott juhászbotokhoz hasonlítanak. Készítőikről tudjuk, hogy régen minden valamire való legény maga készítette a választottjának ajándékozzandó hasonló ülőrokkát.

2. 1870 és 1890 között megjelennek a karcolt növényi díszű választóvízes színezésű rokkák. A díszítés ekkor nagyon finom vonalú: rovátkolt fenyőágak, apró levelek, tulipánok és makkok fonódnak össze körkörösen, állandóan ismétlődve (5.b,c,f. rajz). A gyűrűk sűrűn következnek közöttük nagyon aprólékos mértanias díszítőelemek vannak rovátkolva. (5.d. rajz). A tulipán formában végződő talp még díszítetlen, síma (5.a.rajz). Az egyik rokka rúdján mintha életfa állna (5.g. rajz), a csúcán pedig a közismert szilvamacsa motívum (5.e. rajz), melynek itt is szexuális jelentése lehetett. A későbbiek folyamán a szilvamacsa, mint önálló motívum eltűnik, csak egyes virágok, főleg tulipánok alkotóelemeiként jelenik meg. Ugyanígy a makkok eredeti jelentéstartalma is elvész, csak egyszerű díszítőelemként szerepelnek.

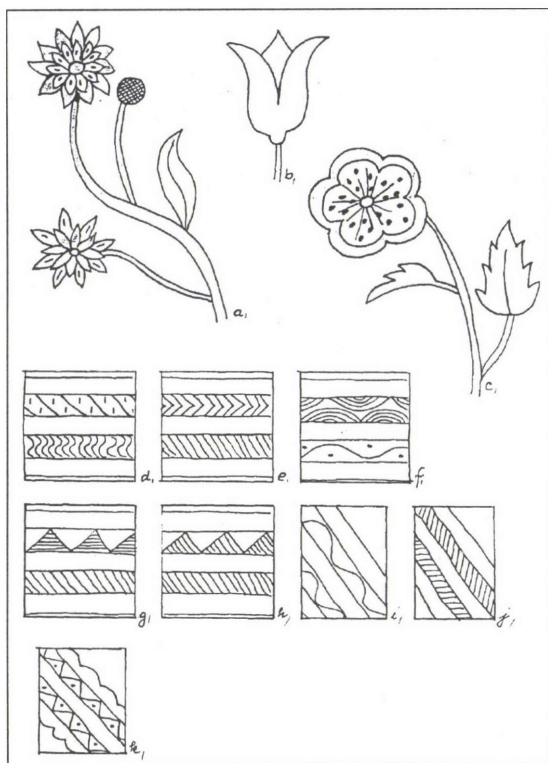
3. A pántlikás, állatmotívumos guzsalyok 1890 után jelennek meg. Ezek díszítési módjára jellemző a választékos, végtelenül aprólékos, cirkalmas, finomvonalú rovátkolás. A rúdon, a kenderkócot lekötő szalag dekoratív jelzéseiként, megjelennek a pántlikák, sűrűn, négyes sorokban, közöttük a nagyon gazdag, finom ívű virágdíszekkel. A négyes gyűrűk 4 részre (regiszterre) osztják fel a rudat, de az egyes gyűrűk között nincsen díszítés. A rúdon állatfigurákat is találunk, mint például egy 1893-ban készült darabon kutyát és madarat, egy 1895-ben készült talpon pedig gyöngyvirágos, tulipános ágakon egymással szemben galambok, a szerelmes párt jelképezve, közöttük a szerető nevének kezdőbetűi és az évszám (6. rajz).

7. rajz. Egy 1923-ból származó ülőrokka díszítése

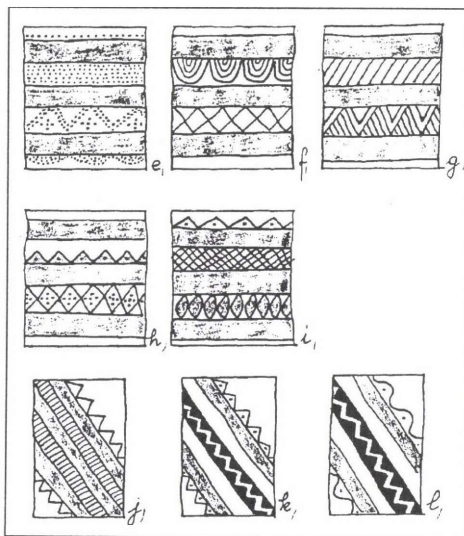
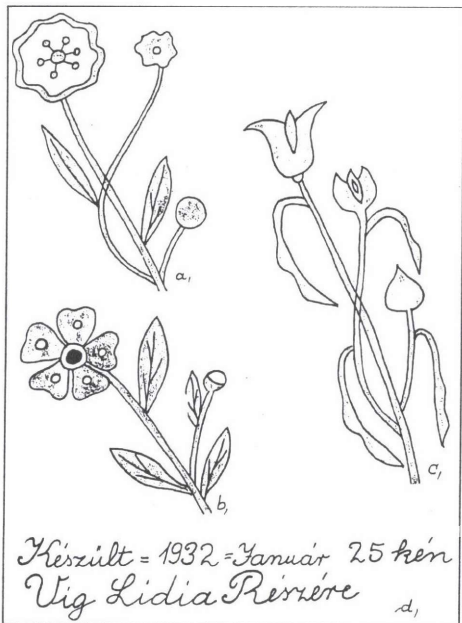
8. rajz. Pántlika és gyűrűminták 1927-ből

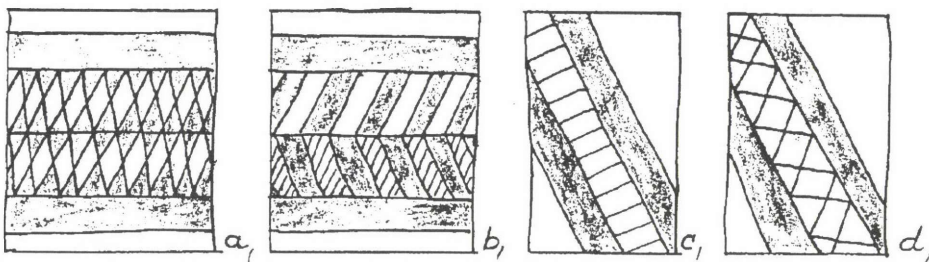
9. rajz. Egy 1928-as ülőrokka díszítése

4. Századunk elejétől kezdve a díszes talpas rokkát a már említett mesterek készítették, néha azonban előfordult, hogy egy-egy ügyes kezű legény maga is elkészítette kedvesének az ajándékkrokkát. A mesterek által készített rokkák díszítése követi a korábbi hagyományt. A rúd díszítése eleinte apró mintájú és kevésbé zsúfolt. Virágmotívumai a tulipán, margaréta, viola, makk. 1920 után a vonalvezetés egyszerűbb, nagyvonalú, világos, az említett virágok mellett pedig megtaláljuk a szegfűt és a nagyon stilizált formában megjelenő havasi gyopárt is. A hármás gyűrűk 5 részre osztják a rudat. Az egyes gyűrűk között változatos mértánias motívumok vannak. Az alsó gyűrűk fölött megjelenik az évszám és a megajándékozott neve.

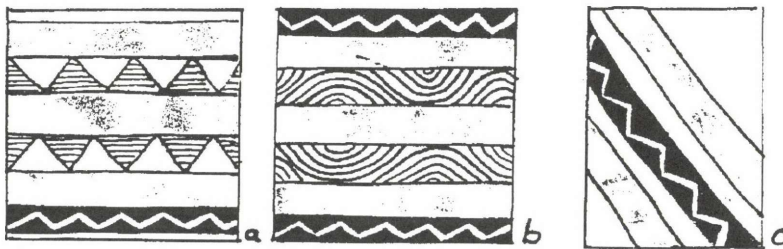
A talp kivágása egyre cifrább, egyre változatosabb, két végén elkeskenyedik, de közepén jól kiszélesedik, biztosítva annak funkcióját, a ráüléssel való rögzítést. Legtöbbször tulipánnal kezdődik, mely domborszerűen kiugrik, s a peremét követő vonal ezt még jobban kihangsúlyozza. A többi részét egyszerű vonalvezetéssel virágmotívumok díszítik: margaréta, viola, búzavirág, tulipán, mindenik egy-egy makkos ággal (7–14. rajz). A 14. rajz bemutatja egy ülőrokka összes díszítőmotívumait. A virágok szárai azért hatnak szokatlanul, mert a gömbölyű rúd palástjáról vannak kivétítve egy síkra.

10. rajz

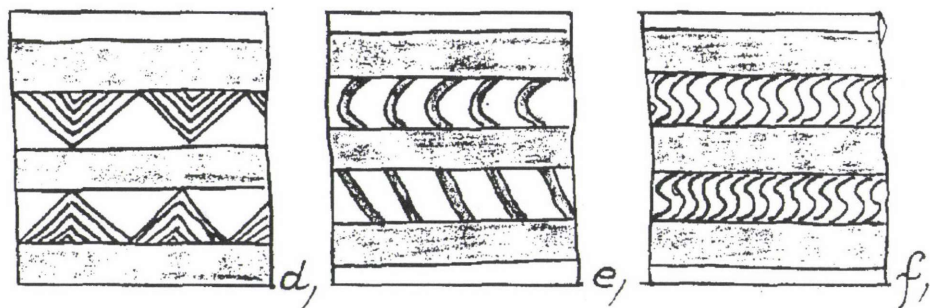

Egy 1930-ból származó rúd díszítése

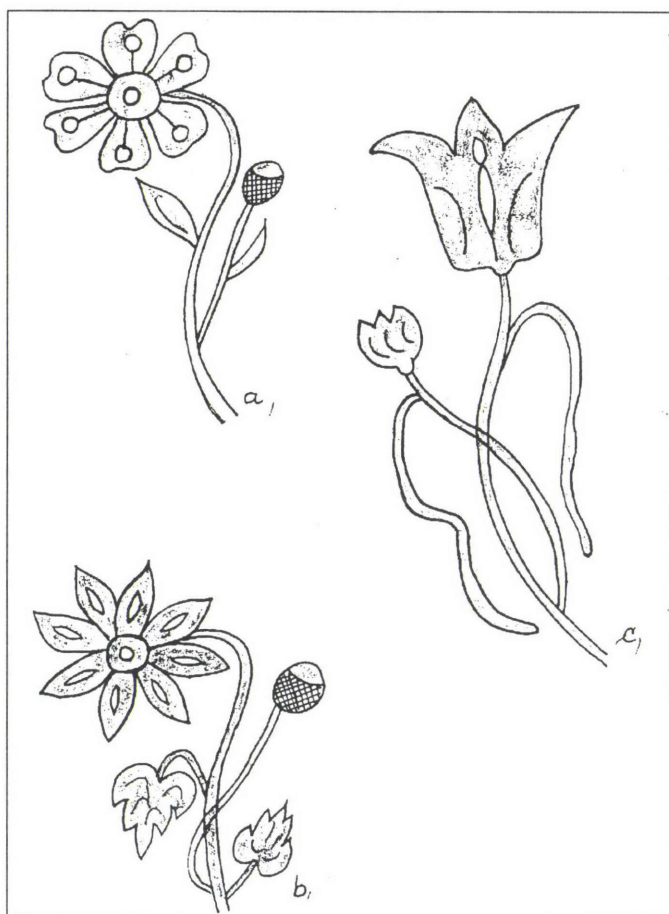

1922-es rúd mintái

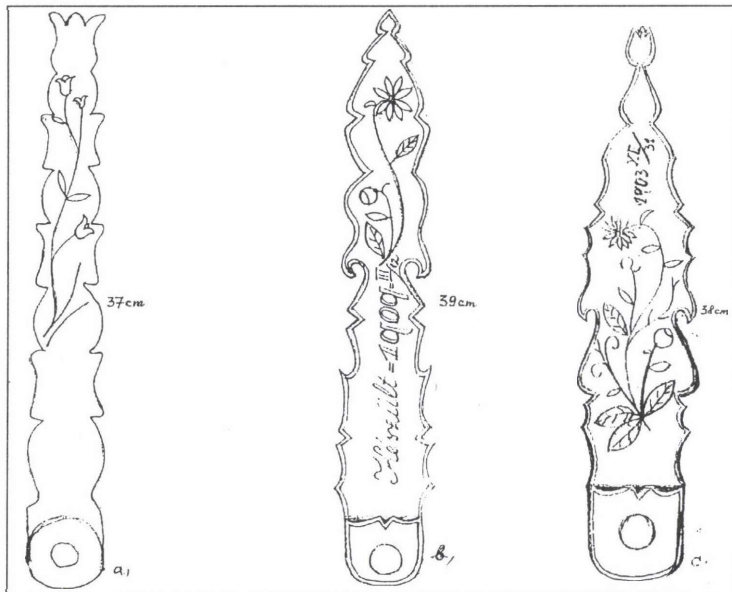
11. rajz

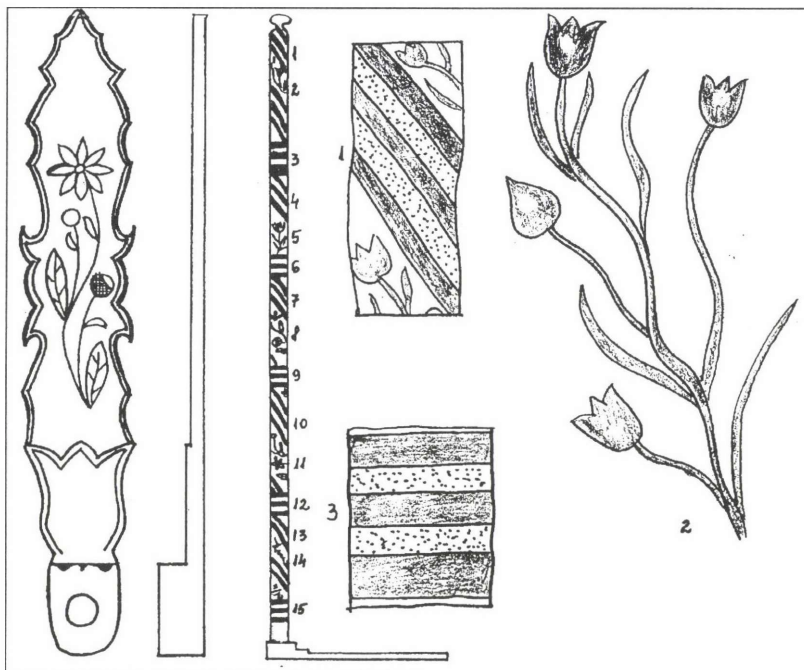
Díszítő motívumok 1942-ből

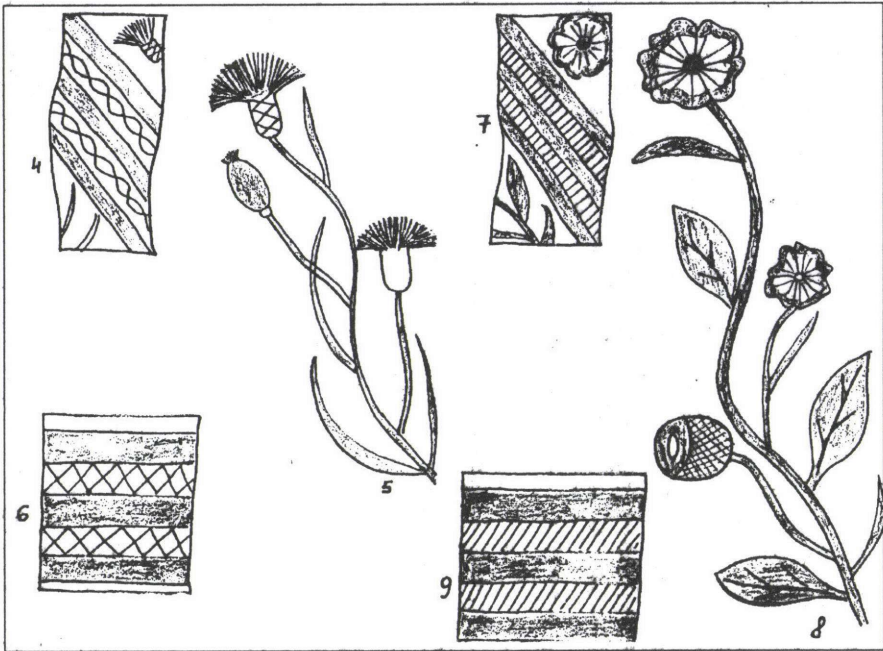
12. rajz

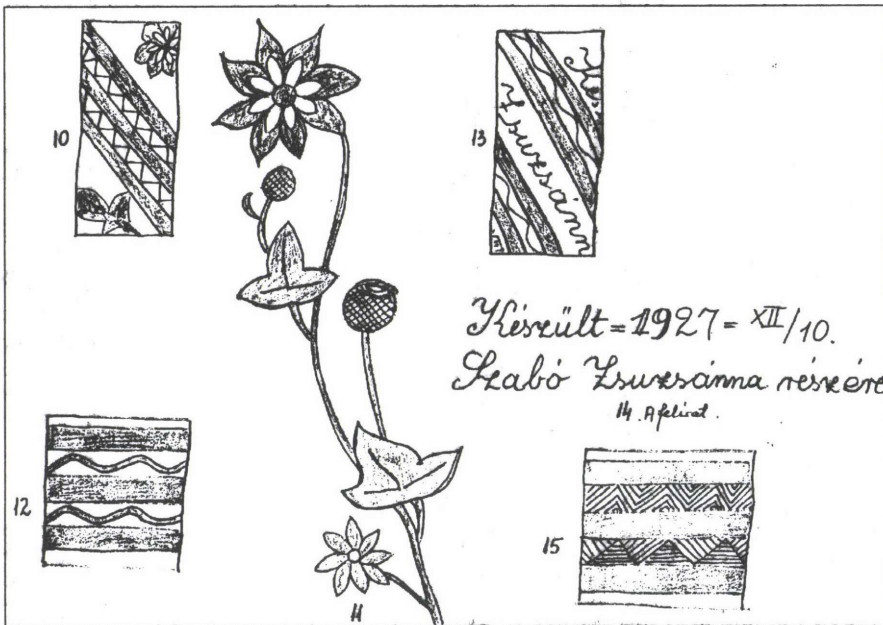
13. rajz. Guzsalypak

14/a. rajz

14/b. rajz

14/c. rajz

II. AZ ÜLŐROKKA AJÁNDÉKOZÁSA

A cifra ülőrokkát, vagy gyalogrokkát régen mindig a legény ajándékozta a szeretőjének, újévkor, a lány születésnapján, de leggyakrabban névnapján. A *fonókában* vagy a lányos háznál adta át. A lány cserében csókot és (régebben három, később egy) cakkos szélű, hímzett zsebkendőt adott. A zsebkendőre rózsaszínű és piros tulipánokat, rózsákat hímeztek. Ha a háznál történt az átadás, a csókot a szülők előtt kellett adni. A legény ilyenkor egy díszes *csörgőorsót* is vitt ajándékba.

Az a lány, akinek még nem volt udvarlója, a rokkát anyjától, nagyanyjától örökölte, vagy fiútestvérétől, szomszédjától kapta ajándékba névnapra, vagy születésnapra. Mint már fentebb említettem, a rúd alsó részén, az első hármás gyűrű fölött, bevésték az évszámot és a megajándékozott nevét, mint például: „készült = 1909 = Március 12”, vele párhuzamosan „Fazekas Eszter = részére”. Ennek a rúdján az is rajta van, hogy „emlékül készítette Karácson János”. De a többi ismert guzsalyon nem található meg a készítő neve, viszont egy 1912-ből származó rúdon „Fiatalságomnak emlékéül” olvasható. De talán e rúd díszítőelemei is, mint a már fentebb említett szilvamag, az életfa, a tölgymakk, a tulipán, de ez utóbbi kettőnek egymás mellett létezése és ágakkal való összefonódása is a szerelmi összetartozásnak és a párosodás szándékának jelképes kifejezése lehetett.⁵

Századunkban a rokkát már egyre gyakrabban mestereknél rendelték, s többnyire nem is a legény, hanem a lányos anyák, vagy maguk a lányok. Így vesztítette el fokozatosan szerelmi ajándék – szerelmi kapcsolat kifejező funkcióját.

Az ajándékba kapott ülőrokkát a lány díszítette fel. A rúd felső végén levő gyűrű alakú mélyedésnél egy másfél méter hosszú élénk színű (piros, rózsaszín, fehér, égszínkék) pántlikát kötöttek *bokorra*, amelynek hosszú lecsüngő végével kötözték a rúdhoz a kenderszöszet.

III. A GUZSALYOS LEÁNYFONÓ – A FONÓKA

A cifra ülőrokkához való szösznek a megtermett kenderből való elkészítése női munka lévén – már ezekben is részt vettek a lányok, s volt művelet, ami éppen rájuk tartozott. Így például az egymást követő kendermunkák közül – nyűvés, kévébe kötés, töve és hegye levágása, áztatás, kimosás, szárítás, hazaszállítás, otthoni szárítása, törés, dörzsölés, kiverés (porolás), gerebelés – kifejezetten a lányokra tartozó munka a dörzsölés.

A csak megtört kender még nagyon éles és durva volt, ezért a gerebelés előtt még meg kellett dörzsölni. A *dörzsölés* októberben kezdődött. A kalákás dörzsölés csak lányos házaknál történt. Minden este más-más háznál – a lány meghívására – összegyűltek a szomszédságból a lányok. A fölsepert udvaron két kecskelábra állított lajtorjába

5 K. CSILLÉRY Klára: A szerelmi ajándék a magyar parasztságnál. Ethnographia, 1976, 103–132. Vonatkozó rész: 119–120. old.

kapaszkodva dörzsölték előre-hátra mozgatott és váltott mezítlábbal, kb. 10 percnyit, míg a kender megpuhult. Az ide gyűlő legények zenészt hoztak magukkal – többnyire az egyik legény citerázott –, körbeállták a lányokat, összefogóztak, s együtt énekeltek a dal ütemére dolgozó lányokkal. A dörzsölés eltartott kora délutántól késő estig, a kender mennyiségétől függően. A munka végeztével a lányok bementek a házba, körbe ültek a fal mentén. Eközben a házi lány tésztával, borral kínálta a kint maradt fiúkat, akik egyenként bementek és táncba hívták a lányokat, ki az udvarra, ahol a zenész volt. A tánc eltartott éjfélig, majd párosával, karonfogva, hazamentek.

Az így megdörzsölt kendert másnap kiverve a portól és meggerebelve csomóba kötötték és felrakták a padlásra. Később e csomókat megtépdelve (húzgálás által), a megfelelő mennyiségű *tépési* felkötötték a guzsalyra, beletűzték az orsót és úgy mentek a lányok a fonókába.

A fonóka novemberben, az őszi betakarítás befejeztével kezdődött. Nem volt egy meghatározott kezdő napja. Ha hosszú, meleg ősz volt, novemberben még kiültek a lányok a kapu elé paszulyfejtésre, napraforgóverésre, s itt gyűltek köréjük a legények, együtt vicceltek, énekeltek. Tehát a fonóka a hideg beköszöntésével kezdődött, amikor már kint nem lehetett dolgozni, s február végén, március elején fejeződött be, amikor megkezdődtek a tavaszi munkálatok. Az idő alatt minden nap volt fonóka, kivéve szombaton, vasárnap és ünnepnapokon, ugyanis szombat a takarítás és tisztálkodás napja volt, vasárnap pedig táncoló volt, mit sorban házról házra tartottak.

Külön fonókája volt a Nagy utcának, közösen a Tabával és a Felszeg egy részével, a Rikkancsnak, közösen a Közutcával, a Felszeg másik részével és a Kancsával, külön a Kisutcának, s miután benépesült, a Páskomnak. Egy utcán belül *sorba mentek*, minden este más-más lányos házra került a sor. Mivel egy utcában kevés lány volt, ezért fogtak össze a fentebb említett utcák, hogy legalább 8–10 lány legyen együtt, mert másképp hamar került volna ismét sor ugyanarra a házra. Előző este a soron következő lány bejelentette, ha esetleg valami közbe jön (például kenyérsütés, vagy disznóvágás lesz náluk), s szülei nem fogadhatják a fonókát. Ilyen esetben megegyeztek, hogy most kinél tartják. A legények elsősorban a saját utcájukban tartott fonóba mentek, de gyakran meglátogatták a többit is. Akinek szeretője volt, az csak oda járt, ahol a lány volt.

A lányok 14–15 éves kortól járhattak a fonókába. Szépen felöltözve mentek: élénk színű ruhában, aki tehetett minden este másban, fehér kikeményített kötővel, díszes fejkendővel, bokszcizmában. A legények is tiszta ruhát vettek magukra, huszárkötésű, sarkantyús csizmát húztak fel, mely táncolás közben pengett.

A fonóka este 7 óra körül kezdődött. A legények 8 óra után mentek oda, s kb. éjfélig tartott. A lányok fonás közben állandóan énekeltek. Amíg a legényeket várták, kb. egy óra hosszat, legényváró dalokat énekeltek, mint például:

*„Sudármagas, hej de magas a nyárfa teteje,
Halványsárga, halványsárga annak a levele.
Én is olyan, én is olyan halványsárga vagyok,
Volt szeretőm, egy piros-barna legény, de már elhagytott.”*

*„Sárga kukorica szár
Másodjára kapálatlan maradtál...”*

*„Kilencet ütött az óra
Gyertek lányok a fonóba!
Miért menjünk a fonóba?
Kendert fonní az orsóra.
Legények is jöhetnek,
Ők legalább az orsókra ügyelnek.”*

*„Este van már, késő este
Kilencet ütött az óra
Az én kedves kis angyalom
Még nem jött el a fonóba.
Vagy haragszik, vagy beteg,
Vagy talán nem is szeret,
Így hát kedves kis angyalom
Tiltva vagyok én tetőled.”*

Jó hangosan, messze hangzón énekelve ilyenekkel csalogatták oda a legényeket.

Általában 8 óráig összegyűltek a fonóba a legények is. Megtörtént, hogyha vagy egy legény egyik fonókából a másikba hírül vitte az ott látottakat, elsorolta az ott levők neveit. Ha aztán később megjelent valamelyik a felsorolt legények közül, kopogtatására gúnyos énekkel válaszoltak a lányok:

*„Esik a fergeteg, ázik a köpenyeg,
Eresszél be csárdás kis angyalom,
Mert megvesz a hideg.
Nem eresztelek be 9 óra után,
Eredj oda, ahol eddig voltál,
Hűtlen kutya, betyár.”*

Az est folyamán a legények együtt énekeltek a lányokkal alkalmi nótákat, csárdásokat vagy hallgatókat, mint például:

*„A fonóban szól a nóta
Édesanyám de rég óta hallgatom,
Eszembe jut árvaságom,
Elfelejtett boldogságom siratom.*

*Daloljatok csak még egyet
Bánatosat, keserveset, utolsót,
Édesanyám ne sirasson,
A fiának csináltasson koporsót.”*

„Kiállok a kiskapumba,
Arra járnak a lányok a fonóba.
El-el nézem mindegyiket,
Mégsem látom az enyémet.
Nem biz én Istenem, hogy is látnám,
Hisz elhagyott hűtlen, árván engemet.”

„Este van, este van, elmúlt 9 óra,
Gyere babám kísérv el a fonóba.
Nem kísérvlek, régen elmúlt 9 óra,
Nem szabad a legénynek járnai a fonóba.

Este van, este van, de nem minden lánynak,
Csakis annak, kihez minden este járnak.
Énhozzám is járnak, de nem minden este,
Szerdán és szombaton meg vasárnap este.”

„Virágos kenderem elázott a tóban,
Rég megmondtam rózsám, ne menj a fonóba.
Elejted orsódat, nem lesz ki feladja,
Bánatos szívedet ki megvigasztalja.”

„Este, este, sej este akar lenni,
Ez a kislány haza akar menni.
Haza akar menni, de nincs kísérvője,
Mert elhagyta az a csalfa szeretője.”

„Fonókában voltam az este,
Édesanyám azt is kileste.
Mindig csak azt hányja-veti szememre,
Hogy kivel beszélgettem az este.

Nem beszélgettem én senkivel,
Csak keresztanyám testvéröccsével.
Azzal sem beszélgettem sokáig,
Csak éjjél után három óráig.”

A fonókában a lányok körben ültek székeken, lócákon. A szoba közepére kisszékeket raktak, s erre ültek a legények, ki-ki szembe azzal a lánnyal, aki a szeretője volt. A legények lesték, hogy mikor ejtik le a lányok az orsót, amit felkaptak, s csak csókkal lehetett kiváltani. Ha az orsó nem akart leesni, a legény észrevétlenül egy kb. fél méteres cérnát csapott hozzá, hogy az pörgetés közben az orsóra tekeredjen, amelyet így a lány

kiejtett a kezéből. De volt aki két orsót is vitt, hogy legyen tartalékon arra az esetre, ha nem tetszik a legény, s nem akarja kiváltani csókkal. De ilyenkor a fiú bosszúból feltolta a szösz a rúd tetejére, hogy ne tudjon fonni, vagy másként csúfolta meg: lehúzta az egész megfont fonalat az orsóról, s úgy adta vissza, vagy kiment az orsóval és az udvaron meg a kerten át a fonalat felmotollálta a bokrokra, vagy pedig az utcára ment, s az orsóról a fonalat egyik utcaajtótól a másikig motollálta fel, „végighúzta az egész utcán”, „csinált belőle telefont”.

A fonókás háznál nem kínálták borral a legényeket. De a fonóba menet egyik fiú ment a másikhoz, lementek a pincébe, s jól meghúzták a bort, majd ketten mentek a harmadikhoz, s megint le a pincébe, és így tovább. Miután így összegyűltek, azután mentek a fonóba, mert bort nem vihettek magukkal, bár ha a háznál volt fiútestvér is, akkor az titokban ellátta a legényeket borral. De részegen nem illett lenni a fonókában. Ha a legény „észrevette magát”, hogy a kelletténél többet ivott, még titokban haza ment, mert ha mégis maradt, kikacagták, kicsúfolták, „kimacsokálták”, addig amíg csak elment magától.

Fonás közben különböző játékok voltak divatban. A legkedveltebb játék a kútba esés volt: a lányok sorban kérdezték „kútba estem, ki húz ki?”, s a jelentkező legény csókot kapott tőle (annyit, ahány „méter mély” volt a kút). Szokás volt a fonóban „maskurát öltöztetni”. Vagy azért, hogy elküldjék a másik fonókába kémkedni (utána volt miről pletykálni), vagy mert meghallották, hogy valahol disznótor van. Felöltöztek menyasszonynak, vőlegénynek, a fiú lánynak, a lány fiúnak, szakácsnak, juhásznak, cigánynak, púposnak. Bekenték magukat csirizzel, tollat ragasztottak rá, vagy csiriz helyett zsírral és korommal készítettek maszkot, így a felismerhetetlenségig elváltoztatták külsejüket. Vittek magukkal egy tarisznyát vagy egy kosarat, egy üveget és egy fakanalat, amellyel nagyot sóztak arra, aki túl közel jött hozzájuk, vagy aki megpróbálta levétköztetni őket. Volt 2-3 kísérőjük a védelmükre, s így mentek a disznótoros házhoz. Hogy a maskarákat ne ismerjék fel hangjukról sem, egy levelet adtak át a házigazdának mókás mondókákkal, mint például:

*„Jó estét kívánok a házigazdának,
Megéreztek messziről szagát a hurkának.
Hosszú útról jöttünk, nagyon elfáradtunk,
Egy kis szállást kérné, ide mi bejöttünk.
Nosza háziasszony, fuss a kamarába,
Egy kis kóstolót tégy a szatyorunkba,
Töltsd az üvegünket piros borral tele,
Ez lesz az utunknak a jele.”*

*„Messze földről jöttünk,
Nagyon megéhezünk.
Azt hallottunk, disznót öltek,
Jó májashurkát sütöttek.
Mink fogtuk a fülét farkát,
Adjanak egy tepsi hurkát.”*

*„Ég a kunyhó, recseg a nád,
Szorítsd meg a házigazdát.
Míg a gazdát szorítgatod,
A hurkát, kolbászt ellophatod.”*

Ezeket a leveleket rögtönzött csúfnevekkel írták alá: Nyuszpolya Ferkó, Böndő Sári, Nyakigláb Péter. Miközben a házigazda elolvasta a levelet, a maskurák topogtak, dűnnyögtek, hümmögtek hozzá, s közben a háziasszony körül sündörögtek, hogy minél hamarabb szolgálja ki őket. De a házigazda igyekezett megvárakoztatni az alaposan felöltöztetett maskurákat, s a meleg kemence mellé terelte őket, míg a rájuk kent festék olvadni nem kezdett az arcukról. Majd kaptak a szatyorba hurkát, hájas tésztát, az üvegebe bort. Ezután a gazda úgy tett, mintha mérges lenne és seprűvel zavarta ki a maskurákat, akik az ajtóból még visszakiáltották: „Egészséges koporsót a halottnak”. Egy este, ha úgy adódott, 2-3 helyre is elmentek, s mire visszatértek a fonókába tele lett a kosár. A hurkát a fonókában megsütötték, majd a tésztával és borral együtt közösen elfogyasztották.

A legények, hogy ne unatkozzanak a fonókában, kártyáztak, *bíróztak*, *szövést* játszottak. Bírózáskor egyiküknek rá kellett dőlnie egy székre vagy ágyra, s a többiek sorban a fenekére ütöttek (ki mekkorát bírt), s addig folytatták így, amíg csak kitalálta, hogy ki volt, akkor aztán annak kellett beállnia. A szövés-játék a következőképpen történt: az egyik legény székhez támasztott seprű nyelén áttette előbb a jobb, majd a bal lábát, s újra a jobbot. Közben egy másik fiú a széken várta ezt a lábváltogatást, miután egyszerre dobbantottak hármat. Ez így ismétlődött, s úgy hallatszott, mint mikor az asszonyok vásznat szönek.

A legények sokszor megviccelték, vagy megcsúfolták a házigazdát, főleg ha az zsu-gori volt, vagy rosszindulatú. Például, ha az udvaron szekeret találtak, szétszedték, bevitték a kamrába, s ott újra összerakták, hogy a gazda ne tudja kivinni. Sőt még olyasmire is emlékeznek az idősebbek, hogy volt akinél a háztetőn rakták össze a szekerét. Azután pedig levették az utcaajtót és a másik szomszéd, vagy távolabbi gazda utcaajtójával cserélték ki. Az öreg házaknál, ahol szabadkémény volt, az ott felakasztott kolbászból leakasztottak egy pár szálát és megették. Volt, hogy lementek a pincébe és kieresztették a gazda borát, vagy egy részét megitták. Sokat emlékeznek még egy olyan esetre, hogy az egyik háznál, ahol a gazda nagyon fősvény volt, egy hektó bor állt a sarokban (abban a szobában, ahol a fonóka volt). A fiúk bírózást játszottak, rá kellett feködniük a hordóra, miközben a magukkal vitt nádszállal kiszívták a gazda borát. Mivel a játékban legalább 15 legény vett részt, s a játék elég sokáig tartott, a bor alaposan megcsappant, amelyet a gazda csak harmadnap vett észre. Ahol a „gyengébb” (mamlasz, akivel ki lehetett tolni) házigazdának – esetleg szomszédjának – kecskéje volt, megfogták a farkát, tekergették, s amikor a legjobban mekegett belökték a fonókába a lányok közé, a tettesek pedig elszaladtak. Mászor dióhéjba szurkot öntöttek, s ráhúzták a macska lábára. Mivel sütötte a talpát, kínjában összeborogattott mindent, még az ablaknak is nekiugrott.

Úgy 10 óráig megfontak egy orsó fonalat, s akkor bekiáltották, hogy „ízetlen a fonás” – volt, aki egy csipet sót is szórt a szöszre. Majd a rokkát az „ágy hátuljába vágják, hogy csak úgy füstölt”, mert „muszáj volt táncolni”, mivel a fiúk elöverték a citerát. Más szóval, ha megunták a fonást, táncolni kezdtek. A fiúk között többen tudtak citerázni, s arra táncoltak éjjelig. Éjjél körül a lányokat hazakísérték az utcaajtóig. A lányok sohasem mentek egyedül haza. Ezután a fiuk még *pincézni* mentek, s elborozgattak egy ideig.

Az *asszonybandának* is volt fonókája, mert odahaza, magukban elaludtak volna a rokka mellett. Az asszonyok általában kerekas rokkával fontak. Ők is különböző játékokkal szórakoztak, igyekeztek megviccelni másokat, amin jól mulattak. Így például egyes ott nem levők névnapjára csutkababát vagy rongybabát készítettek a fonókában, majd a kapujára szegezték. Más alkalommal pedig egy férfit maskurának öltöztettek, s elküldték ijesztgetni a rosszindulatú öregeket, vagy akire haragudtak.

1954-ben Síteren megalakult a termelőszövetkezet. A szövetkezeti gazdaságban megszűnt a kender termesztése, s a szövetkezeti taggá vált falusi ember már a háztájiban sem termesztett kendert. Megkezdődött a fiatalság fokozatos elvándorlása az iparba. Így fokozatosan megszűnik a kendert feldolgozó házi-ipar, s vele együtt a fonóka is. Már nem készítenek guzsalyat, s más kenderfeldolgozó eszközt, a fonókabeli szokások is csak az idősebbek emlékezetében élnek tovább.⁶

Az adatgyűjtésben a legnagyobb segítséget a helybeli tanulók nyújtották.⁷ Az adatokat 1980–81-ben gyűjtöttem, az adatok feldolgozása 1982-ben történt.

1990 és 1992 között adatokat gyűjtöttem a Hegyköz falvaiban. Azt tapasztaltam, hogy a fonókabeli szokások, játékok, mondókák, sőt még a visszaemlékezések is tökéletesen megegyeztek a síterivel, akár Hegyközcsatárban, Szalárdon, Hegyközszentimrén, Szentjobbon, vagy Micskén hallottam őket. Ez is mutatja, hogy a Hegyköz falvai néprajzilag szoros kapcsolatban állnak egymással, egy egységet alkotnak, az ún. Hegyköz néprajzi tájegységet.

6 Adatközlők: (A név után zárójelben az 1981-ben fölvert életkor): Karácson Lajos (70), Kócs Ágnes (68), Székely Eszter (73), Srád Gyula (64), Brád Vilma (58), Fazekas Mária (53), Fazekas István (68), Tekes Bözsi néni (72), Papp Etelka (79), Székely Lajos (54), Piski Róza (50), Kócs Piroska (77), Páll Lajos (42), Páll Irén (39), Pontos Mária (75), Karácsony Olga (49), Sebestyén Erzsébet (64), Karácsony Erzsébet (50), Erdőháti Mária (55), Óvári János (50), Ozomok Gyula (73), Formittág Ágnes (76), Szabó Eszter (69), Szabó Ágnes (73), Berta Eszter (68), Szabó Etelka (42).

7 Az adatgyűjtésben segítettek a következő diákok (zárójelben az osztály jelzése 1981-ben): Fazekas Mária (VIII.), Polacsek Anna (VIII.), Kállai Éva (VII.), Szabó Erzsébet (VII.), Szabó András (VI.), Vitályos Barna (VI.), Páll Irén (VIII.), Szabó Sándor (VIII.), Kócs Katalin (VIII.), Óvári János (VIII.), Simkó Ilona (VIII.), Karácsony Olga (VI.), Páll Éva (VI.), Piski Judit (VI.), Somogyi Hajnalka (VI.), Óvári Ibolya (V.), Formittág Anna (V.), Székely Zoltán (V.), Lakatos Angéla (VII.), Polacsek Ilona (VII.), Pontos Adél (VIII.), Kállai Gyula (VIII.), Kiss István (VIII.).

DER SITZROCKEN ODER FUßROCKEN
UND DIE MIT IHM VERBUNDENEN BRÄUCHE IN SÍTER (BIHAR)

Síter (Şişterea), ein kleines Dorf im Gebiet Hegyköz, 23 km von Nagyvárad entfernt, in nördlicher Richtung, liegt 8 km vom gegenwärtigen Zentrum des Gebietes, von Hegyközcsatár entfernt. Es ist eine Siedlung der Arpadenzeit. Seine erste schriftliche Erwähnung unter dem Namen villa Suhtur, Sektur stammt aus den Jahren 1291-94. Eines der Charakteristika des Dorfes ist seine geographische und ethnische Isolierung. Damit ist seine traditionsbewahrende Rolle zu erklären. Auf den Dachböden der Häuser sind zahlreiche alte Werkzeuge erhalten geblieben, unter denen die Sitzrocken, Spindeln und Stampfer eine schmuckvollere Ausführung erhielten. Gegenstand dieser Arbeit sind der Fuß- oder Sitzrocken und die mit ihm verbundenen Bräuche.

Die in Síter hergestellten Rocken sind alle einfüßig und werden nach ihrer Gebrauchsweise Sitz- oder Fußrocken genannt. Sie bestehen aus zwei Teilen: aus dem Stab und dem Fuß. Der Stab ist ein ca. 160 cm langer Stock, der aus einem Ast des gemeinen Spindelstrauchs geschnitten wird. Er wird im Kamin erhitzt, entrindet und in fünf Teile unterteilt, wo die Ringe hinkommen. Die Verzierungen des Stabes sind die Ringe, je drei nebeneinander, dazwischen geometrische Muster, weiters zwischen den Ringteilen, in ca. 20 cm langen Teilen je drei in Spirallinie verlaufende Bänder. Zwischen den Bändern befinden sich Aufschriften: Datum und Name des Beschenkten sowie Blumen wie Tulpe, Margerite, Veilchen, Edelweiß, Nelke sowie Mohn und Zwetschkern, die im vergangenen Jahrhundert eine sexuelle Bedeutung hatten, später aber diesen symbolischen Ausdruck der Zusammengehörigkeit und der Paarung verloren haben. Diese verzierenden Motive wurden mit der Schneide und der Spitze eines scharfen Klappmessers in den Stock geritzt. Die Teile innerhalb der Umriss wurden dann mit Scheidewasser eingestrichen und über der Flamme eingebrannt. Dann wurde er mit einem mit „kindruc„ (Rebschwarz) bestreuten sonnenblumenöligem Tuch eingerieben. Das schwarze Pulver gelangte in die Einkerbungen, die sich so schwarz abzeichneten, die mit Scheidewasser eingestrichenen Teile aber gewannen eine schöne dunkle Farbe.

Der 7 cm breite und 40 cm lange Fuß wurde aus Maulbeer-, Zwetschken- oder Kirschholz gefertigt. Auch in den Fuß wurden Datum und Blumenverzierungen geschnitten. Der Rand wurde dekorativ geschnitten und schloss oft mit Tulpen.

Bei der Verzierung des Fußes und des Stabes kann man zwischen 1840 und 1940 vier Perioden unterscheiden: vor 1870 bestand sie aus mit dem Klappmesser eingekerbten Mustern – geometrische Formen, Rosetten, seltener Tulpen und Fichten-

zweige. Auf einem Fuß ist zwischen zwei Rosetten die Jahreszahl 1849 zu lesen. Zwischen 1870 und 1890 erscheinen Rocken mit eingeritzten Pflanzenmustern und Färbung durch Scheidewasser. Charakteristisch dafür sind Fichtenzweige mit ganz feinen Linien, winzige Blätter, Tulpen und Eicheln, kleingliedrige geometrische Verzierungen. Nach 1890 erscheinen Rocken mit Bändern, Tiermotiven und unendlich kleingliedrigen und weitschweifigen Verzierungen. Nach 1920 ist die Linienführung einfacher, großzügig und weniger gedrängt. Es erscheinen die Jahreszahl und der Name des Beschenkten. Der Fuß wird dekorativer und gezielter.

Den Sitzrocken schenkte früher der junge Mann seiner Geliebten zu Neujahr, zum Geburtstag oder Namenstag in der Spinnstube oder im Mädchenhaus. Dafür gab ihm das Mädchen einen Kuss und ein gesticktes Taschentuch mit zackigen Rändern. Wer keinen Verehrer hatte, erbt den Rocken von der Mutter oder Großmutter oder bekam ihn vom Bruder oder Nachbarn geschenkt. In unserem Jahrhundert wurden die Rocken immer häufiger bei Meistern bestellt, meistens von Müttern mit Töchtern oder von den Töchtern selbst. Sie banden Bänder in lebhaften Farben an den Rocken, mit deren hinunterhängenden Enden das Hanfwerk an den Stab gebunden wurde, und so gingen sie in die Spinnstube. Die Spinnstube begann bei Einbruch der Kälte und endete Anfang März, wenn die Frühlingsarbeiten begannen. Zwei bis drei Straßen hatten eine Spinnstube. Innerhalb einer Straße ging es reihum, jeden Abend war ein anderes Mädchenhaus an der Reihe. Die Mädchen durften ab 14 – 15 Jahren in die Spinnstube. Abends zwischen 7 und 8 warteten sie auf die jungen Männer, währenddessen sangen sie Lieder der Erwartung, dann sangen sie zusammen mit ihnen Gelegenheitslieder und Csárdás. Die Mädchen saßen in einem Kreis auf Stühlen und Bänken. In die Mitte des Zimmers wurden kleine Stühle gestellt, da setzten sich die Burschen, jeder seiner Geliebten gegenüber. Die Burschen lagen auf der Lauer, wann die Mädchen die Spindel fallen lassen, die schnappten sie sich und die konnte nur durch einen Kuss ausgelöst werden. Während des Spinnens waren verschiedene Spiele in Mode. Das beliebteste war der Fall in den Brunnen: Man musste so viele Küsse geben, „wie viele Meter tief,“ der Brunnen war. Es war auch üblich jemanden in Maskentracht zu kleiden, um ihn in eine andere Spinnstube zum Spionieren zu schicken oder wenn sie erfahren hatten, dass irgendwo ein Schwein geschlachtet wurde. Die jungen Männer spielten noch Karten, Richter oder Weben, oft spielten sie dem Gastgeber einen Streich. Bis zehn Uhr spannen sie eine Spindel Garn, dann stellten sie die Rocken beiseite, die jungen Männer holten die Zither und sie tanzten bis Mitternacht.

Auch die Frauen hatten ihre Spinnstube, denn sie wären daheim alleine während des Spinnens eingeschlafen. Die Frauen spannen auf dem Spinnrad.

Gráfik Imre

**ÉPÍTÉSZETI HAGYOMÁNY – VÁLTOZÓ FALUKÉP
– A FALU JÖVŐJE
(KELET-MAGYARORSZÁGI ESETTANULMÁNY)***

BEVEZETÉS

Az a néprajzkutató-muzeológus, aki az 1970-es években kezdte pályáját, terepkutatásai során – nemzedéktársaival együtt – törvényszerűen szembesült olyan kérdésekkel, melyeknek megválaszolása feszegette, tágította a klasszikusan értelmezett néprajz határait. Ennek eredményeként – többek között – szükségszerűen közelített mind adatfelvételi technikájában, mind értelmezési módjaiban, más, a jelenkori társadalmat vizsgáló tudománysszakok eljárásaihoz. Azaz – kissé elnagyoltan és leegyszerűsítve – úgy is fogalmazhatnánk/fogalmazhatunk, hogy: bizonyos kérdések megválaszolásánál tartalmilag és módszertanilag egyaránt kevésnek bizonyulhat a hagyományos néprajzi iskolázottság. Különösen így van ez, ha a mai magyar falu társadalmának kutatója nem fagyasztja be információit a legidősebb generáció visszaemlékezésével elérhető korba ill. korra, s nem elégszik meg egy ma már nem létező paraszti életmód, életforma felidézésével, leírásával, s még csak azzal sem, hogy annak több-kevesebb továbbélő töredékét regisztrálja. Ha túllép ezen, és elfogadja a kor kihívását, s kutatási tárgyát képezi az is, hogy a megváltozott társadalmi-gazdasági körülmények milyen mértékben formálták, alakították át a falusi társadalom életét. A kérdésfeltevéssel, de főként annak tudományos hitelű válaszával – megítélésünk szerint – szaktudományunk utána kullog a társadalmi-politikai szükségleteknek. Másfelől viszont az is igaz, hogy a társadalmi-gazdasági viszonyok radikális átalakításának drámaian felgyorsított folyamata, mely megkísértette a paraszti társadalmat, nem vagy csak igen kis mértékben vette figyelembe a falusi népesség életének törvényszerűségeit, tradícióit feltáró tudományok ismeretanyagát. Szerény, mindössze egy évtizedes terepmunka tapasztalata alapján úgy ítéljük meg,

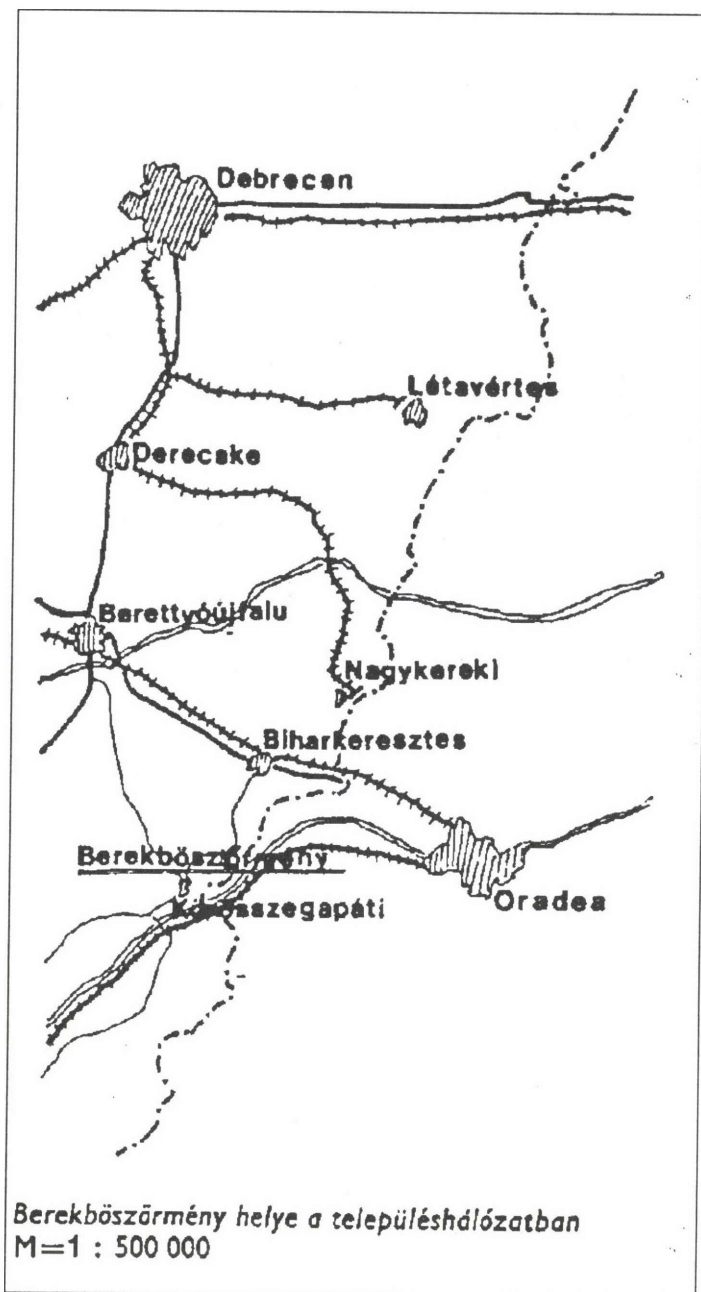
* A kutatás eredményei, egy-egy kérdés önálló tárgyalásával különböző, s nehezen elérhető publikációkban már megjelentek. Az elvégzett vizsgálat összefoglaló, rendszerező kísérlete, a dokumentáció és a hivatkozások (szakirodalom) sajnálatos elmaradásával *Házról-házra I. (Vizsgálat egy falu életmód-változása körében)* és *Házról-házra II. (Berekböszörményi lakáskörülmények és életminőség)* címen megjelent: A falu című folyóirat 1989/4. (41–52. oldal) és 1990/1. (38–56. oldal) számában. A szerző és a szerkesztő úgy ítélik meg, hogy – mintegy két évtizeddel a kutatás elvégzése után, valamint tíz évvel a rendszerváltást követően is – indokolt és remélhetően hasznosítható tanulságokkal szolgál a teljes anyag, a vizsgálati eredmények széleskörű dokumentációjának lehető legátfogóbb közlése a felmérés helyszíne szerint illetékes tudományos intézmény évkönyvében. További érv az e helyütt való közzétételhez, hogy Berettyóújfalua, a kistérségi központ szerepét is ellátó városi rangú település, kutatásunk tárgyát tekintve több vonatkozásban is összevethető az általunk vizsgált faluval (lásd: DÁM L. 1981)

hogy napjainkban még felkínálkozik a lehetőség: a néprajzkutatás feltárhatja a magyar falukban a hagyományos elemek együttélését az új adottságokkal: a tradicionális örökség, mentalitás összeütközését a megváltozott feltételekkel és szükségletekkel. S mindezt tegye annak érdekében, hogy mind a társadalom, mind az egyén számára segítsen tisztázni: mi az, amire a hagyományból szükség van, mi az, ami tovább vihető, s mi az, amit mindenképpen fel kell váltani a társadalom fejlődése érdekében. Ennyit elvi-elméleti alapvetésül, mint szemléletünk meghatározó formájáról.

Előjáróban röviden az ismertetésre kerülő kutatásról, a vizsgálat megindításának körülményeiről, s a konkrét adatfelvételek gyakorlatáról kívánunk tájékoztatást adni. E sorok írója 1971-ben kapcsolódhatott be az országos, központi Szabadtéri Néprajzi Múzeum (Szentendre), előbb csak Dél-Tiszántúl, később Tiszántúl tájegységének munkálataiba. A tájegység tudományos telepítési terve alapján az épület-kiválasztási, majd rendezési téma- és tárgygyűjtési munka során, a terepbejárások és gyűjtőutak révén olyan mennyiségű és változatos információkkal kerültünk szembe, melyek több vonatkozásban megingatták a terület népi kultúrájára vonatkozó, korábbi szakirodalmi ítéletek hitelét, s egyidejűleg felerősítették az egyes esetek, a variációk jelentőségét. Hajdú-Bihar megye, Békés megye, Csongrád megye és Szolnok megye tiszántúli területén mintegy 432 településben végeztünk helyszíni terepmunkát. A Szabadtéri Néprajzi Múzeum követelményei szerint, kijelölésünkre több mint 200 objektumról műszaki felmérést készítettünk. Átnéztük az Országos Műemléki Felügyelőség e térségre vonatkozó teljes felmérési dokumentumát. A telepítési tervben szereplő objektumokra (az alternatív változatokkal együtt mintegy 50 telekre ill. építményeire) vonatkozóan néprajzi téma- gyűjtést végeztünk. Az ily módon kapott ismeretanyag jogosít fel bennünket arra, hogy túl a konkrét adatok értelmezésén, általános következtetések levonására is vállalkozzunk.

A vizsgálatok, az adatfelvételek során betekintést nyerhettünk a tiszántúli faluk, egykori mezővárosok, települések ill. népességük életének alakulásába is. Tapasztalataink arra utalnak, hogy a Magyarországon 1971-ben jóváhagyott országos település-hálózat fejlesztési koncepció ellenére – az ország egészét tekintve ugyan a települések kisebbségében –, de nem elhanyagolható mennyiségében nem lehet megnyugtató perspektíváról beszélni.

Berekböszörménybe (Hajdú-Bihar megye, berettyóújfalui járás), 1974-ben jutottam el először. A faluban a hagyományos épületállomány nagyobb az országos átlagnál, s felülmúlja a nagytáji (alföldi) átlagot is: 72%: 59,6% ill. 96%: 90%. A település esetében kitapintható az a feszültség is, amely a falu egykor volt és jelen státusa között fennáll. A falu első említése 1292-ből származik, s a település 1496-ban mezővárosi rangot kapott. A török hódítás után 1760-ban újra vásártartó jogú mezővárosként említik. Lakosainak száma fokozatosan emelkedett: 1774-ben 1578, 1828-ban 2551, 1881-ben 3000, s 1900-ban 3340 fővel tetőzött. Ezzel a történeti múlttal szemben az I. világháború befejeztével a falu több szempontból egyre hátrányosabb helyzetűvé vált. A trianoni béke következtében mintegy 3000 kat. holddal szűkült a falu határa. Elvesztette korábbi természetes nagyvárosi (Nagyvárad–Oradea) orientációját, melyet csak legújabbban pótol vala-

Berekböszörmény (Hajdú-Bihar m.) Magyarország térképén

melyest Berettyóújfalu. Nem rendelkezik vasúttal, főközlekedési útvonalból kieső, határmenti település. 1977 óta közös tanácsú község a kisebb és szerényebb történeti múltú Körösszegapítával és Körösszakállal, s e közösségben a jobb közlekedéscsúszó és településfejlesztési feltételekkel rendelkező Körösszegapítai központ. Berekböszörmény lakosainak száma 1970-ben 2603 fő, a lakók száma folyamatos elköltözéssel csökken: 1980-ra 2500 alá süllyedt: 2232 fő.¹

Berekböszörményi kutatásaink során az alábbi kérdésekre kerestük a választ:

1. A településmorfológiai és infrastrukturális archaizmusok ill. hiányosságok, milyen szerepet játszanak a falu jelenkori életében?
2. Több, mint három évtizeddel 1945 után a fenti konzerváló erők ellenében miben és milyen mértékben változott a falusi lakosság életmódja?
3. Milyen konzekvenciái vannak a fentebbi tényeknek a településforma, az építészeti gyakorlat, a falukép alakulásában?

A vizsgálat során interjú készítettünk az épületek, a háztartások ill. családok, valamint az összlakosság mintegy 2–4%-ban. A felvetődött kérdésekre adandó válaszok érdekében egy kérdőlapot dolgoztam ki (lásd mellékelve). Ebben kísérletet tettem arra, hogy a falusi társadalom legkisebb egységeinek egyéni-egyedi, valamint mikro- és makroközösségi viszonyait úgy adatolhassuk, hogy azokból összeszerveződhessen a társadalom egészének, első lépésként szűkebb keresztmetszete, s az adatfelvételek lehetőség szerinti megőrzésével, remélhetően teljesebb képe. Ugyanakkor a néprajzi alapvetésű kutatást szolgáló kérdőlap szerkezetének kialakításával arra is törekedtem, hogy az adatok felvétele és feldolgozása lehetővé tegye más tudományterületeknek és intézményeknek a falu társadalmával kapcsolatos vizsgálódásaival való összevetését is.²

- 1 Berekböszörményre vonatkozóan lásd: BOROVSZKY S. é.n. 50.; NADÁNYI Z. 1938. 472–473.; MÁTÉ L. kézirat, továbbá: különböző statisztikai összeírások, tanácsi iratok, feljegyzések. Távlatbi bihari vonatkozásokra nézve lásd: DANKÓ I. 1977. 183–338. Természetesen felvetődhet annak kérdése, hogy miért éppen ezt a települést választottuk vizsgálatunk tárgyává. Főként azért, mert a falu a magyarországi településhálózat hierarchikus rendjének alján, társadalmi és gazdasági vonatkozásban, de földrajzi értelemben is a periférián foglal helyet. Az ilyen ill. ehhez hasonló települések általában több archaizmust, hagyományos elemet őriznek meg, s az etnográfus erre különösen érzékeny. A falu nem atipikus, ezt igazolandó idézzük a Győr-Sopron megyei Táp kapcsán megfogalmazottakat: „Közigazgatási szempontból ezeknek a falvaknak a többsége korábban magasabb státuszú volt, mint napjainkban. Önálló közigazgatásuk elvesztésével, bizonyos helyben végzett értelmiségi tevékenységek megszűnésével ezt a magasabb státusukat elvesztették, kiestek a fejlődés fő irányából.” TÖLGYESI J. 1984. 41.; De a térben igen közel eső Körösnagyharsány esetében erre utal a szociográfia címe is: Az ország peremén: VARGA D. 1982.; Mindemellett feltűnt a falu fogyasztási struktúrájának igen erős torzulása is. Amíg országos viszonylatban fokozatosan csökkenő a paraszti háztartások élelmiszer ill. élvezeti szer fogyasztása (1971 – 49%, 1978 – 45%), addig Berekböszörményben ez jelentősen nőtt (1972 – 55%, 1978 – 61%). BARTA GY.–ENYEDI GY. 1981. 180.
- 2 Az 1950-es évek elején az elméleti módszertani vitákon túl, néhány újonnan kialakított ún. szocialista falu, ill. tanya vidék vizsgálatán túl, az ígéretesnek indult Tiszaigar vállalkozás jelezte a néprajznak a parasztság, a falusi társadalom jelene iránti érdeklődését, a folytatás azonban elakadt. A néprajz a klasszikus területekre ill. témákra való visszavonulásával átadta a terepet más tudományzakoknak. Az 1960-as évek végétől, majd az utóbbi évtizedben az ún. jelenkutatás ill. a kulturális antropológia jegyében ill. inspirálására ismét felerősödött a néprajzon belül a mai falu iránti érdeklődés. A lépéshátrány azonban mintha megmaradt volna, s napjainkban nem a néprajzi kutatások és intézmények szolgáltatják a jelentősebb falura vonatkozó információkat, hanem a legújabbkori történet, a helytörténet, a statisztika, a demográfia, a szociológia és a szociográfia.

A kutatás első fázisában, 1978-ban és 1980-ban – építész és néprajpszakos egyetemi hallgatók segítségével – 17 háztartás anyagát vettük fel. Az adatfelvételben szereplő háztartások nem véletlen mintavétel révén kerültek kiválasztásra, hanem különböző tényezők által meghatározott kijelölésről van szó, mely – jelen fázisában – minden körültekintés ellenére nyilvánvalóan támadható pontja a vizsgálatnak.

A vizsgálat jelenlegi állapotában további nehézséget jelent, hogy az adatfelvételek nem minden esetben azonos mélységűek ill. részletezettségűek. Ez felróható a kérdőlap hibájának is, mely a fő tárgykörök lebontásának hiányával az adatfelvevőknek lehetővé tette az elnagyolt válaszok rögzítését is.

Mindezek ellenére a rendelkezésre álló adatok, bizonyos, ám természetesen korlátozott érvényességű tájékozódásra alapot nyújtanak. Amennyiben pedig adatainkat ill. azok értelmezését összekapcsoljuk a faluról rendelkezésre álló más összeírások és statisztikák (pl. demográfiai, népszámlálási, háztartási, állat-összeírási, anyakönyvi, kereskedelmi) adatainak értékelésével, akkor egyrészt megnő az információs biztonság, kibonthatóvá válik a történetiség, feltárulnak egyes folyamatok, másrészt viszont kiderülnek a hiányosságok ill. előtűnnek a további konkrét vizsgálatot és részletezést kívánó kérdések.

Egy meghatározott témakörben, a népi építkezés tárgykörében már kísérletet tettünk annak feltárására, hogy az adott településen belül, miként viszonyul egymáshoz a településforma, az építészeti tér és a falukép, valamint Berekböszörmény életformájának alakulása. Gondolatainkat „Összefüggések a hagyományos építészeti falukép és az életmód változása között” és „A népi építészet szemiotikai megközelítésének lehetőségeiről” címmel fogalmaztuk meg, s tettük közzé magyar, német és angol nyelven hazai

fia. Elég csak az MTA Szociológiai Intézet, Az MSZMP Társadalomtudományi Intézet, Népművelési ill. Művelődéskutató Intézet, Szövetkezeti Kutató Intézet, MRTV Tömegkommunikációs Kutató Központ és több más, egyetemekhez, intézményekhez telepített kutatásokra utalnunk. Sajnálatos azonban, hogy ezek a programok nincsenek eléggé összehangolva, a vizsgálatok eredményei egyrészt csak viszonylag szűk körben ismertek, s nem ritkán „elmennek egymás mellett”. Pedig e különböző indíttatású kutatások több igen fontos, egybehangzó vagy egymáshoz erősen közelítő megállapításra jutottak az életmód ill. annak változása vonatkozásában: „Általánosságban azt lehet mondani, hogy a jövedelem tekintetében a legkisebb a rétegek közötti különbségek, az anyagi életkörülmények egyéb mutatói (tartós fogyasztási eszközök, lakás) ennél nagyobbak, és az életmód tekintetében látszanak a legnagyobb különbségek.” BULLETIN 13.; Kifejezetten a falusi népre szólóan: „Az átalakulás egyelőre inkább az átértegződés mennyiségi mutatóiban, mint életmódbeli változásokban ragadható meg.” HANÁK K. 1982. 282.; Az általános országos valamint a falusi népességre vonatkoztatott tételek olykor látszólagos ellentmondása mögött fellelhető: „A hazai életmódkutatás paradoxona, hogy a társadalmi mobilitás kategóriáját az életforma változás egyértelmű színvonalaként használják... sugallva, hogy a társadalmi helyváltoztatás egyben pozitív életmódbeli változásokat hozott magával.” – pedig nem szabad megfélemlenünk arról, hogy „... az életmódbeli különbségek mögött messzemenően a társadalmi egyenlőtlenség tényei húzódnak meg (tegyük hozzá, hogy mind a mai napig), ill. ezek újratermelődésének a lehetősége. Az adott társadalmi réteghez való tartozás egyben a hatalomhoz való viszonyt is pontosan jelzi, a részesezés ill. a kiszorítottság mértékét is mutatja... bármily nagyok és jelentősek is voltak a változások gazdasági, társadalmi téren, a tudati struktúrák keveset vagy alig változtak.” HOPPÁL M. 1984. 384. és 381.; S noha már rendelkezünk az életmód, életminőség, értékrendszer összefüggéseire nézve reprezentatív országos vizsgálattal (lásd: FÜSTÖS L.–HANKISS E.–MANCHIN R. 1979), attól még távol állunk, hogy a falusi társadalomra nézve tudományos egzaktással felvázolhatnánk az életmódra, az életforma változásra vonatkozó ismereteinket. Nem véletlen, hogy e vonatkozásban a szociográfia – ha bizonyos szempontból vitathatóan is, de előbb jár a modellálásban, lásd: BÁNLAKY CS.–VARGA CS. 1980.

és külföldi szakmai, tudományos kiadványokban (lásd: Függelék 1.) Általános érvénnyel arra a megállapításra jutottunk, hogy a falu jelenlegi állapota kettős arculatú:

- a) Több vonatkozásban – állami és magánérős investíciókkal – bizonyos fejlődés, modernizáció (jobbára mennyiségi, kevésbé minőségi) mutatható ki, mely azonban igen egyenetlenül érinti a közösség tagjait.³
- b) Más vonatkozásban a megtorpanás, regresszió jelei figyelhetők meg, mégpedig növelve a falunak más településekhez viszonyított, továbbá a falun belüli rétegek ill. csoportok egymás közötti távolságát.⁴

ELEMZÉS

A fentiek előrebocsátása után rátérünk a kérdőlapos adatok lehetséges értelmezésének fontosabb területeire, az adatfelvételek tematikus tagolása szerint (lásd: Függelék 2.):

- I. A tér: épületellátottság – épületminőség – kommunális szint ill. lakáskomfort – lakáshasználat – lakásberendezés ill. felszereltség.
- II. A közösség: családszerkezet – jövedelmi szint ill. gazdasági erő – anyagi, tárgyi ellátottság – fogyasztás – beruházás – tartalékképzés.
- III. Az egyén: mikro- és makroközösségi pozíció – foglalkozás ill. munkavégzés – időmérleg – kapcsolatrendszer (formális és informális) – társadalmi mobilizáció – életpálya.

Természetesen e közlés lehetőségein belül nem vállalkozhatunk a fentiek egyenletes, de főként nem mindent kimerítő elemzésére, csupán bizonyos jelenségek ill. összefüggések jelzésére, abban a kettős reményben, hogy egyrészt bizonyos tendenciákra az egyes, a konkrétan keresztül is sikerül rámutatni; másrészt hogy a kutatási program (személyi és dologi feltételeinek kibővítésével, s a vizsgálati szempontok finomításával) tovább folytatható.

Mindenekelőtt tekintsük át a település néhány – témánk szempontjából fontosabb – jellemzőjének informatív statisztikai adatait, három időmetszetből:

- A) Századforduló előtt, ill. századforduló (adatsor: 1900)
- B) A két világháború között (adatsor: 1930)
- C) Az utóbbi teljes évtized (adatsor: 1970)

3 Az országos felmérések is azt igazolják, hogy „a lakáshelyzet javulása azonban nagyobb volt mennyiségi, mint minőségi téren...” ANDORKA R. 1979. 42.; Továbbá annak az ambivalenciának lehetünk tanúi, mely szerint: „gazdasági életünk fejlesztésnek követelményei, gazdaságpolitikai céljaink gyakran ellentétbe kerülnek a társadalompolitikai célokkal, követelményekkel.” VARGA D. 1982. 212.

4 Lényegében arról van szó, hogy „az életkörülmények területi különbségei nemcsak város-falu relációban állnak fenn, hanem falusi települések között is. Ebben nemcsak a település mérete, gazdasági és adminisztratív szerepköre, a lakosságának foglalkozási szerkezete, hanem a helyi területfejlesztési elképzelések is szerepet játszanak.” MÉSZÁROS R. 1982. 85.; Másfelől mi ma is érvényesnek érezzük azt a folyamatot, hogy „...a tárgyi környezet fejlődése magát az életmódot nem módosította, ugyanakkor növelte az egyes rétegek közötti szakadékot.” LAMMEL A. 1984. 320.

1. táblázat

Kor	Határ	Népesség	Agrár	Ipar	Kereskedelem	Közlekedés	Egyéb	Inaktív
A	8263	3340	2863	130	39	11	54	254
B	7430	3188	2533	264	88	10	150	143
C	4284	2603	1376	480	86	25	175	461
1980:	4284	2232	1290	495	176	32	239	517

A kimutatásból kitűnik, hogy még az utóbbi évtizedben is alapvetően agrárnépességű településről van szó, ahol a keresők 63%-a a mezőgazdasági szektorban dolgozik, az eltartottak aránya pedig – beleértve az inaktívakat is – 70%.

Épületellátottság tekintetében az alábbiak tapasztalhatók a fentebbi három időmetszetben:

2. táblázat

Kor	Összes lakóház	Összes lakóház építési periódusa	Vizsgált lakóházak építési periódusa
A	684	40%	18/8 – 44,5%
B	743	32%	18/8 – 44,5%
C	830	28%	18/2 – 11%

Megjegyzés: A vizsgált 17 porta egyikén két lakóház állt!

A falu épületállományának építési periódusok szerinti megoszlása lényegében arra enged következtetni, hogy e vonatkozásban is „előregedett” objektumokból áll a falu, az arányok azonban nem kirívóan rosszak az országos ill. a nagytáji, alföldi átlagokhoz mérten. Az utóbbi évtizedben az új lakóházak építése megközelítően kétszerese volt a megszűnő lakásoknak. Ez az arány stabilan az 1960-as évek óta jellemző a falura, s összefüggésbe hozható az erre az időszakra eső országos tendenciákkal.⁵

Tanulságosabb a telkek beépítettségének állapota. A vizsgálat időszakában a telekszerkezet, s az épületállomány többnyire még hagyományosnak nevezhető rendje nem bomlott fel olyan mértékben, hogy az durván átformálta volna a hagyományos faluképet. Összhatásában még dominált a történetileg kialakult telekelrendezés, udvarbeépítés, épület elhelyezés.⁶ Megtalálhatók voltak már azonban az átrendezett udvarok, az átépített házak, s a közbekelelődött kirívóan új házak, melyek kisebb egységekben, rövidebb szakaszokon megbontották a funkció és a tér viszonyában – történeti alakulás és helyzet diktálta – lépték harmóniáját.

5 Vö.: GÁCSER J. 1973.; KULCSÁR V. 1976.; LOSONCZI Á. 1977.

6 A hagyományos falukép uniformizmusát érhető kritikával kapcsolatban nem szabad figyelmen kívül hagynunk, hogy az egykori és a mai monotonia „... mégsem egyenlő, mert a hagyományos parasztházak ...érvényesülni engedik a falukép más elemeit is...” KENÉZ GY. 1978. 8.

Utcakép „A”, „B”, „C” periódusban épült lakóházakkal. Fotó Molnár Balázs, 1964 Néprajzi Múzeum Ethnológiai Adattár, Fénykép gyűjtemény, továbbiakban: NM EA 188753

*Utcakép „A” periódusban épült lakóházakkal
Fotó Gráfik Imre, 1978 NM EA 285203*

*Utcakép „B” periódusban épült lakóházakkal
Fotó Gráfik Imre, 1978 NM EA 285279*

*Utcarészlet, Berekbőszörmény
Fotó Molnár Balázs, 1964 NM EA 188741*

*Szalagtelkek soros beépítéssel, Berekböszörmény
Fotó Molnár Balázs, 1964 NM EA 188731*

*Lakóház („A” építési periódus)
Fotó Molnár Balázs, 1964 NM EA 188756*

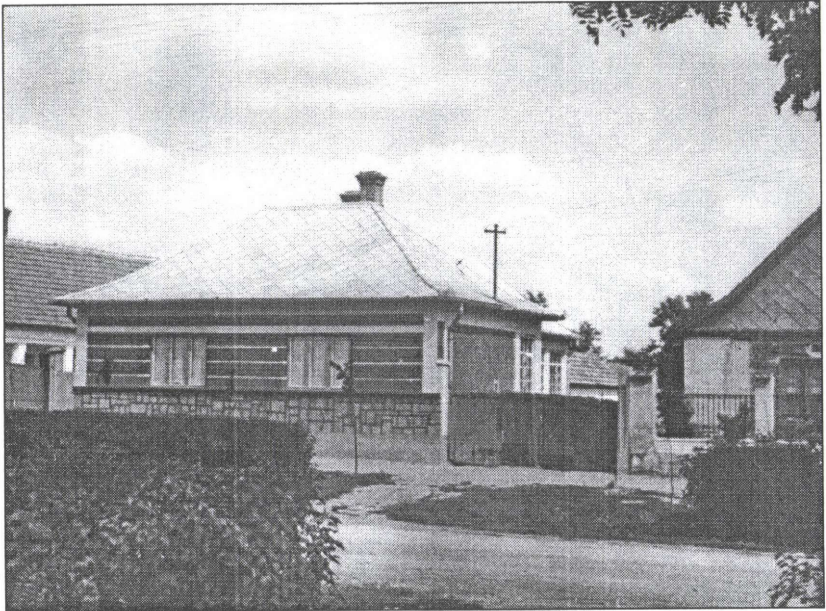
Lakóház („A” építési periódus)
Fotó Molnár Balázs, 1964 NM EA 188339

Lakóház („A” építési periódus)
Fotó Molnár Balázs, 1964 NM EA 188335

*Lakóház („B” építési periódus)
Fotó Molnár Balázs, 1964 NM EA 188333*

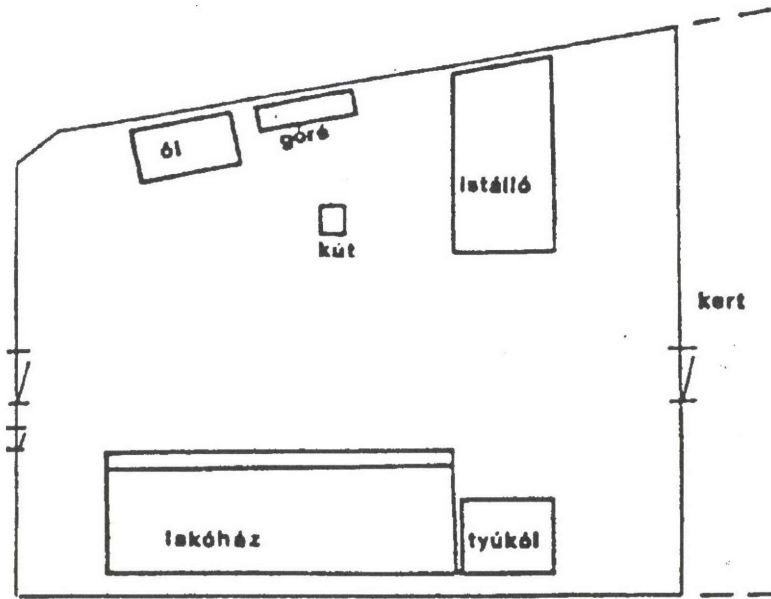
*Lakóház („C” építési periódus)
Fotó Molnár Balázs, 1964 NM EA 188745*

Ezt az átmeneti állapotot, változékonyságot – ha úgy tetszik a már megbomlott egyensúlyt, s az új relációk kialakulatlanlanságát – jelzik a *beépített lakó és gazdasági tér* viszonylatok, melyek a felmért egységek esetében meglehetősen nagy szóródást mutatnak:

3. táblázat⁷

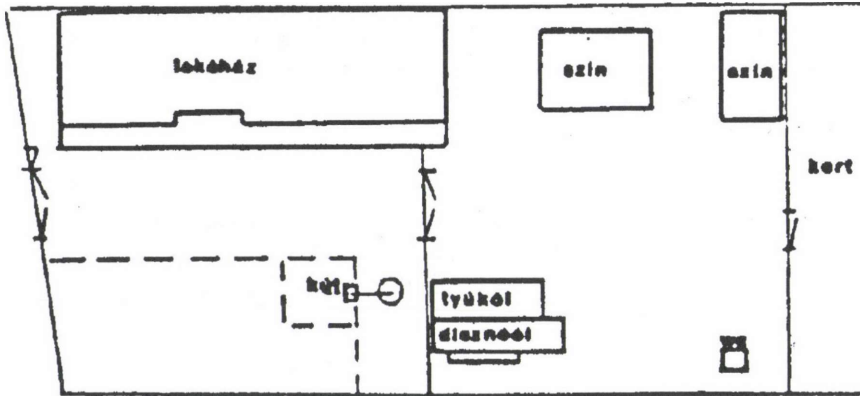
	Minimum	Maximum	Átlag	Alatt	Felett	2. minimum
Lakótér	26 m ²	172 m ²	82 m ²	8	9	44 m ²
Gazdasági tér	4 m ²	112 m ²	59 m ²	10	7	30 m ²

- Megjegyzések:
- a gazdasági tér 5 esetben nagyobb a lakótérnél;
 - a lakótér lényegesen nagyobb a gazdasági térnél 10 esetben;
 - a legnagyobb különbség a gazdasági tér javára: 37 m²
 - a legnagyobb különbség a lakótér javára: 69 m²

Telek helyszínrajz – kódszám: 1, mérték: 1:200

7 Az országos felmérés adatai szerint, az 1978-ban falun épült lakások alapterülete jóval nagyobb (75,2 m²), mint pl. a budapesti átlag (57,6 m²). BARTA GY.–ENYEDI GY. 1981. 183–184.; Atkár un. kocka alakú, sátoertős házai 80–130 m² a többszintesek 150 felettek. LAMMEL A. 1984. 334.; Esetleges értelmezési eltérések ellenére is tanulságos, hogy Telkibányán több lakóház esetében az *egy főre jutó lakótér* is több, mint a berekböszörményi teljes minimum. S. NAGY K. 1979. 26.

Telek helyszínrajz – kódszám: 3, mérték: 1.200

Épületminőség tekintetében ismét csak indokolt a visszatekintés korábbi időmetszetekre:

4. táblázat

	Összes lakóház	Szilárd falazat	Alapozott falazat	Föld falazat
A	684 – 100%	46 – 6%	90 – 13%	548 – 81%
B	743 – 100%	10 – 1,3%	295 – 39%	437 – 59,7%
C	830 – 100%	35 – 5%	641 – 77%	154 – 18%

Figyelmet érdemel az a jelenség, hogy az A) időszakhoz képest csökkent a szilárd falazatú (égetett téglá) lakóházak – a magyar, s különösen az alföldi falukra egyébként is jellemzően alacsony – abszolút száma (46:35) ill. aránya (6%:5%) egyaránt, ha kis mértékben is.

Feltétlenül utalnunk kell arra is, hogy az „alapozott falazat” arányának megnövekedése, s ezzel összefüggésben a föld falazatú (vert fal és vályog téglá) házak számának látványos csökkenése, tudva és ismerve az utólagos „aláfalazás” igen csekély építészeti értékét, nem feltétlenül tekinthető jelentős fejlődésnek.

Megdöbbenő, s igen elgondolkodtató az a tény is, hogy az 1970-es épületstatiztika adatai szerint az egy lakásra jutó szobák aránya: 1,6. Ez a mutató azonos a száz évvel korábban, 1870-ben felvett dél-alföldi épületstatiztika egy kis mezővárosi adatával, melyről nagyobb összefüggésekben feltételezhető/bizonyítható, hogy nem, vagy alig haladta meg a középkori léptéket.⁸

8 GRÁFIK I. 1987. 19–20.; HOFFMANN T. 1975. 353.

További értékelhető adatok az épületminőség szempontjából a vizsgált lakóházak esetében a padozatok kialakítása ill. a felhasznált anyag megoszlása terén állnak még rendelkezésünkre:

5. táblázat

Föld padozat	+++++++
Deszka ill. tégl	+++++++
Linóleum	++++
Beton ill. metlachit	++++
Szőnyeg	csak ún. rongy-szőnyeg több esetben

Ideiglenes megoldások is megfigyelhetők, megmaradva többnyire a hagyományos keretek között. Színvonalas, korszerű anyagok betörése (pl. parketta, szőnyegpadló, csempe) – különböző okok miatt – számottevően nem várható.⁹

A kommunális szint ill. lakáskomfort kérdésében előljáróban szükségesnek érezzük hangsúlyozni, hogy a falusi (paraszti) házak országos statisztikák szerinti komfortfokozatba (teljes ill. félkomfort) való besorolása irreális; ugyanis több anyag-elem (pl. falazat, padozat) és beépített eszközök, tárgyak (pl. vezetékek, mosogató, kád) valamint szolgáltatás (pl. fűtés, hideg-meleg víz), egészen másként ítéendő meg, mint az építőipar által kivitelezett (városi) lakóházakban. Mindezek tudatában néhány fontosabb komfortfokozati mutató a vizsgált objektumokban az alábbi módon oszlik meg:

6. táblázat

VILLANY	
Nincs	+++
Van / csak világítás /	++
Kis fogyasztású gép	+++++++
Nagy fogyasztású munkagép	+++++++
VÍZ	
Nincs	+++++++
Udvarban	+++++++
Lakóházban	
Fürdőszoba víz nélkül	+++

Megjegyzés: A vezetékes vízhálózat kiépítése folyamatban van.

9 Lásd: S. NAGY K. 1980. 106–107.

FŰTÉS	
Hagyományos	+++++++
Cserépkályha	+++++++
Olajkályha	+++++++
Központi, egyedi fűtés	+

Megjegyzés: A hagyományos fűtés alatt kemence, rakott ill. ún. takaréktűzhely egyaránt értendő.

FŐZÉS	
Hagyományos	+++++
Villany	++
Gázpalack	+++++++

Megjegyzés: Itt vagyunk kénytelenek utalni arra, hogy bizonyos egyszemélyes háztartásokban, és ún. „családtorzókban” a hagyományos főzési feltételek gyakran azt jelentik, hogy valójában nem készítenek főtt ételt.¹⁰

A kommunális ellátottság terén természetesen hosszútávon sem lehet számolni a csatornahálózattal, de ez önmagában nem jelent kizárólagos okot a lakáskorszerűsítés falusi viszonylataiban.

A lakáshasználat kérdésköre rendkívül nehezen tekinthető át Berekböszörményben. Mindenekelőtt vegyük számba miként alakult a lakóházak és a benne élők általános aránya időmetszetenként:

7. táblázat

	Lakóházak száma	Összes népesség	Lakóház / fő
A	684	3340	4,9
B	743	3188	4,2
C	830	2603	3,1

10 A falusiak étkezésével kapcsolatban általában megállapítható, hogy: „a családok többsége – 50%-a – egyhangúan étkezik, lényegében a hagyományok, berögzött szokások alapján, annak ellenére, hogy jövedelmi helyzetük az esetek nagy részében lehetővé tenné a változatosabb, egészségesebb táplálkozási struktúrát.” KULCSÁR V. 1976. 206.; A Békés megyei vizsgálatok feltárták, hogy a „szegényes, egyhangú” ill. a „szegényes, változatos” étkezések aránya 34% ill. 31%, azaz meglehetősen magas. LOSONCZI Á. 1977. 364.

Az egy lakóháza jutó személyek száma első pillantásra elfogadható, nem utal különösebb (szociális, kulturális és egészségügyi szempontból zavaró) zsúfoltságra. De ha visszautalunk a lakóházak statikus lakószoba arányára (1,6), már kissé más megítélésű az adat. További (demográfiai, szociális, stb.) probléma, hogy az arányváltozás (javulás!?) nem annyira a lakóházak számának növekedésével, mint inkább az össznépeség csökkenésével hozható kapcsolatba.

Az egyes lakásokban élők számára vonatkozóan a konkrét vizsgálatok meglehetősen szélsőséges szóródásokat mutatnak:

8. táblázat

Vizsgált lakóház	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17
Összes lakó	1	3	1	3	3	2	6	6	7	1	7	2	2	7	2	3	2
Berekböszörményi	1	2	1	-	3	2	5	5	6	1	5	1	2	6	2	3	1
Beházasodott	-	1	-	-	-	-	1	1	1	-	2	-	-	1	-	-	1
Betelepült	-	-	-	3	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-

A kutatás során rákérdeztünk a lakóház használatának fokozataira:

9. táblázat

Vizsgált lakóház	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17
Teljes							+		+					+			+
Részleges	+	+	+	+	+	+		+		+	+	+			+	+	
Egy-helyiséges													+				

Megjegyzés: – Figyelmet érdemel, hogy a teljes lakáshasználat összefüggésbe hozható az átlagot meghaladó létszámmal.

– A részleges használat valójában azt jelenti, hogy az év minimum felében a lakáshasználat lényegében egy-helyiséges.¹¹

11 GRÁFIK I. 1974. 94.; Más vonatkozásban: „... a hagyományos életvitelű háztartásoknál a konyha megtartja önállóságát, s megnövekedett területére koncentrálja nappalra a családot.” KENÉZ GY. 1978. 24.; De összefüggésben van ez a tendencia az ún. „nem lakott” szobák kialakulásával, KULCSÁR V. 1976. 219.; továbbá más használaton kívüli helyiségek, mint pl. a Makón megfigyelhető ún. „tisza folyosó” gyakorlatával, TÓTH F. 1980. 114.; és általában a továbbélő „tisza szoba” szokással.

A kis számosságú felmérési adatok szélesebb összefüggésekbe ágyazva nehezen objektíválhatók, de úgy tűnik, hogy a lakáshasználat gyakorlata még távol van az idő-szerű és korszerű követelményektől, s a javulás is csak több tényező együttes megváltoztatása révén érhető el.¹²

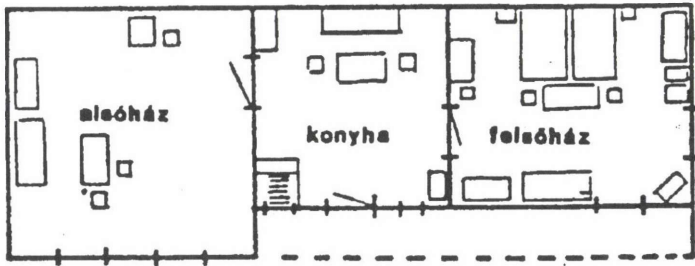
A lakásberendezés ill. a felszereltség vonatkozásában már idéztünk néhány értelmezhető adatot, pl. a komfort-elemek kapcsán. Teljes és részletes kép megrajzolására nem vállalkozhattunk, bizonyos elnagyoltsággal ill. türessel orientáló módon azonban minősítettük a fontosabb berendezési ill. felszereltségi tárgy együtteseket:

10. táblázat¹³

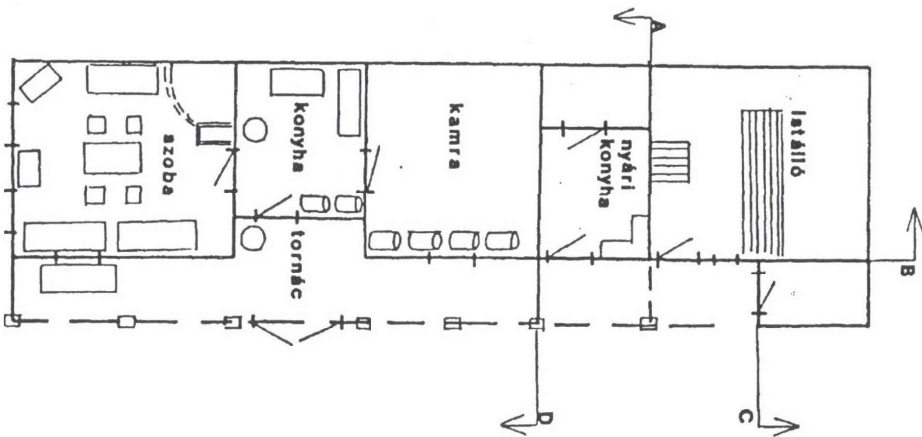
Vizsgált lakóház	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17
Régies			+			+				+			+		+		
Vegyes	+	+		+	+		+		+		+	+			+		+
Modern								+						+		+	+

Megjegyzés: Minden esetben rögzítettünk – a telek helyszínrajz mellett – az egyes lakóházak alaprajzi vázlatát (egységes méretarányban) és a fontosabb berendezési tárgy együtteseket. Helyhiány miatt ebből a felmérési anyagból csak példát hozhattunk.¹⁴

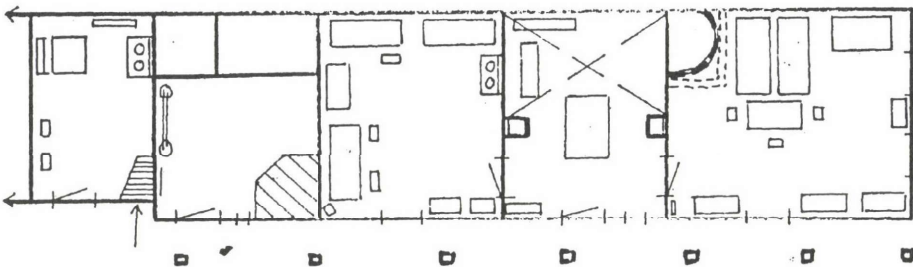
- 12 Országos érvényű megállapítás az új, falusi házakra, hogy: „nagysága, formája, díszítése mind olyan tényező, amelyek jelzik tulajdonosának helyét, tekintélyét a közösségben. A ... használata azonban korántsem tükröz az anyagi színvonalnak megfelelő kulturális szintet.” KULCSÁR V. 1976. 218–219.; A lakás és a kulturális szint összefüggéseire lásd: LOSONCZI Á. 1977. 472–474.
- 13 A berekböszörményi konyhára vonatkoztatva: „Sokszor nagyon érdekes együtt látni az ősi, félig-meddig még a szabadkéményes konyhában a legmodernebb magyar, vagy külföldi konyhabútort.” MÁTÉ L. 1976. 305.; Tanulságos ebben a vonatkozásban felidézni az ország nyugati felén végzett vizsgálat eredményeit, mert a tendencia azonos irányú: „A múlttól határozottan a jelen felé irányuló tendenciát mutat a mai falu lakáskultúrája, amely a modernség és a korszerűség irányában már jobban eltolódott. A lakóhelyiségek mintegy 30–35%-ának részben, vagy egészben modern bútor és lakberendezési tárgy adja meg jellegét, míg az uralkodó múlt század végi pedig – már csak – 55–60%-ban jut szerephez. A jobbágy-paraszti periódus utolsó évtizedeinek lakásmilijét a mai lakásoknak már csak alig 10%-a tükrözi, egyharmaddal kevesebb, mint amennyi az építészeti struktúra szerint gondolható és elképzelhető volna.” BIRÓ F. 1975. 155.; Felszereltség és ellátottság tekintetében a Békés megyei vizsgálatok is figyelmet érdemlően nagy szóródást mutatnak: a teljesen rosszul ellátott 17%-kal szemben mindössze 6% a jól ellátott, ill. az inkább rosszul ellátott 40%-kal szemben 20% az inkább jól ellátott háztartás. LOSONCZI Á. 1977. 490–492.
- 14 A parasztházak berendezési módjával kapcsolatban a klasszikus néprajzi irodalom igen gazdag leírásokat tartalmaz. A szerteágazó anyagot és a feladatokat 1948-ig áttekinti: VAJKAI A. 1948.; A bútorzattal és berendezési gyakorlattal kapcsolatban összefoglalóan lásd: K. CSILLÉRY K. 1972. 9–15.; A berendezési elvekre nézve a legújabb lakáskultúra kutatások kapcsán összefoglalóan: S. NAGY K. 1984. 281–284.

Lakóház alaprajz és berendezési vázlat – kódszám: 1, mérték 1:100

Lakóház alaprajz és berendezési vázlat – kódszám: 3, mérték 1:100

Lakóház alaprajz és berendezési vázlat – kódszám: 15, mérték 1:100

Külön tanulmány tárgya lehetne a családszerkezet kérdésének vizsgálata. Magunk csak a legszükségesebb tájékoztató adatok felvételére szorítkoztunk, melyek közvetlenül összefüggésbe hozhatók kutatási szempontjainkkal. A konkrét adatok előtt némi kitekintés a családalapító házasságkötések általános alakulásáról az egyes időmetszetekből:

11. táblázat

	Népesség	Házasságkötések száma	Völegény idegenből	Válás
A	3340	338	105 – 31%	22 – 6,5%
B	3188	301	57 – 19%	18 – 6,5%
C	2603	194	72 – 37%	22 – 12%

Az egyes háztartásokban igen változatos kis-közösségek élnek. A válások megnövekedésével, a megözvegyültek számának gyarapodásával meglehetősen nagy az általunk ún. „családtorzó”-ként értelmezett kis-közösségek száma. Berekböszörményben is dominál az ún. nukleáris család típus, amit a lakásonkénti megoszlás is mutat: 687 egy családos, 41 két családos, s csupán 2 a három ill. több családos. A háztartásokban élők létszámának szóródása az alábbi képet mutatja:

12. táblázat¹⁵

Összes háztartás	1 fő	2 fő	3 fő	4 fő	5 fő	6. ill. több
861	111	268	220	136	77	49
100%	12,7%	31,1%	25,5%	15,8%	9%	5,7%

A konkrét vizsgálat tárgyává tett 17 esetből ugyan nem lehet különösebb következtést levonni, de szolgál némi tanulsággal az az ötféle változat, mely megfigyelhető volt:

13. táblázat

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17
Egy-személyes	+		+							+							
Egy családmagból áll					+	+						+	+		+	+	+
Egy családmag +rokon	+	+															
Két és több családmag							+	+									
Egyéb									+		+						

15 Összehasonlításként felidézzük, hogy a monografikus kutatás tárgyát képező Varsányban az egyszemélyes háztartások csak 14,96%-ot tesznek ki, azaz felénél is kevesebbet, mint Berekböszörményben. KOVÁCS E. 1978. 187.

Az egyes háztartások ill. családok jövedelmi szintjének, gazdasági erejének vizsgálata – túl az informátorok bizonyos tartózkodásán – több problémát vetett fel.¹⁶ Amennyiben csak a bér- jellegű juttatásokat vennék figyelembe, meglehetősen lehangoló képet kapnánk. Így van ez még akkor is, ha számításba vesszük, hogy általános a több kereső, valamint a járulékos jövedelemmel rendelkezőkkel is számolni kell ill. lehet. Mindezek mellett azonban még igen gyakori, de fogalmazhatnék úgy is, hogy természetesen szükséges az egyéb kiegészítő jövedelemszerzési gyakorlat.

14. táblázat¹⁷

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17
Egy kereső		+		+	+	+						+					+
Több kereső							+	+	+		+			+			+
Járulékos jövedelem	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
Kiegészítő jövedelem		+			+	+	+	+	+		+			+			+

Megjegyzés: A különböző szociális juttatásokra nem tértünk ki.

A kiegészítő jövedelem-gyarapítás, főként családi termelő tevékenység formájában számottevő, és az interjúk alapján azt állíthatjuk, hogy nagymértékben járul hozzá az egyes családok ill. háztartások gazdasági erejének szintentartásához ill. növeléséhez. Profilját tekintve meglepőnek tűnhet a növénytermesztési-kertészeti ágazat háttérbe szorulása:

- 16 Az ezzel kapcsolatos adatfelvételi nehézségekre a Varsány kutatásban is utalást kapunk: „...éppen a tényleges (nem névleges!) jövedelmek nagysága, ennek következtében az egy főre eső jövedelem és a megtakarítás mennyisége ismerhető meg a legnehezebben.” SÁRKÁNY M. 1978. 119.
- 17 Az ezzel kapcsolatos témakörnek (az ún. „második gazdaság” ill. háztáji) újabbán igen nagy irodalma van. Országos arányokat tekintve „kisegítő gazdasággal a falusi háztartások 80%-a rendelkezik.” ENYEDI GY. 1980. 144.; Ezzel azonos a varsányi adat: „... az összes házaspárok 80%-a művel háztáji földet...” KOVÁCS E. 1978. 182.; Tardon magasabb az arány: „Tardon ma a keresők 88,7%-a rendelkezik valamilyen nagyságú háztáji, kisegítő stb. gazdasággal.” SIMÓ T. 1983. 50.; Másfelől a berekböszörményi példák is illeszkednek az országos vizsgálatok trendjeihez: nagy a munkaidő ráfordítás, alacsony az eszköz-ráfordítás, jelentős az inaktív és az eltartott családtagok munkában való részvétele, vö: OROS I.–SCHINDELE M. 1977. 860.; Az indítékok között is megfigyelhető egyfajta általános vonás. A résztvevők szempontjából a második gazdaság mögött „...egyrészt a kompenzációs stratégiák, másrészt a mindkét szféra előnyeit egyesítő stratégiák kialakulása húzódik meg.” GÁBOR R. I. – GALASI P. 1981. 82.; A községekben kialakult közvélemény szerint a kistermelés indítékainak szóródása az alábbi: tradíció, megszokás – 46%, haszon, jövedelmezőség – 43%, szükséges pójtövedelem – 41%, friss termék biztosítása (pl. hús) – 32%, FARKAS K. 1983. 12.; A magunk tapasztalatai alapján egyetértünk a háztáji ill. kisegítő gazdaságok károsító hatásaira utaló megállapításokkal: „Az életvitel ennyire munkacentrikus jellege legalábbis elgondolkodtató. A törvényes munkaidőnél – bármilyen anyagi megfontolásból – nap mint nap 60–70 százalékkal hosszabb ideig dolgozni feltétlenül a személyiség fejlődésének és az egészségnek a rovására mehet. Az állandóan túlhajtott munkavégzés miatt nemcsak a kultúrálódásra, a szakmai ismeretek fejlesztésére nem jut idő, hanem sokszor még a szervezet regenerálódására sem.” OROS I.–SCHINDELE M. 1977. 851.; Lásd még: GRÁFIK I. 1974. 95–97.

15. táblázat¹⁸

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17
Állattartás		+			+	+			+		+			+		+	
Iparos, alkalmi		+					+	+									

A háztartások ill. a családok anyagi, tárgyi ellátottságával kapcsolatban előre kell bocsátanunk, hogy nem állott módunkban teljes leltárakat készíteni. A már más vonatkozásban értékelt lakásberendezés ill. felszereltségen túl mindössze két összetevő vizsgálatára törekedtünk. Egyrészt a ruházkodást minősítettük, másrészt pedig bizonyos kulturális igényeket szolgáló tárgyak körében végeztünk tájékozódó adatfelvételt. A ruházat esetében természetesen nem népviseleti anyagról van szó, s csupán az ún. felső ruházati készletet minősítettük

16. táblázat¹⁹

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17
Szegényes	+		+										+		+		+
Átlagos		+			+	+	+	+	+			+			+	+	+
Igényes				+			+			+	+			+			

Tekintettel arra, hogy elhanyagolható a villany nélküli lakások száma, a televíziózást és az olvasási feltételeket is vizsgáltuk:

- 18 Ez részben összefügg a település konkrét adottságaival, pl. kis határ, viszonylag távoli s nehezen megközelíthető felvevő piac, de besorolható abba az országos trendbe is, mégpedig az állattartásra való koncentráció formájában, mely szerint „egyidejűleg nőtt az árutermelést folytató kisgazdaságok aránya és megfigyelhető az árutermeléssel szorosan összefüggésben álló specializáció előretörése is.” GÁBOR R. I.–GALASI P. 1981. 68.
- 19 Berekböszörményben már nem volt megfigyelhető a hagyományos viselethez való viszony egyik olyan formája ill. módja sem, mint pl. Varsányban. Lásd: a) a női lakosság viselet-kultúrájának 4 szintje közül háromban még jelen volt a viselet az 1970-es évek első felében, b) „a kivetkőzési folyamattal egyidőben megfigyelhető egy erősen működő hagyományörző tendencia is, mely a viselethez való ragaszkodásban nyilvánul meg.”, c) „esztétikai értéke mellett tisztán látják a viselet anyagi értékét is...” GERGELY K. 1978. 201–202., 208, és 210.; Berekböszörmény inkább az atkári viszonyokhoz áll közelebb: „Az öltözködésre fordított összeg elsősorban korcsoporttól függően változott.” és „... a kommersz termékek térhódításával a városi divattal igyekeznek lépést tartani...” LAMMEL A. 1984. 322. és 336. – Mindehhez természetesen hozzátartozik, hogy a falu nem tartozik a jellegzetesen „viseletes” települések közé.

17. táblázat²⁰

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17
TV/db	+	+	-	-	-	-	+2	+2	+2	+	+2	+	-	+2	+	+	+
Könyv /db	20	20	-	20	-	-	70	20	20	200	100	200	-	200	-	-	20
Újság/db	+	+4	-	+	+	+	+5	+3	+5	-	+3	-	+	+4	-	+2	+3

Megjegyzés: Ahol csak + jel szerepel, ott egy TV készülék üzemel, ill. csak egy előfizetéses újságot járatnak.

A könyveket tízes nagyságrendben vettük fel.

Az eddigi rész-információk ismeretében tanulságos áttekintenünk Berekböszörmény általános fogyasztási szerkezetét. Erre nézve, szektorok szerinti tagolásban a felmért háztartásokból nem állnak rendelkezésünkre pontos adatok, így az országos statisztikai felvételek eredményeit idézzük:

18. táblázat²¹

Fogyasztási szektor	Országos átlag			Berekböszörményi átlag			
	1972	1980	1987	1972	1978	1980	1987
A- élelmiszer, ital, dohány		32%	29%	44%	52%		
	49%	12%	9%	55%	61%		16%
B- tartós fogyasztási javak	31%	41%	41%	25%	30%	33%	26%
C- ruházkodás	12%	13%	11%	20%	9%	?	4%
D- kultúra, művelődés	4%	2%	2%	?	?	?	2%
E- egyéb	4%	?	?	?	?	?	?

Megjegyzés: – Szembetűnő az A fogyasztási szektor növekedése, részben mert agrár-jellegű településekről van szó, részben pedig mert adataink vannak arra, hogy magán a szektoron belül legnagyobb mértékű az alkoholfogyasztás növekedése.

– A finomabb adatfelvételek is csak igen szerény részesedést jeleztek a D és E szektor esetében.

Az általános fogyasztási szerkezet A szektora kapcsán térünk ki a vizsgált háztartások táplálkozási szokására ill. gyakorlatára:

20 Itt kiemelten csak arra hívhatnánk fel a figyelmet, hogy általában megfigyelhető a sajtó előretörése a falusi lakosság körében, vö: HANÁK K. 1979. 136.; A Békés megyei felmérések is azt igazolják, hogy a falusiak nagyobb arányban járatnak újságot, mint a városiak. GÁCSER J. 1973. 464.

21 KULCSÁR V. 1976. 202–214.; BARTA GY.–ENYEDI GY. 1981. 180.

19. táblázat²²

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17
Saját főzés	+	+		+	+	+	+	+	+	+	+	+	+		+	+	+
Előfizetéses étkezés			+			+		+	+			+		+			+
Hideg étel																	+

Az életmód, életforma alakításában – megítélésünk szerint – fontos szerepet játszanak a beruházási, tartalékképzési elképzelések. Megvizsgáltuk az ezzel összefüggésbe hozható „tőkésítés” néhány változatát, bár itt néhány esetben az informátorok tartózkodása nem tette lehetővé az egyértelmű állapotok feltárását:

20. táblázat²³

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17
Jelentős ingatlan	-	-	+	+	+	+	-	-	-	-	-	-	-	?	-	-	+
Jelentős ingóság (bútor, autó, gép)	+	+	-	-	+	-	+	+	-	+	+	+	-	+	-	-	+
Jelentős OTP készpénz	-	+	+	-	+	+	?	?	+	?	+	+	-	+	-	-	+

A társadalmi munkamegosztásban – mint azt az 1. táblázatban láthatjuk – a falu alapvetően az agrár-szférában foglal helyet. Az általunk vizsgált háztartások ill. családok ebben a vonatkozásban kissé eltérő képet mutatnak:

- 22 Lásd a 10. jegyzetpontot! Továbbá: Berekbözörményre is érvényes az atkári megállapítás: „Napjainkban az élelmiszerfogyasztást illetően a háború előtti rétegek szerinti eltérés teljesen elmosódott: a korcsoportok közötti különbség viszont számottevő.” LAMMEL A. 1984. 336.
- 23 Kisebb-nagyobb eltérésekkel az országos trendek tükröződnek (Forrás: KENÉZ GY. 1978. 118–119.):

	Parasztság		
	Falu%	Betétösszeg szerint Háztartás%	Betétösszeg%
Lakásvásárlás, építés	31	30	35
Telek, nyaraló	5	4	6
Autó	19	19	19
Tartós fogyasztási cikkek	6	4	2
Utazás, üdülés	2	1	-
Gyermek számára	11	19	22
Biztonsági tartalék	21	19	14
Egyéb	5	4	2

21. táblázat²⁴

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17
TSZ-tag		1		1										1		1	1
Ipari munkás					1	1	1	1	2								
Iparos							+										
Alkalmazott							1	1			2	1		1			1
Háztartásbeli		1		1			1	1	1		1			1			
Eltartott				1	1		2	2	2		2		1	2	1	1	2
Nyugdíjas	1	1	1		1	1	1	1	2	1	2	1	1	2	1	1	

Megjegyzés: Egy ipari munkás iparendéllyel is rendelkezik.

Az adatok értelmezéséhez fontosnak tartjuk megjegyezni az alábbiakat:

- Mindenekelőtt igyekeztünk olyan közösségeket vizsgálni, ahol több generáció él együtt, ezért sok a nyugdíjas;
- Szemponturnk volt tovább, hogy gyermekes családokkal készítsünk interjút;
- Befolyásolta a kép alakulását az a tény is, hogy néhány megújulásra képtelen, elöregedett ill. megözvegyült, „egyszemélyes háztartás” is belekerült kutatási mintánkba, mégpedig a telek és a lakóház népi építészeti értékei miatt.

Ilyenformán a vizsgált közösségeknél a társadalmi munkamegosztásban elfoglalt hely nem kifejezetten önmagában, hanem más mutatókkal való viszonylatában, továbbá a családi munkamegosztásban elfoglalt hellyel való kapcsolatában ad realisabb információkat.

A terepmunka során felmerült a falusi népesség időmérleg kutatásának szükségességé is. Készítettünk bizonyos felvételeket, de az adatok nem alkalmasak korszerű, alapos időmérleg összeállítására.²⁵ A vizsgált közösségeknél megnéztük ugyanekkor a munkahelyre való eljutás körülményeit és idővonzatát:

22. táblázat

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17
Munka helyben		+		+			+	+				+		+			+
Naponta ingázó					+	+		+	+		+						
Távolra ingázó																	+

24 Itt mindössze egy megjegyzésünk van: az interjúk során azt tapasztaltuk, hogy felértékelődött az „alkalmazott” foglalkoztatottság ill. munkakör, mely gyakran nem kötődik szakképzettséghez, de a fizikai ill. termelő munkától eltávolodik.

25 Utólag be kell vallanunk, hogy az adott feltételek között nem is volt esélyünk korszerű, tudományosan megalapozott időmérleg vizsgálatra. Vö.: SZALAI S. 1978.

Kitértünk arra a kérdésre is, hogy milyen falusi viszonylatban az ún. szabadidő-felhasználás. A meginterjúvolt háztartásoknál ill. családoknál a kérdés-feltevés meglehetősen problematikusnak tűnt, s komoly értelmezési gondokat okozott.²⁶ Bizonyos elnagyoaltsággal azonban az alábbi állapotot rögzíthettük:

23. táblázat

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17
Túlnyomóan szabad	+	+	+							+		+	+		+		
Plusz munkával terhelt		+		+	+		+	+			+			+		+	+
Kultúrára fordított						+	+	+	+					+			+

Megjegyzés: A kultúrára fordított idő – egyetlen eset kivételével – pihenéssel összekapcsolt (olvasás, rádiózás, televíziózás), többnyire otthon töltött időt jelent, de talákoztunk igényes, aktivitást kívánó formákkal ill. módokkal is.

Különös figyelmet fordítottunk a vizsgált közösségek kapcsolatrendszerére. Az interjúk, beszélgetések, adatfelvételek feltárták a megváltozott társadalmi-gazdasági, közéleti – politikai körülmények hatását a hagyományozott kapcsolatfelvételek alakulására, módosulására. Talán meglepő, ha azt állítjuk, hogy radikális változásokról – legalábbis ami a faluközösség egész társadalmát érinti –, nem beszélhetünk.

A falusi társadalmat általánosságában továbbra is a tradicionális kapcsolatok (rokon-sági, szomszédsági) határozzák meg.²⁷ Sokkal inkább arról van szó, hogy kedvező feltételek között nagyobb teret kapnak és kaphatnak (főként a fiatalabb generációnál) az újszerű, új tartalmú társadalmi ill. társas kapcsolatok. A hagyományos formák közül talán csak a vallásos élet szorult háttérbe, pontosabban annak aktív gyakorlása, ami természetesen nem feltétlenül azonos a vallásos érzület megszűnésével.²⁸

26 A falusi szabadidő kérdéseivel kapcsolatban egyetértünk azzal a megállapítással, hogy „a falusi szabadidőtöltés egységes formái még nem alakultak ki, a hiányos infrastruktúra és a szokások adott rendszere a falusi szabadidőtöltés fejlesztéséhez külön koncepciót igényelne...” KENÉZ GY. 1976. 363.; Ugyanekkor azonban magunk is tapasztaltuk, hogy „...a szabadidő ideája gyökeret vert a falusi emberek tudatában, akkor is, ha a különböző rétegek, csoportok egymástól eltérően ítélik meg ... tartalma eltér a várostitól ... kevés és speciális ... új aktivitás: rádió, Tv, film, újság ... kettős funkció: munka, szórakozással egybekötve.” SZABÓ P. 1978. 279.; Ezzel összefüggésben idézzük azt a közvéleménykutatást, melyben 44%-a a megkérdezetteknek „a kö-töttséget, a szabadidő hiányát ... tartották nagyobb gondnak azok, akik érintettek a mezőgazdasági kisterme-lésben.” FARKAS K. 1983. 14. – Az ingázással kapcsolatban közlekedéscsökkentési adottságok miatt Berekbö-szörményben csak a közeli, naponta ingázás gyakorlatával lehet számolni, ennek okai ill. következményei az általános, országos jellemzőkkel hozhatóak kapcsolatba. Lásd: BARTA GY.-ENYEDI GY. 1981. 30–48.

27 Más kutatások is megerősítik ezt: „...a megkérdezett tardiak igen széles kapcsolatokat tartanak fenn barátaikkal (95,3%) ... a rokon-i kapcsolat a modernizációval nem gyengült, talán még erősödött is.” SIMÓ T. 1983. 70.; „... az új társadalmi viszonyok nem tükröződnek eléggé a falu kapcsolatrendszerében és tu-datában” – Varsányban sem. JÁVOR K. 1978. 367.

28 Tanulságos a varsányi példa: „Varsányban kevesen vannak, akik a vallással teljesen szakítottak. Még ha nem is templomjárók, életükben már csak a közösségi léten keresztül is sokféle módon jelen van a vallás.” JÁVOR K. 1984. 353.; A vallásosság megítélésében pedig az volt megfigyelhető, hogy a vallás az idősebbeknél presztizsemelő, a nyílt vallástalanság pedig a széles közvéleményben presztizsrontó. JÁVOR K. 1978. 306–307.

24. táblázat

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17
Rokonság	+	+	+	+		+	+	+	+	+	+		+	+	+	+	+
Szomszédság	+	+		+		+	+			+							
Társadalmi, sport		+	+		+	+						+			+	+	+
Vallás										+					+		

Mejegyzés: Figyelmet érdemelnek bizonyos együttes előfordulások ill. átfedések.

A fentiekon túlmenően arra azonban kötelességünknek érezzük ráirányítani a figyelmet, hogy szűkebb réteg, kisebb csoport számára az új társadalmi ill. szervezeti, közéleti kapcsolatok egy része, sajátos kedvezményezettséget eredményezhet, ám ezek éppen nem tradicionális voltuknál fogva, meglehetősen instabilak, egyfajta feszültséggel terheltek, és ami a leginkább nyugtalanító a közösség szempontjából; nem ritkán anyagi és presztízs-centrikusak.²⁹

Mint már utaltunk rá, arra törekedtünk, hogy minél több gyermeket nevelő családdal ill. háztartással kerüljünk kapcsolatba az adatfelvételek során. Megkíséreltük felderíteni a szülők elképzeléseit, netán stratégiáit a nevelés, pontosabban a gyermekek továbbtanítása terén.³⁰ A felnőtt lakosság alaphelyzetét vizsgálva – az iskolázottságot tekintve – Berekböszörmény az alábbi képet mutatja:

25. táblázat

Iskolai végzettség nélküli	72
Általános iskolai végzettség	548
Középiskolai végzettség	65
Főiskolai végzettség	33

29 Általában arról van szó, hogy „... ahogyan haladunk feljebb a társadalmi hierarchián, akár a képzettség, akár a felelősség és beosztás szerint, nő az állami, társadalmi kedvezés...” LOSONCZI Á. 1977. 405.; Ezt az alaphelyzetet bonyolítja a családi érdekeltségek felerősödése: „A kollektívizmus szellemében átalakult társadalmi viszonyok közepette a varsányi értékrendet és kapcsolatrendszert a családi érdekek túlhangsúlyozása jellemzi.” JÁVOR K. 1978. 367.; Másfelől: „... a vezetésben is kialakultak családi érdekeltségek ... az embereket egyfelől a vérségi, rokon, másfelől a gazdasági és egyéb kötelékek ... öszszefűzik...” VARGA D. 1982. 140.

30 Berekböszörményben ezen a téren szerényebbek az aspirációk, mint pl. Békés megyében, ahol a kiemelt szükségletek közül mindent megelőz a gyerekek taníttatása (taníttatás: 323 – étkezés: 232 – lakás: 225 – ruházkodás: 141 – utazás: 99). GÁCSER J. 1973. 462.; Tardon a jelenség egyfajta tagadásban nyilvánul meg, ugyanis a szülők nem kívánják mezőgazdasági pályára adni gyermekeiket. SIMÓ T. 1983. 34.

A vizsgált családoknál arra is kíváncsiak voltunk – mintegy a gyermekek jövőjével kapcsolatos elképzelések előfeltételének tekintve –, hogy a szülők milyen módon és arányban fordítanak gondot önképzésükre ill. továbbképzésükre. Az még nem volt feltűnő, hogy szakterületen kívüli szakképzésben az aktív dolgozók (17) közül csupán egy fő vett részt, az azonban már elgondolkodtató, hogy mindössze ketten vettek részt szakmai továbbképzésen. (Finomítja a képet az a tény, hogy néhányan már korábban részesültek munkahelyi továbbképzésben, továbbá nem vettük figyelembe az autodidakta képzést, KRESZ tanfolyamot, stb.)

Végezetül a fentiekkel összefüggésben essék szó a társadalmi mobilizáció kérdéséről. Ebben a vonatkozásban a vizsgált háztartások ill. családok esetében megnéztük, hogy a szülők milyen irányban „mozdították” el gyermekeiket. Általános tapasztalatként megállapíthatjuk, hogy a családi adottságtól eltérő irányban ill. területre történt, történik ill. tervezett a foglalkozás megválasztása, a munkaterülettel kapcsolatos elképzelés, a pályaaorientáció.³¹ Szükséges azonban hangsúlyoznunk, hogy a társadalmi mobilizáció szempontjából, sőt elsősorban az életmód és az életforma vonatkozásában nem vertikális, hanem sokkal inkább egyfajta horizontális elmozdulás figyelhető meg.³² Mindenesetre a vártnál – hiszen bizonyos előfeltevésekkel rendelkezünk e kérdésben – mozgékonyabbnak találtuk a közösséget. A mélyebb és összetett okok feltárása szélesebb körű vizsgálatot szükségeltetne, azt azonban az adatfelvételek során készített interjúk és beszélgetések alapján megkockáztatjuk, hogy a háttérben az első világháborúig a nagyvárosi vonzáskör (Nagyvárad),³³ a két világháború között a település határának/földterületének és a városi kapcsolatnak elvesztésével egyfajta kényszer mobilizáció, s végül a felszabadulás után a körzet bizonyos iparosítási törekvései is fellelhetők.³⁴

31 Ez az orientáció szoros összefüggésbe hozható az életmód-elképzelésekkel: „Hogy a gyerekek részére nemcsak státust, hanem más életmódot kívánnak, abból látszik, hogy az értelmiségivé levés vágyának aránya nagyobb, mint a főiskolai, egyetemi végzettség elérésének vágya.” H. SAS J. 1976. 156.; Tágabb értelemben ezzel függ össze a gyermekek otthoni munkától való megkímélése is. vö: H. SAS J. 1973. 54.; GRÁFIK I. 1976. 62. és 66.

32 Itt feltétlenül utalnunk kell az országos felvételek tanulságaira, mely szerint a községi népesség társadalmi mobilitásra sajátosan kettős arculatú (mobil – immobil), irányultsága pedig: „fölfelé” ill. „vízszintes”. ANDORKA R.–HARCSA I. 1982. 220. és 222.; Egyes konkrét vizsgálatok azonban, mint pl. a tardi, a fentiekben túlmenően másra is figyelmeztetnek: „Azt mondhatjuk, hogy az önállóan gazdálkodó parasztok gyermekeinek több mint 70%-a nem =felfelé=, hanem =lefelé= volt mobil ... Amennyiben erről nem beszélünk a mobilitás vizsgálatokban, úgy elmaradnak annak az útnak a nehézségei, konfliktusai, buktatói és sajátosságai, amelyet a mi viszonyaink közepette a parasztság emancipációjának nevezünk.” SIMÓ T. 1983. 101–102.

33 Ebben a vonatkozásban – de több másban is! – Berekböszörmény Körösnagyharsányhoz hasonlítható: „Körösnagyharsány ... ezernél alig több lakost számláló falu a keleti határszélen ... dolgozó népe talán abból profitált legtovább, hogy bár kicsi, de eleven, életerős része volt a szomszédos Nagyvárad környékének.” VARGA D. 1982. 8.

34 A falusi iparosítás lehetőségeire összefoglalóan lásd: BARTA GY.–ENYEDI GY. 1981.

26. táblázat

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17
Mezőgazdaság					+											+	
Ipar	+	+		+		+	+	+	+					+	+	++	
Közlekedés					+	+	+										
Egészségügy							+		+		+						
Alkalmazott	+		+			+			+		+	+					
Értelmiségi		+												+			
Kereskedelem						+		+									
Hivatásos katona					+												
Egyéb				+	++					++							
Háztartásbeli.					+											+	
Eltartott /beteg/					+												
Bizonytalan jövő							++	++	+		++						+++

Megjegyzés: Ellentmondásosnak tűnhet a falu meghatározó mezőgazdasági szektor-jellege és a mezőgazdaság felé való orientálódás elenyésző volta. Magyarazatként a nagyüzemi mezőgazdaság összetett foglalkoztatási szerkezete, valamint az a tény szolgál, hogy az alapképzettséget vettük figyelembe, nem a pillanatnyi munkahelyet, munkavégzést.³⁵

Továbbá:

- A pályaorientációval kapcsolatos kérdésünk természetesen nem csak a mai gyermekekre vonatkozott, hanem azok szüeleire is, ha egy háztartásban éltek három generációban.
- Számításba vettük a szülőktől elköltözött, s a faluban vagy máshol élő gyermekeket is, de azok gyermekeit már nem.
- Több esetben a gyermekek még kiskorúak voltak (Bizonytalan jövő adatsorunk), akikkel kapcsolatban nem volt szüeleiknek határozott elképzelésük, de általában „jobb életet”, taníttatást emlegettek.

Magunk is érezzük, hogy a magyarországi általános területfejlesztési elképzelések rendszerében periférikus helyet elfoglaló, határmenti település; Berekböszörmény inkább lehet negatív példa.³⁶ De felelősséggel tudomásul kell vennünk, hogy hasonló hely-

35 Ezzel kapcsolatban vö: „A legproblematisabbnak látszó a mezőgazdaságban dolgozók kezelése a jelenlegi rétegződésmodellben. A korábbi egységes, illetve az állami gazdasági munkás – termelőszövetkezeti paraszt vonal mentén differenciált kategórián belül elkülönülnek a szakmunkások és szakképzetlenek, valamint a mezőgazdasági foglalkozásúak és a nem mezőgazdasági foglalkozásúak (pl. géplakatosok).” BULLETIN 12.; Tardon ez konkrétan a következőképpen néz ki: „Tardon a mezőgazdaságon belül is átalakult a foglalkozási struktúra. 59,1% növénytermesztés, 11,4% állattartás, azaz 70% a tradicionális... „ugyan, de munkahelyük nem tradicionális: 34,1% modern munkahelyen és munkakörülmények, feltételek között végzi munkáját. SIMÓ T. 1983. 32.

36 Bár meg kell jegyeznünk, hogy Berekböszörmény általánosabb összefüggésekre is beilleszthető, mint pl. abba a ténybe, hogy „...a társadalmi szerkezet vertikális differenciái mellett ún. horizontális (országrészek közötti) és települések közötti, területi differenciálódás is” van. H. SAS J. 1976. 161.; Másfelől, mint kis-

zetű település több is van hazánkban, s a bennük élő lakosság létszáma, össztársadalmi méreteit tekintve nem elhanyagolható.³⁷ Sorsuknak alakulásába, jövőjére – különös tekintettel bizonyos társadalmi, gazdasági, kulturális, szociális, egészségügyi stb. vonatkozások ill. viszonyok aggasztóan lefelé való tendálására – nem tekinthetünk megnyugvással.³⁸

Mindent egybevetve a falu perspektívája nem létezik zavartalanul biztosítottnak, s példáján keresztül az etnográfus úgy ítéli meg, hogy falvaink „testre szabottabb” fejlesztési tervet, egyedibb programot érdemelnek ill. igényelnek.³⁹

-
- faluban: „A foglalkozási szerkezet ebben a település csoportban hasonlít leginkább az egykori tradicionális falu túlnyomórészt paraszti foglalkozási szerkezetéhez. A korábbi viszonyok konzerválódását az tette lehetővé, hogy az elemzett falvak többsége a településhálózatban elfoglalt előnytelen helyzete miatt kívül maradt a gazdasági átalakulás fő vonulatából... Szerény közlekedési lehetőségek miatt a napi ingázás sem válhatott általános jellegűvé.” VÁGVÖLGYI A. 1982. 147.; A tanács-hálózatot kapcsolatos dél-alföldi tanulságok is párhuzamba hozhatók: „Nincs tehát szinkron a helyi tanács-hálózat és az alsó fokú körzetek között ... a helyi tanács képviselő nem látszik megfelelő megoldásnak. Egyrészt, mert a települések eléggé népesek ahhoz, hogy önálló tanács apparátust tartsanak fenn, másrészt nem szabad figyelmen kívül hagynunk, hogy a választott tanács testület népképviselői funkciója társadalompolitikai szempontból is igen fontos, s ezt az ún. =falugyűlés= – jelenlegi hatáskörével – aligha helyettesítheti.” MÉSZÁROS R. 1982. 111.; Össztársadalmi szempontból pedig, figyelembe kell vennünk azt a tényt, hogy „a társadalmi egyenlőtlenség legnagyobb forrását nem a foglalkozás vagy iskolázottság jelenti, hanem a lakóhely” ENYEDI GY. 1980. 55.; S végül életmód vonatkozásban: „A település markánsabban határozza meg, és mélyebben tartósítja az életmódkülönbségeket, mint akár maga a munkamegosztás.” LOSONCZI Á. 1977. 334.
- 37 Alapvetően abból kell kiindulni, hogy „Falvaink sorsa, 5 millió magyar sorsa, közvetve egész településhálózatunkat, egész népességünket érinti.” ENYEDI GY. 1981. 172. S szinte megállíthatatlan az apró és kistalvak népességlebontódási folyamata, lásd: LETTRICH E. 1982. 63.; Továbbá: „Az ország községeinek kerekén fele tartozik a leépülő kategóriába. Az életkörülmények a 70-es években – a többi településekhez viszonyítva – viszonylagosan romlottak... A hanyatló falusi térség az ország terület 1/3-a, 2 millió lakos.” BARTA GY.–ENYEDI GY. 1981. 188. és 201.; S végül a berekböszörményi példa is azt látszik igazolni, hogy: „Sajnálatosan az utóbbi évtizedek történelmi eseményei is hozzájárultak ahhoz, hogy a falvakban él a legtöbb többszörösen hátrányos helyzetű ember (elesettek: 71,8%). Alacsony jövedelmük... magára maradottságuk ugyancsak a társadalmi változások, a migráció és a falusi értékek átstrukturálódásának = eredménye =. A többszörösen hátrányos helyzetű falusiak között sok az idős magányos ember... Magukra maradtak a létminimum alatti, vagy annak határán levő jövedelemmel rendelkező, hiányos civilizációs lakáskörülményekkel, tradicionálisan visszafogott fogyasztással, alacsonyan tartott szükségletekkel élő falusi öregek.” UTASI Á. 1984. 116–117.
- 38 Lásd: SZELENYI I.–MANCHIN GY.–GALASI P. 1974. 217–221. ún. hipotéziseit!; A társadalmi mobilitás szempontjából pedig azt a megállapítást, mely szerint: „A községi népesség nagy társadalmi mobilitása ellenére a falusi származás egyértelműen hátrányt jelentett a társadalmi mobilitásban.” ANDORKA R. 1979. 90.; S végül, de nem utolsó sorban az a sajátos „tudati aktivizációs stop” is tanulságos, melyet a vizsgálatot összegzők a következőképpen fogalmaztak meg: „Különösen figyelemre méltó, hogy éppen a legrosszabb körülmények között élő rétegeknél kiugróan magas (60–70%) a társadalmilag determinált szegénység tagadása.” KOLOSI T.–PAPP ZS.–GOMBÁR CS.–PÁL L.–BARA J. 1980. 139.
- 39 Berekböszörményi vizsgálatunk végső tanulságaként azonosulni tudunk Atkár kutatójának véleményével: „... egy mai magyar falu hatvan év alatt végbemenő életmódváltozása arra világított rá, hogy a falu minden változása ellenére megőrizte legsajátosabb vonásait, lényegét, helyét a falu-város dichotómiában.” LAMMEL A. 1984. 340.; Ez az a generális kérdés, melynek *Magyar falu* című könyvében Erdei Ferenc önálló fejezetet szentelt, s mely a megváltozott társadalmi, politikai és gazdasági feltételek között is aktuális maradt: „... a város és falu kapcsolatainak mai helyzete igazolja Erdei Ferenc ama megállapítását, miszerint a parasztpolitika és a falupolitika két különböző dolog..., ha végső soron nem is választhatók el egymástól.” KULCSÁR K. 1974. 245.

EGY MIKRO ELEMZÉS ÉS TANULSÁGAI

Záró kérdésselvetésként arra kerestünk választ, hogy a vizsgálat időpontjában a falu építészeti arculata tükrözi-e, s ha igen, milyen módon és mértékben; pontosabban milyen összefüggésrendszerben ház és tulajdonosa (lakója) bonyolult egyéni és közösségi, szubjektív és objektív viszonyait?

Megítélésünk szerint az építészeti objektumok kommunikációs tényként (is) értelmezhetők, azaz az építészet egésze egy kommunikációs, információs rendszernek tekinthető, melyben a fentebb – kérdésként megfogalmazott formában – felvetett összefüggések megfogalmazást nyertek. Így van ez akkor is, ha nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy az építészet elemei, tényei elsődlegesen természetesen praktikus funkcionálisak, s csak áttételesen kommunikálnak, s e révén informatívak.

Jelen tanulmányunkban eltekintünk az építészet és a kommunikáció problematikájának taglalásától, de felhasználva az e tárgyban kifejtett elméleti megközelítéseket,⁴⁰ magunk a berekböszörményi példán keresztül úgy véljük, hogy a jelelmélet általános triadikus jellege az alábbi konkrét összefüggésekben ragadható meg: *TELEPÜLÉS – TELEK – OBJEKTUM*.

Ebből a hármasszorzatból jelen tanulmányunkban az objektumra, s azon belül is főként a lakóházra koncentrálunk, mégpedig oly módon, hogy *a lakóházak utcaféje megjelenését, mint egy összetett építészeti jelet* értelmezzük, s azt vizsgáljuk, hogy ez a komplex „forma architektúra” alkalmas-e történeti, társadalmi, gazdasági, kulturális és szociális vonatkozások kifejezésére.⁴¹

Kiindulásként visszaidézzük a falu épületállományának építési időszakok szerinti megoszlását, melyből egyértelműen az derül ki, hogy bár e vonatkozásban is lényegében régi, „előregedett” objektumokból áll a falu, az arányok azonban nem kirívóan rosszak az országos ill. a nagytáji, alföldi átlagokat tekintve:

A) építési periódus: 40%

B) építési periódus: 32%

C) építési periódus: 28%

40 Az építészet-szemiotikai vizsgálódások lehetőségével kapcsolatban elvi, elméleti és gyakorlati szempontból összefoglalóan lásd: HAJNÓCZI G. 1978.

41 Tehetjük ezt azért is, mert általánosan felértékelődött a lakóház: „Faluhelyen jelenlegi viszonyaink között sok helyen a lakás válik olyan státuszszimbólummá, amely ma már a föld helyett a család presztízsét fejezi ki.” KULCSÁR V. 1976. 218.; „Jelenleg a ház került a föld helyére, a varsányi értékrend középpontjában.” JÁVOR K. 1978. 308.; Tanulságos ebben a vonatkozásban a tardiak véleménye, rangsorolása, mely szerint: „A falu tekintélyes emberei három csoportból tevődnek össze – vezetőkből és értelmiségiekből, – jó szakmával bíró szakmunkásokból, – szép házakban lakó munkásokból és más termelőszövetkezeti tagokból.” SIMÓ T. 1983. 175.

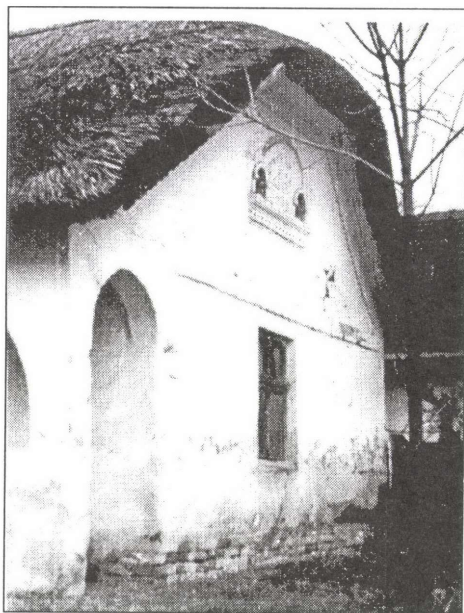
*Lakóház („A” építési periódus)
Fotó Gráfik Imre, 1978 NM EA 285204*

*Lakóház („A” építési periódus)
Fotó Molnár Balázs, 1964 NM EA 188757*

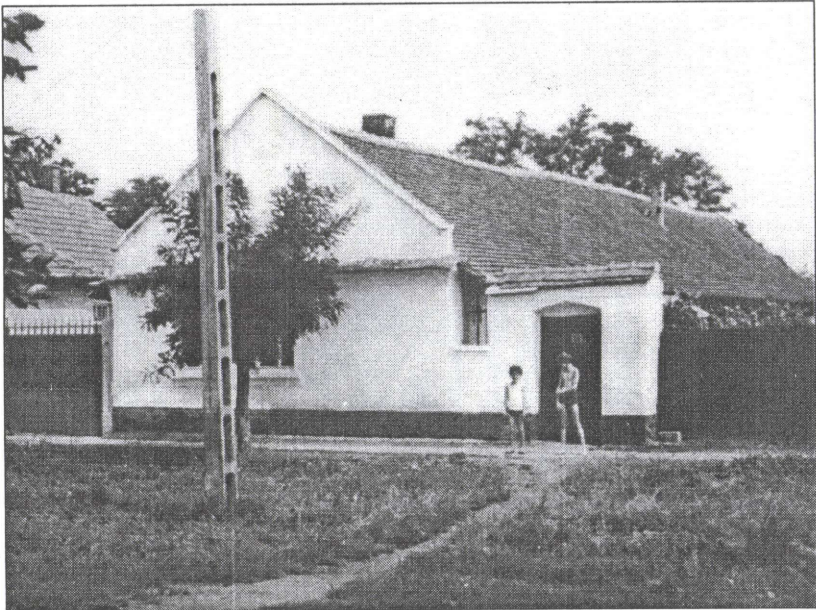
*Lakóház („A” építési periódus)
Fotó Gráfik Imre, 1978 NM EA 285230*

*Lakóház („A” építési periódus) utcafronti homlokzat
Fotó Gráfik Imre, 1978 NM EA 285212*

*Lakóház („A” építési periódus) az előző épület udvari frontja
Fotó Gráfik Imre, 1978 NM EA 285211*

*Lakóház („B” építési periódus) – kódszám: 14
Fotó: Gráfik Imre, 1978, NM EA 285260*

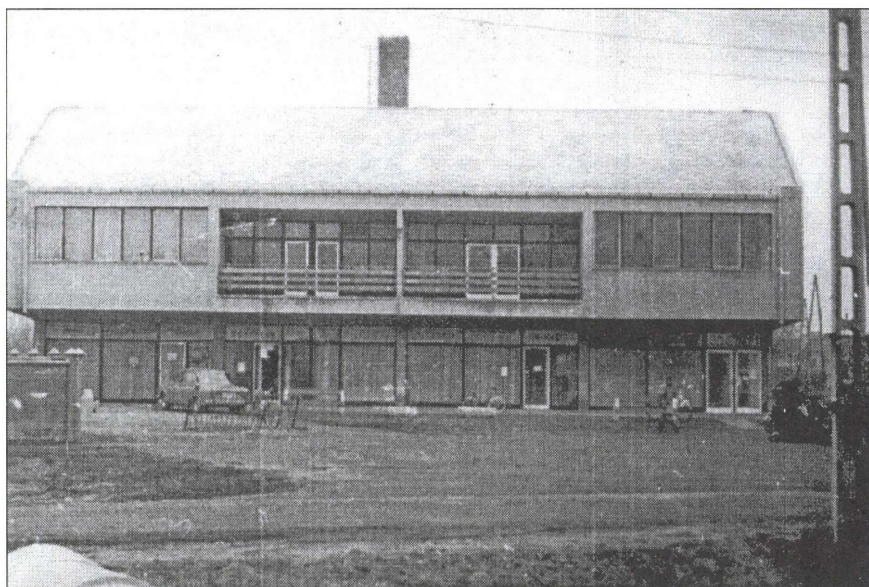
Lakóház („B” építési periódus)
Fotó Gráfik Imre, 1978 NM EA 285202

Lakóház („B” építési periódus)
Fotó Molnár Balázs, 1964 NM EA 188330

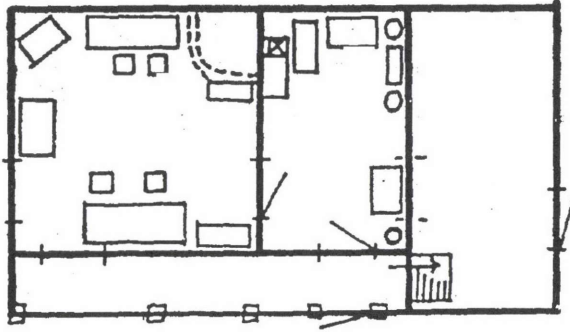
*Lakóház („C” építési periódus)
Fotó Gráfik Imre, 1980 NM EA 285250*

*Középület, több funkciót ellátó, ún. szolgáltatóház a falu központjában (épült az
1970-es évek második felében) Fotó Gráfik Imre, 1978 NM EA 285201*

Az építési periódusoknak megfelelően a falu épületállománya építészeti jelek alapján (pl. anyag, szerkezet, tér, funkció, forma) ugyancsak hármas tagolódást mutat. Bizonyos elnagyoltsággal e három fő típus az alábbi:

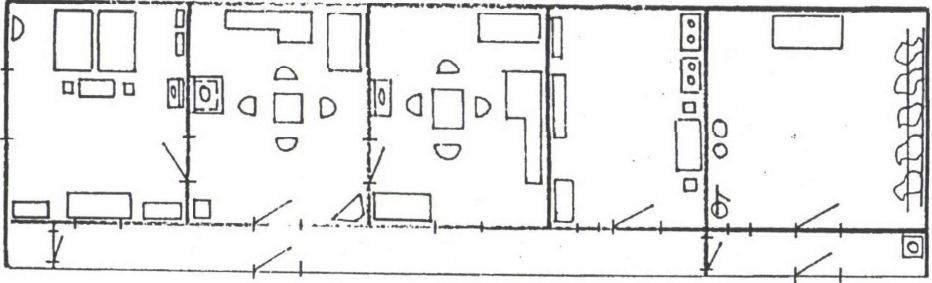
- A) Archaikus
- B) Hagyományos
- C) Modern

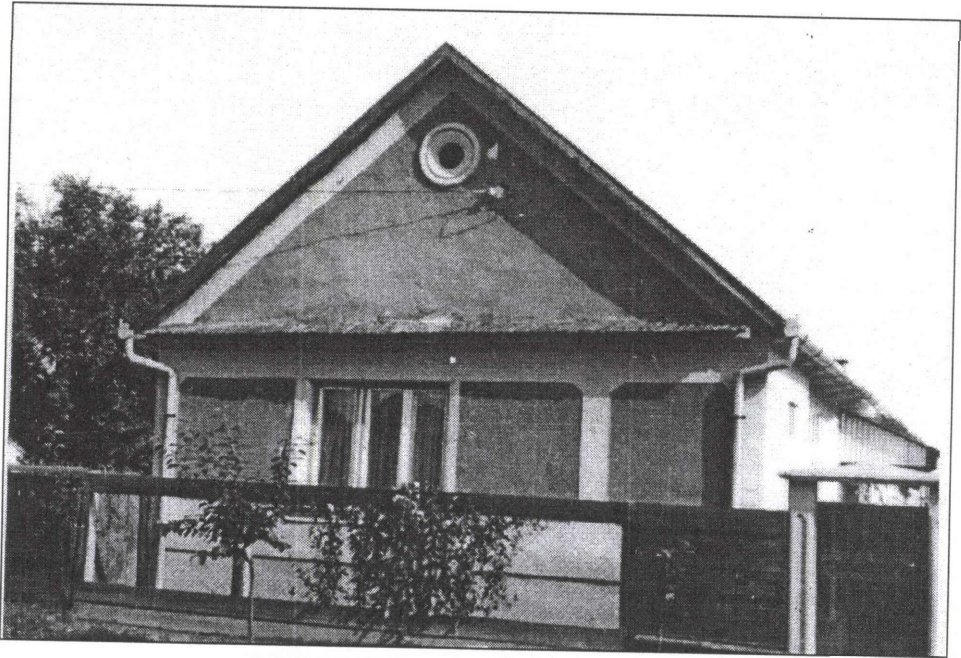
Lakóház alaprajz és berendezési vázlat – kódszám: 6, mérték 1:100

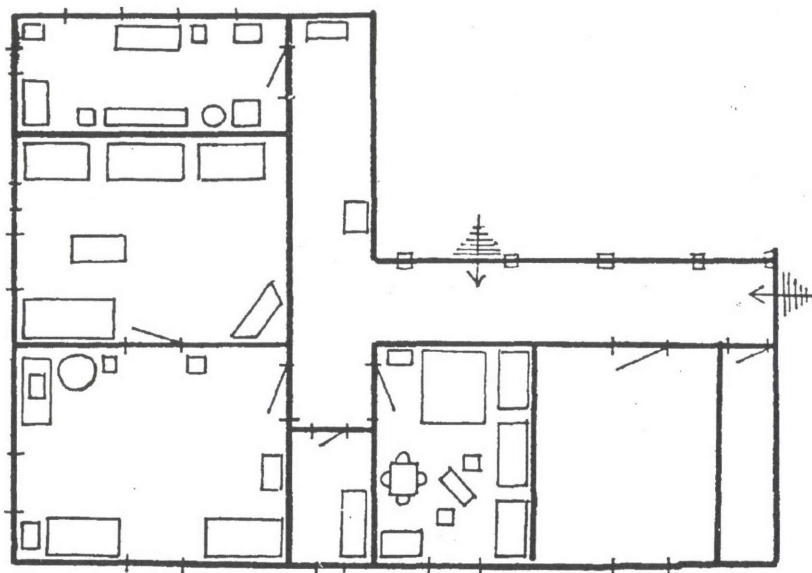
Lakóház („A” építési periódus) – kódszám: 6
Fotó: Gráfik Imre, 1978. NM EA 285222

Lakóház alaprajz és berendezési vázlat – kódszám: 16, mérték 1:

Lakóház („B” építési periódus) – kódszám: 16
Fotó: Gráfik Imre, 1978, NM EA 285272

Lakóház alaprajz és berendezési vázlat – kódszám: 2, mérték 1:100

Lakóház („C” építési periódus) – kódszám: 2
 Fotó: Gráfik Imre, 1978, NM EA 285214

Az egyes főbb alaptípusokon belül több típusváltozat különböztethető meg, mint az a településen két időmetszetben készült fényképfelvételeken is jól megkülönböztethető, de a generális alaptípusok világosan elkülönülnek.⁴²

Ebben az összefüggésben feltétlenül és ismételten utalnunk kell arra, hogy Berekbőszörményben, a vizsgálat időszakában a telekszerkezet, s az épületállomány jobbára még hagyományos rendje nem bomlott fel olyan mértékben, hogy drasztikusan átalakította volna a tradicionális faluképet. Összhatásukban még a történetileg kialakult telek-elrendezés, udvarbeépítés, épület elhelyezés változatai voltak meghatározóak a faluban. Az itt-ott átrendezett udvarok ill. a közbeékelődött újabban épített házak csak kisebb egységekben, rövidebb szakaszokon bontották meg a funkció és elem viszonyában helyzet-diktálta lépték harmóniáját.

Különös figyelmet fordítottunk a település külső tereinek és az épületek belső tereinek valamint a felhasznált anyag-elemeknek viszonyára, a kettő összefüggésrendjének változására.

Mind a külső, mind a belső tér vonatkozásában röviden ki kell térnünk az anyag elemek (objektumok) kivitelezése során felhasznált építőanyagokra. E téren részben – még ha kényszerűen is –, de bizonyos hagyományokon alapuló ellátás ill. gyakorlat figyelhető meg (pl. ún. vályog téglá, vagy égetett téglá falak, cserép tetőfedés). Színvonalas, korszerű anyagok betörése jelentős mértékben nehezen várható (pl. parketta, szőnyegpadló, tapéta, csempé). Sajnálatos ugyanakkor az a tény, hogy a kétségtelenül növekvő igények – és a rivalizálás, valamint a divat – igen sok esetben anyag-idegen megoldásokat hoznak létre (pl. betonkerítés, linóleum padozat, kritikátlan színhasználat). Ezek az „eredmények” kétségtelen tényleges gazdasági-anyagi értéknövekedést mutatnak, ám egyidejűleg szinte felbecsülhetetlen és jövátelhetetlen esztétikai értékcsökkenéshez vezetnek. Az évszázadok alatt kialakult harmóniák megbomlásával kapcsolatban csak utalunk az országosan elterjedt, új falusi (paraszti!?) házak szeretlen, organikus

42 Az ún. kockaházak előretörésével kapcsolatban egyetértően idézzük az általánosítható telkibányai tapasztalatokat: „Az új sátorotétős épületek megjelenése a polgári jellegű építkezés általánossá válását és ezzel egy időben a paraszti jellegű építkezés számtalan racionális elemének elhagyását jelenti.” S. NAGY K. 1979. 13.; Továbbá: „... utolsó típus az ún. kockaház... akkor is megjelenik, ha a gazdálkodási feltételek ezt nem indokolják, és a telek használatát a régi típusú lineáris épület jobban segítené... Az átépített parasztházakban az utcai homlokzat sokszor megtévesztően olyan, mintha kockaház volna.” S. NAGY K. 1980. 80. és 133.; E háztípus egyeduralmának okai nagyrészt már feltártak: KENÉZ GY. 1978. 9.–10.; Egy dolgot azonban nem hagyhatunk figyelmen kívül: „Eltekintve attól, hogy a Varsányban kutató néprajzosok mindegyike rossznak és perspektíva nélkülinek tartja a sátorotétős háztípust és az általa sugalmazott életformát, mégis el kellett ismerni, hogy ezekben a házakban valósulhatott meg először a korábbiaknál sokkal magasabb színvonalú élet lehetősége.” ZSIGMOND G. 1978. 169.; Ez a felismerés ill. megengedő érv már a két világháború között is regisztrálódott: „Az utóbbi évtizedek legkorcsabb stílusainak, legszelejtesebb példái süllyedtek le a faluba. A szeccszíniók, neobarokknak és a klasszicizálásnak példátlan korcsai épültek a falu tágas, szép utcáira, olyanok, hogy hozzájuk képest minden parasztház és minden úri kúria összes társadalmi árnyékával együtt is valóságos műremek. A szerencse csak az, hogy mégis higiénikusabbak ezek a házak, mint a régebbiek voltak, és mégis vannak olyan falvak, ahol az építésbeli újjátásnak ez a rettenetes hulláma még nem ömlött végig.” ERDEI F. 1974. 188–189.; A folyamat megállítása s a választék kialakítása érdekében tanulságos áttekinteni a korábbi törekvéseket: BEREY K. 1978.; TÓTH K. 1978.

fejlődést nélkülöző alaprajzi, homlokzati és tetősík megoldásaira, melyek természetesen – jobb ajánlatok és követendő példa híján – Berekböszörményben is felbukkantak.

A belső terek esetében, mind a korábbi időszakból változatlanul fennmaradt, mind az időközökben felújított ill. az újonnan épültek vonatkozásában a legnagyobb problémát az jelenti, hogy a változó körülmények (életforma, életmód, foglalkozás, család-szerkezet stb.) ellenére és/vagy következtében nem változtak a korábbi tér-normák, ill. romlott a szerves, organikus fejlődésű belső terek aránya. E megállapítás egyaránt érvényes a korábbi időszakokban kialakult és szívósan fennmaradt ún. szimbolikus tér (vö: tiszta szoba) esetében és a belső terek morfológiai, valamint funkcionális viszonyaiban.

Jelen tanulmányunkban azzal a kérdéssel kívánunk röviden foglalkozni, hogy a berekböszörményi falukép, az *építészeti image*, mennyire, azaz milyen mértékben informatív; érvényesül-e az építészet szemiotikája, szemiózisa. Ebben a tekintetben az a fő kérdés, hogy vannak-e a falu építészetében olyan egyetemesen ható építészeti elemek, normák, megoldások, formák, karakterek, melyek *építészeti jel*-ként segítenek az objektum azonosításában (pl. kor, funkció, tulajdonságának ill. lakójának társadalmi-gazdasági hovatartozása, foglalkozása). Természetesen e kérdésselvetések nemcsak az objektumokra, hanem az építészeti tér típusaira (külső, belső) is vonatkoznak, de figyelmünket ez alkalommal csak az épületekre, pontosabban a lakóházakra irányítjuk.

Mindenekelőtt szükséges különbséget tennünk az archaikus, tradicionális és újonnan épült házak között. A falu épületállományán belül a három épületréteg egyrészt egymástól nagyon különböző, eltérő építészeti jel-elemekkel kommunikál, másrészt az archaikus, tradicionális réteg építészetileg kevésbé homogén. Különösen sok az épületromlás rovására írható építészeti jelpusztulás. Az építészeti információk vételében ezek zavarként hatnak, azaz az *építészeti kommunikáció* szempontjából *zaj*-ként definiálhatók. Az épületek állagromlásán túl az építészeti jel vonatkozásában további zavaró tény az is, ha megváltozik az objektum és környezetének eredeti viszonya (pl. kerítések, szomszéd házak leromlása vagy újak építése).

Még bonyolultabb kérdés az építészeti jel által hordozott hírt, azaz az *építészeti jel jelentését*, szemantikai tartalmát megfeleltetni az épületben élő ember egyéniségével és a család ill. háztartás társadalmi-gazdasági presztizsével. Az archaikus, tradicionális épület-réteg esetében ugyanis nagy a valószínűsége annak, hogy az épület és a benne élők eredendően feltételezett/megvolt harmonikus viszonya megbomlott. A viszony megbomlása létrejöhett, pl. elszegényedés, elöregedés, deklasszáció, betelepítés, átmeneti ill. starthelyzet révén, hogy csak néhányat említsünk a teljesség igénye nélkül. Ezzel szemben az újabb épület-rétegnél az épület és a benne élők viszonya nagyobb bizonyossággal eredeti. Itt inkább a zavaró tényezővel kell számolni, hogy a lakóház ingatlanok túlzott felértékelődése, „megszendvedett” magamutogatása inkább többet sejtet, kommunikál, mint ami a benne élők valóságos társadalmi és gazdasági helyzetéből következne.

Magán az objektumon az építészet szemiotikája olyan építészeti jeleken keresztül manifesztálódik, mint pl. az épület részeinek anyag-szerűsége; a homlokzatok és azok stílusjegyei; az alaprajzi elrendezés, helyiségek kiosztása; az épület kubaturája, méretei.

hogy csak a legfontosabbakat említsük. Természetesen az adott objektum közvetlen környezete (pl. utcáorba illeszkedése, a telek beépítettségében elfoglalt helye) is értelmezhető ill. értelmezendő építészeti jelként.

Az egyes lehetséges építészeti jelek konkrét jelentéstartalmának kódolása külön tanulmány tárgyát képezné, sőt elméletileg is több kérdés tisztázását teszi szükségessé. Első megközelítésként ezért jelen kísérleti tanulmányunkban más megközelítést választottunk.

Ahogy azt már előljáróban kifejtettük, a lakóházak utcaképi megjelenését, mint egy *összetett építészeti jelet* értelmezzük, egyfajta komplex „forma architektúra”-ként. Aligha vitatható, hogy

- az objektumnak a telken való elhelyezkedése,
- az épületek kiterjedése, mérete, kubaturája,
- a felhasznált anyagok milyensége és mennyisége,
- a falazati és tetőszerkezeti megoldások,
- az alaprajzi elrendezés, helyiségek kiosztása,
- az építmény térbeli és funkcionális tagolása,
- a homlokzati síkok, oromfalak kialakítása,
- a falfelületek ornamentális kiképzése,
- a tüzelő és füstvezető rendszerek megválasztása,
- a nyílászáró szerkezetek beépítése, elhelyezése,
- a dekor elemek ill. tárgyak felhasználása,

és részletezhetnénk tovább, mind külön-külön is sajátos információkat hordoznak. Részben az építkezési gyakorlat, az építészeti forma és stílus, részben pedig az építtető társadalmi-gazdasági helyzete, kulturális orientációja vonatkozásában.

Ebben az értelemben vizsgáljuk meg Berekböszörményben a „forma architektúra” és bizonyos történeti, társadalmi, gazdasági, kulturális és szociális vonatkozások összefüggéseit a főbb alaptípusok 3-3 változatánál.

Arra kerestük a választ, hogy alkalmasak-e az építészeti jelek a történeti, társadalmi, gazdasági, kulturális és szociális vonatkozások kódolására, érvényesül-e az építészet szemiozisa.

Megállapíthatjuk, hogy állandósult optimális körülmények között az építészet szemiotikája kifejezi e relációkat, változó feltételek között pedig több-kevesebb toleranciával érvényesül/érvényesülhet csak az építészet szemiozisa. Lássunk néhány példát!

Adatfelvételeink az alábbi összefüggések vizsgálatát teszik lehetővé:

A „forma architektúra” és az *építési korszak* között, *gazdasági pozíció*, *társadalmi rang*, *foglalkozási kör*, *család*, *háztartás*, *kulturális szint*.⁴³

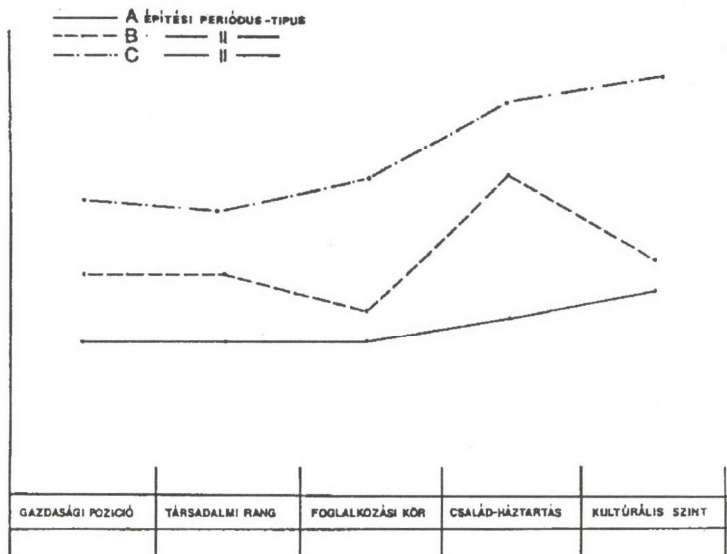
Minden esetben a „forma architektúra”-hoz viszonyítva némi elnagyoltsággal három szintet különböztethetünk/különböztettünk meg. Így az:

- építési korszak* esetében:
1. az I. világháború előtt
 2. a két világháború között
 3. a II. világháború után

43 Vö: a lakás és a kulturális szint összefüggéseivel: LOSONCZI Á. 1977. 472–474.

- gazdasági pozíció esetében: 1. szegény
2. közepes
3. jómódú
- társadalmi rang esetében: 1. alacsony
2. mérsékelt
3. megbecsült
- foglalkozási kör esetében: 1. nyugdíjas
2. fizikai
3. alkalmazott
- család, háztartás esetében: 1. hiányos
2. nukleáris
3. kiterjedt
- kulturális szint esetében: 1. minimális
2. átlagos
3. átlag feletti

Az összefüggéseket a könnyebb érthetőség és az áttekinthetőség érdekében diagramban ábrázoljuk. A diagramra tekintve megállapíthatjuk: az *A* típus alacsony fekvésű, viszonylag egyenletes, a *B* típus középső fekvésű, viszonylag mozgékony, a *C* típus magas fekvésű, viszonylag mozgékony. Az egyes alaptípusok 3-3 változatának átlagát tartalmazó diagram több vonatkozásban is tanulságos.

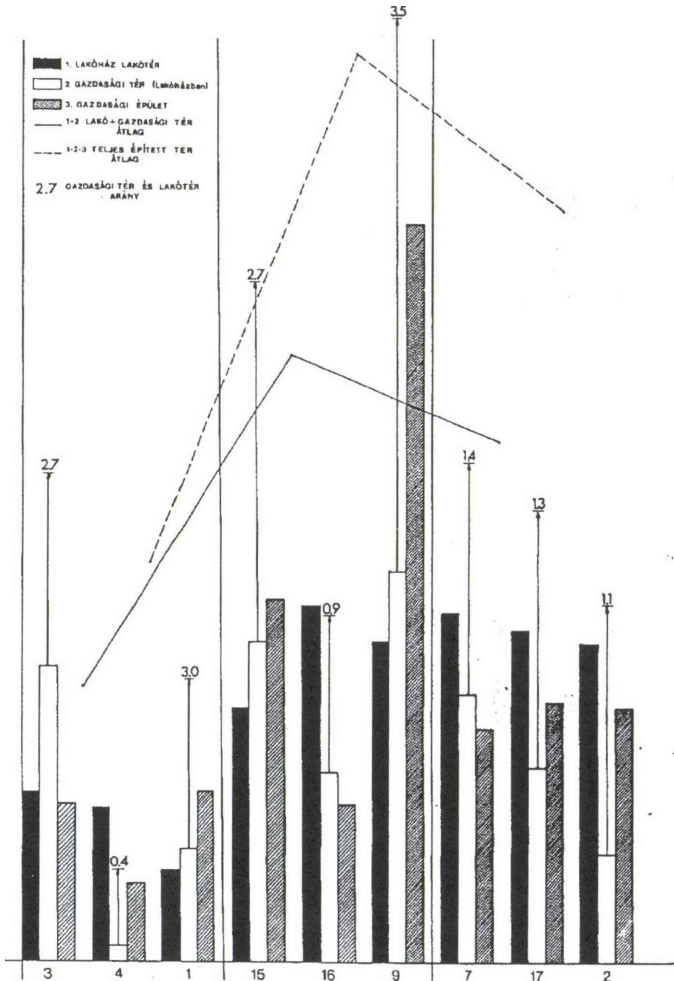

Falusi építészet és kapcsolatrendszerek (Berekböszörmény)

1. Diagram (építési periódusok és társadalmi, gazdasági, kulturális viszonylatok)
– készítette a szerző

A mozgalmas kép világosan kirajzol bizonyos összefüggéseket; közelítéseket (pl. gazdasági pozíció, társadalmi rang) és távolodásokat (pl. foglalkozási kör, család, háztartás és kulturális szint).

Ugyancsak megvizsgáltuk a „forma architektura” és a házak mérete közötti viszonyt. Az egyes épületeknél megkülönböztettük az ún. lakótér és a gazdasági tér méreteit. A gazdasági tér esetében először csak a lakótérrel egy építészeti egységben szereplő teret vettük figyelembe, a különálló gazdasági épületeket nem.

Telkek beépítésének arányai (Berekböszörmény)
2. Diagram (Lakó és gazdasági tér) – készítette a szerző

Az összefüggések igen tanulságosak! Az A típusnál kis méretű lakó-térhez, nagyobb méretű gazdasági tér tartozik (a 2. oszlop atipikus változat!). A B típusnál a megnövekedett lakótérhez ugyancsak megnövekedett gazdasági tér kapcsolódik. A C típusnál a nagyméretű lakótérhez képest visszaesett a gazdasági tér méret-aránya. Fontos észrevétellel, hogy az összevont átlag elgondolkodtatóan a B típusnál a legnagyobb.

A kialakult képet módosítja a különálló gazdasági épületek méreteinek beszámítása, de a tendencia azonos, lényeges eltérés csak a C típus harmadik változatánál van.

A berekböszörményi példával azt kívántuk dokumentálni, hogy a mai magyar faluképben milyen bonyolult feltételek között és mennyire nem adekváтан realizálódik az építészet szemiotikája.

Egyetlen településre alapozott, sajátos aspektusok szerint felvett szelektált adatokra épített vizsgálatunk eredményei – tudatában vagyunk vele – meglehetősen korlátozott érvényességűek. Meggyőződésünk azonban, hogy bizonyos jelenségekre, tendenciákra az egyesen, a konkrétan keresztül is sikerült rámutatnunk. A tanulságok megfogalmazásában megkíséreltük az építészeti és az ethnográfiai szempontok összehangolását, s ha a remélnél kevesebb eredményt értünk el, mentségünkre az szolgáljon, hogy e törekvésünkben igen szerény mértékben támaszkodhattunk tudományelméletileg kidolgozott és tudománytörténetileg igazolt módszerekre.⁴⁴

44 Függeléként közzé tesszük a kifejezetten e kutatás céljára készített kérdőívet, mely három kérdőlapon tagolja a vizsgálat tárgy körét. – A szerző ez úton is köszönetét fejezi ki azoknak a néprajz és építész szakos egyetemi hallgatóknak, akik az adatfelvételi munkában segítségére voltak: András Éva, Dechert György, Erő János, Fabó Beáta, Kézér Erzsébet, M. Nagy Zsuzsa, Natratics Anikó, Szarvas Zsuzsa és Vasenszki Szilárd Berekböszörményben; Márfi József, M. Nagy Sándor, Sebestyén Éva és Wéber Rita Körösszegapátiban.

FÜGGELÉK 1.

A kutatás terepmunkáinak lezárása után az utógyűjtések és a dokumentációkészítés 1981–82-ben fejeződött be. Az adatfelvételek anyaga a Néprajzi Múzeum Etnológiai Adattárában 15.229 ltsz. tétel alatt („Ház, telek és családfelmérések – Berekböszörmény, Hajdú-Bihar m.”) került elhelyezésre.

1983-ban munkahelyi műhelyvitan (meghívott vendégekkel) került sor a gyűjtés bemutatására ill. bizonyos témakörök kifejtésére. Az anyagból 1984-ben Finnországban (Turku) az első finn–magyar anyagi kultúra kutató konferencián hangzott el előadás és korreferátum. Ezt követően 1985-ben Budapesten (ELTE) az első finn–magyar kultúra-semiotikai megbeszélésen került előadásra az anyag egy speciális megközelítése ill. elemzése.

A vizsgálat alapján eddig az alábbi részlettanulmányok jelentek meg:

GRÁFIK Imre: *Összefüggések a hagyományos építészeti falukép és az életmód változás között (Berekböszörmény, Hajdú-Bihar m)/*. Városépítés XXI. 1985/5. 11–16.

GRÁFIK Imre: *Zusammenhänge zwischen dem traditionellen architektonischen Dorfbild und der Veränderung der Lebensweise*. In: Ildikó LEHTINEN (ed): Cultural Changes. ETHNOS-toimite 6. Helsinki, 1985. 67–88.

SZARVAS Zsuzsa: *Contributions to the relationship between culture and lifestyle. Berekböszörmény 1978–1980*. In: Ildiko LEHTINEN (ed.): Cultural Changes, ETHNOS-toimite 6. Helsinki, 1985. 257–259.

GRÁFIK Imre: *A népi építészet semiotikai megközelítésének lehetőségeiről*. Tér és Társadalom 2. évf. 1988/3. 87–105.

GRÁFIK Imre: *Möglichkeiten des semiotischen Zugangs zur Volksarchitektur*. Semiotische Berichte 1990/4. 287–298.

GRÁFIK Imre: *Tradition and Signs of Vernacular Architecture*. In: G. Deledalle. (gen. ed.): Signs of Humanity. Vol. II. / M. Balat–J. Deledalle-Rhodes (ed.): Semiotics in Action. Mouton, Berlin. 1992. 925–933.

FÜGGELÉK 2.

1. sz. kérdőlap

(A tér)

1. Telek helyszínrajz (a jelenlegit megelőző állapot is!)
2. Lakóház alaprajz (műleírás a beépített anyagról; falazat, tetőfedés)
3. Lakóház berendezési vázlat (helységenként a beépített elemek is)
4. Az egyes helyiségek funkciója, használati foka (főzés, evés, pihenés, szórakozás, vendéglátás...gyakoriság)
5. Átéptetés és átalakítás (mikor, miért? – mi volt és mi a terv?)

2. sz. kérdőlap

(A háztartás)

1. Családszerkezet (létszám összetétel: nem, kor, státusz ...)
2. Társadalmi –gazdasági pozíció (foglalkozás, munkahely, beosztás, személyi jövedelem...)
3. Ingatlan tulajdon (hétvégi telek, nyaraló, ...személyenkénti bontás)
4. Kiemelt ingó tulajdon (autó, munkagép, bútor együttes)
5. Állatállomány (saját és szerződéses)
6. Pénzalap (takarékbetét, autónyermény-betétkönyv, készpénz)
7. Tartós használati eszközök (TV. rádió, mosógép, hűtőszekrény...)
8. A kultúra és művészet tárgyai (könyv, festmény, hanglezem, újság ...)
9. Egyéb ingóságok (ruhanemű, háztartási eszközök, munkaeszközök, terménytárolás ill. tartalék felhalmozás)
10. Örökség – ajándék – vásárlás (a háztartás tárgyi, anyagi javainak főbb arányai)

3. sz. kérdőlap

(Az egyén)

1. Személyi adatok (ma és 1945 előtt)
2. Szülők személyi adatai (ma és 1945 előtt)
3. Életrajz (iskolák, párválasztás, társadalmi szervezet, vallás ...)
4. Kapcsolatrendszer (rokonság, barátság, szervezet, sport ...– fontossági sorrend és gyakoriság!)
5. Egyéni terv – életcél (vágyak és elképzelések)
6. Családi terv (különös tekintettel a gyerekekre!)
7. Egy hétköznapi lefolyása (időmérleg)
8. Egy ünnep ill. vasárnap rendje
9. „Távol a falutól!” (katonaság, munka, utazás...)
10. Egyéni kezdeményezés (pénzszerző ill. szórakozás – totó vagy lottó egyéb szerencsejáték; kertészet, gyümölcs, szőlő, állat, háziipar, sport, hobby...)

- ANDORKA Rudolf: A magyar községek társadalmának átalakulása. Budapest. 1979.
- ANDORKA Rudolf–HARCSA István: A községi népesség társadalomstatisztikai leírása. In: VÁGVÖLGYI A. (szerk.): A falu a mai magyar társadalomban. Budapest. 1982. 179–237.
- BARTA Gyöngyi–ENYEDI György: Iparosodás és a falu átalakulása. Budapest. 1981.
- BÁNLAKY Csaba–VARGA Csaba: Életmódmodellek a mai faluban. Forrás 1980/5. 19–25.
- BEREY Katalin: Népies törekvések és a népi építészet kutatás a század első felének magyar építészetében. Ethnographia. 1978/3. 434–453.
- BÍRÓ Friderika: Az örség ház- és lakáskultúrája. Szombathely. 1975.
- BODROGI Tibor (szerk.): Varsány. Budapest. 1978.
- BOROVSKY Samu: Bihar vármegye és Nagyvárad. Budapest. é.n.
- BULLETIN: A társadalmi struktúra, az életmód és a tudat alakulása Magyarországon. Budapest. 1985. (MSZMP KB. Társadalomtudományi Intézet)
- DANKÓ Imre: Opuscula Ethnographica. Debrecen. 1977.
- DÁM László: Település, építkezés. In: VARGA Gy. (szerk.): Berettyóújfalu története. Berettyóújfalu. 379–415.
- ENYEDI György: Falvaink sorsa. Budapest. 1980.
- ERDEI Ferenc: Magyar falu. Budapest. 1974. (Hasonmás kiadás)
- FARKAS Katalin: „Aki bírja csinálja”. Budapest 1983.
- FÜSTÖS László–HANKISS Elemér–MANCHIN Róbert: Életmód – életminőség – értékrendszer. Budapest. 1979. I–III.
- GÁBOR R. István–GALASI Péter: A „második” gazdaság. Budapest. 1981.
- GÁCSER József: Az életmód és a kultúra szociológiai vizsgálatának néhány Békés megyei tanulsága. Békési Élet 1973/3. 451–499.
- GERGELY Katalin: Változások Varsány viseletében. In: BODROGI T. (szerk.): Varsány. 1978. 201–277.
- GRÁFIK Imre: Az udvar és a ház mozgásvilága. Néprajzi Értesítő 1974. 87–103.
- GRÁFIK Imre: The motion pattern of the courtyard and the house. Acta Ethnographica Hungarica 1976/1–2. 51–74.
- GRÁFIK Imre: A Szabadtéri Néprajzi Múzeum „Alföldi mezőváros” tájegysége. (A 18–19. századi alföldi mezővárosi fejlődés kérdéséhez) Ház és Ember – A Szabadtéri Néprajzi Múzeum Közleményei 4. Szentendre. 7–42.
- HANÁK Katalin: Tömegkommunikáció és életmódminták. In: SZÁNTÓ M. (szerk.): Tanulmányok az életmódról. Budapest. 1979. 113–149.
- HANÁK Katalin: A falusi lakosság nemzedékek közötti mobilitásának néhány vonása. In: A falu 1982. 237–288.
- HOFFMANN Tamás: Néprajz és feudalizmus. Budapest. 1975.
- HOPPÁL Mihály: Életmódmodellek – kulturális paradigmák. In: HOPPÁL M.–SZECSKŐ T. (szerk.): Életmód. 1984. 374–390.
- HOPPÁL Mihály–SZECSKŐ Tamás (szerk.): Életmód. Budapest. 1984.
- H. SAS Judit: Életmód és család. Társadalmi Szemle 1973/6. 49–61.
- H. SAS Judit: Életmód és család. Budapest. 1976.
- HAJNÓCZI Gábor: Építészetszemiotikai vizsgálódások. Építés- és Építészettudomány IX. köt. 1978/2–3. szám 251–264.

- JÁVOR Kata: Kontinuitás és változás a társadalmi és a tudati viszonyokban. In: BODROGI T. (szerk.): Varsány. 1978. 295–375.
- JÁVOR Kata: Két falu – két életforma. In: HOPPÁL M.–SZECSKŐ T. (szerk.): Életmód. 1984. 346–359.
- K. CSILLÉRY Klára: A magyar nép bútorai. Budapest. 1972.
- KENÉZ Gyözöné: A falusi szabadidő kérdései. In: FALUSSY B. (szerk.): A szabadidő szociológiája. Budapest. 1976. 364–386.
- KENÉZ Gyözöné: A falusi lakókörnyezet alakulásáról. Budapest. 1978.
- KENÉZ Gyözöné: A falusi, illetve a családi házas építkezés összefüggései a háztartások fogyasztói adottságaival. Budapest. 1978.
- KOLOSÍ Tamás–PAPP Zsolt–GOMBÁR Csaba–PÁL László–BARA János: Réteghelyzet-rétegtudat. Budapest. 1980.
- KOVÁCS Emese: A családi háztartásszervezés átalakulása. In: BODROGI T. (szerk.): Varsány. 1978. 173–201.
- KULCSÁR Kálmán: Falukutatás és falupolitika a „Magyar falu”-ban. In: Magyar Falu 1974. 239–246.
- KULCSÁR Viktor (szerk.): A változó falu. Budapest. 1976.
- LAMMEL Annamária: Kontinuitás, átrétegződés, akkulturáció (Atkár 1920–1980). In: HOPPÁL M.–SZECSKŐ T. (szerk.): Életmód. 1984. 310–346.
- LETTRICH Edit: Faluhálózatunk fő vonásai. A falu 1982. 41–91.
- LOSONCZI Ágnes: Az életmód az időben, a tárgyakban és az értékekben. Budapest. 1977.
- MÁTÉ László: Berekbőszörményi népi konyha a XIX. Század második felében. Berettyóújfalu. 1976. (Különnyomat)
- MÉSZÁROS Rezső: A falusi átalakulás alapvető térfolyamatai a Dél-Alföldön. Budapest. 1982.
- NADÁNYI Zoltán (szerk.): Bihar-vármegye. Budapest. 1938.
- OROS István–SCHINDELE Miklós: Időmérleg a háztáji és kisegítő gazdaságokban. Statisztikai Szemle 1977/8–9. 846–863.
- SÁRKÁNY Mihály: A gazdaság átalakulása. In: BODROGI T. (szerk.): Varsány. 1978. 63–151.
- SIMÓ Tibor: A tardi társadalom. Budapest. 1983.
- S. NAGY Katalin: Eredmények a lakáskultúra vizsgálatból 1974–1978. Budapest. 1979.
- S. NAGY Katalin: Lakásmód, lakáskultúra Telkibányán 1975–1978. Budapest. 1980.
- S. NAGY Katalin: Lakáskultúránk két alapmodellje: a paraszti és a polgári lakberendezési mód. In: HOPPÁL M.–SZECSKŐ T. (szerk.): Életmód. 1984. 274–293.
- SZABÓ Piroska: Az időgazdálkodás átalakulása. In: BODROGI T. (szerk.): Varsány. 1978. 277–295.
- SZALAI Sándor (szerk.): Idő a mérlegen. Budapest. 1978.
- SZELÉNYI Iván–MANCHIN Győző–GALASI Péter: Falutípusok és strukturális jellemzőik. In: HOFER T.–KISBÁN E.–KAPOSVÁRI GY. (szerk.): Faluk. Szolnok–Budapest. 1974. 213–222.
- TÓTH Ferenc: A makói ház. Budapest. 1980.
- TÓTH Kálmán: Építézmérnökök és a népi építészet 1930–1950. Ethnographia 1978/3. 426–433.
- TÖLGYESI János: Például Táp. Budapest. 1984.
- UTASI Ágnes: Életstílus-csoportok, fogyasztási preferenciák. Budapest. 1984.
- VAJKAI Aurél: A magyar népi építkezés és lakás kutatása. Budapest. 1948.
- VARGA Dávid: Az ország peremén. Budapest. 1982.

BAUTRADITION – VERÄNDERLICHES DORFBILD
– DIE ZUKUNFT DES DORFES

(Studie aus Ost-Ungarn)

Diese Studie behandelt die Bautradition und die Erforschung des veränderlichen Dorfbildes eines einzigen Dorfes – Berekböszörmény, Komitat Hajdú-Bihar, Ostungarn. Die Erforschung der Dorfentwicklungstendenz schließt an eine in der Tiefebene durchgeführte Siedlungs- und Volksbauforschung des Verfassers an. Während der Vorbereitungsarbeiten für das Freilichtmuseum in Szentendre richtete sich die Aufmerksamkeit auf den ehemaligen Marktflecken. Nach mehreren Aufenthalten seit 1974 wurden 1984 endgültig die Datenaufnahme vor Ort sowie die ergänzende Datensammlung beendet.

In Berekböszörmény war der Bestand traditioneller Bauten im Zeitraum unserer Forschung größer als im Landesdurchschnitt (72% : 59,6%) und sogar größer als der Durchschnitt in der Tiefebene (96% : 90%).

Das Dorf kann heutzutage als mehrfach benachteiligt gelten: es liegt weit vom Einzugsbereich der nächsten Großstadt, einer Bahnstrecke und einer Hauptverkehrsstraße entfernt. Es liegt an der Periferie der Regionalförderungszone und zusammengelegt mit sogenannten Partnergemeinden ist es organisatorisch und finanziell keine selbständige Siedlung.

Mit Hilfe von vorgeprägten Fragebögen wurden in 17 ausgewählten Haushalten (3% der Haushalte und 4% der Einwohner des Dorfes) Angaben zu den folgenden drei Fragegruppen erhoben:

1. räumliche Situation: Wohnraumversorgung, Gebäudezustand, kommunale Lage, Komfort, Wohnungsausnutzung, Einrichtung und Geräte
2. soziale Situation: Familienzusammensetzung, Einkommen, Wirtschaftskraft, Versorgung mit materiellen Gütern, Konsum, Investitionen, Reservenbildung
3. individuelle Situation: Position in der Mikro- und Makrogesellschaft, Beschäftigung bzw. Arbeit, Zeitbilanz, Beziehungsverhältnisse, gesellschaftliche Mobilität, Lebenslauf

Wir haben uns mit der Frage beschäftigt, ob das Gesicht des Dorfes (Bauimage, Zeichensystem der Bauten) in der Zeit der Forschung einen Zusammenhang mit den Eigentümern oder Bewohnern der Häuser, mit ihren individuellen und sozialen, subjektiven und objektiven Verhältnissen zeigt und wenn ja, in welchem Maße, wie und in welchem Verhältnis.

Alles in allem kann festgestellt werden, dass sich das Baubild des Dorfes vom funktionellen und vom ästhetischen Gesichtspunkt aus gesehen in eine ungünstige Richtung entwickelt und die Vererbung der organischen und traditionellen Elemente ausbleibt. In Verbindung mit diesen ungünstigen Tatsachen lassen die Daten darauf schließen, dass sich im veränderlichen Raum und unter veränderlichen Bedingungen im Leben der Dorfgemeinde die gesellschaftlichen, ökonomischen, kulturellen, sozialen und gesundheitlichen Verhältnisse verschlechtern.

Unsere Forschung, die auf einer in einer einzigen Siedlung und noch dazu unter so speziellen Aspekten aufgenommenen, selektierten Daten beruht, ist von ziemlich beschränkter Gültigkeit, dessen sind wir uns wohl bewusst. Wir sind aber überzeugt, dass man auf gewisse allgemeine Erscheinungen und Tendenzen auch durch das Einzelne, das Konkrete hindeuten kann.

Die östlich grenznahe Siedlung Berekböszörmény, die im System der allgemeinen ungarischen Gebietsentwicklung eine periphere Position einnimmt, ist nach unserer Meinung ein negatives Beispiel. Aber wir müssen mit Verantwortungsbewusstsein zur Kenntnis nehmen, dass wir mehrere solche Siedlungen im Lande haben, deren Einwohnerzahl im Verhältnis zum gesamtgesellschaftlichen Ausmaß nicht zu vernachlässigen ist.

Über die Gestaltung ihres Schicksals, über ihre Zukunft können wir nur dann beruhigt nachdenken, wenn wir die Aufmerksamkeit auf die ethnographischen Erfahrungen richten, in der Hoffnung, dass sie eine Wirkung auf die Gestaltung der dörflichen Lebensweise und Lebensform ausüben können.

Zusammenfassend lässt sich sagen, die Perspektive des untersuchten Dorfes scheint nicht reibungslos gesichert und an seinem Beispiel kommt der Ethnograph zum Schluss, dass die Dörfer in Ungarn einen individueller angepassten Entwicklungsplan benötigen.

Siteri Róbert

**„AZ ISTEN ÚGY TEREMTETTE ...”
(TÖRTÉNETEK HAJZER JÁNOS VÉRTESI TÁLTOSRÓL)**

„... a sámán átmegegy egy pszichikai folyamaton, amelynek során a gyengeség állapotából az erő helyzetébe kerül. Ebből látszik, hogy nem lehet valami gyenge alkatú pszichopata, amint azt korábban oly gyakran tartották, hanem sokkal inkább különleges adottságokkal rendelkező egyéniség, hasonlatos sok tekintetben a mai pszichiáterekhez... Ebből a szempontból a sámánizmus nem vallás, hanem pszichotechnika, amely elvben bármelyik 'nagy' világvallás keretén belül megjelenhet.”

(Hoppál Mihály: Sámánizmus napjainkban?)

Azokat a történeteket, amelyek e munka alapjául szolgálnak 1995 júliusa és szeptembere között gyűjtöttem Vértes községben és környékén. Előzetes célkitűzésem szerint arra a kérdésre kívántam választ kapni, hogy milyen nyomai vannak a táltos-hiedelemkörnek ebben a községben. A gyűjtőmunka helyszínének kiválasztása nem volt véletlenszerű. Vértes (1970-ben Nagylétával történt egyesítése óta Létavértes) az Érmellék és a Bihari-síkság határán fekszik. Olyan tájegységek – Hajdúság, Sárrét, Nyírség – közelében, amelyeket a tudomány a táltos-hiedelemkör „klasszikus” területeiként tart nyilván.¹ Ezek azok a tájegységek, ahol a hiedelemkör a legteljesebben megmaradt szinte napjainkig.

Feltételezhető volt ez az anyaggyűjtésre kiválasztott községről, illetve tágabb környezetről is. Rögtön a gyűjtőmunka megkezdésekor kiderült: Vértesen nemcsak általában ismert a hiedelemkör, hanem élénken él – még napjainkban is – egy olyan személy emlékezete, akit táltosnak tartottak, és aki a község határában lévő tanyák egyikén élt a századfordulón. Ezek után gyűjtőmunkám elsődleges céljává az e személyre vonatkozó adatok, a róla szóló közlések és hiedelemmondák összegyűjtése vált. (Nyilvánvalóan ilyen módon választ kaptam azokra a – hiedelemkörre általánosan vonatkozó – kérdésekre is, amelyeket feltenni szándékoztam.)

Ezt a táltosnak tartott személyt Hajzer Jánosnak hívták. Rá vonatkozó adatokra nem bukkantam sem a levéltári anyagban, sem korábbi gyűjtésekben. Sőt, a helyi egyház korabeli anyakönyveiben sem szerepel a neve. Ugyanakkor a falu emlékezete és – talán megbízhatóbban – a családi emlékezet tudni vél róla néhány „objektív” adatot is.

Ezek szerint a Hajzer család Zsákáról került a környékre a múlt század második felében. (Akkor, amikor Vértes „Ligeti rész”-nek nevezett határrészén tanyákat alakítottak ki.)

¹ DÖMÖTÖR Tekla: A magyar nép hiedelemvilág. (Budapest, 1981) 117., illetve Szűcs Sándor és Luby Margit gyűjtései.

Hajzer János 1880 táján születhetett és talán 1916-ban halt meg. Római katolikus vallású volt. Nős volt, három gyermeke született.

Az egyik ligeti tanyán ugyanolyan gazdálkodó életmódot folytatott, mint a környezetében élők, illetve többen említették csöszként, vagy kerülőként is. Ezekkel a rendkívül szegényes – és bizonytalan – adatokkal szemben igen gazdag és eleven a táltosi mitológiahoz, ezzel kapcsolatos tevékenységéhez fűződő emléktanyag. Ennek magyarázata nyilván ugyanaz a jelenség, amiről Fűvessy Anikó Pénzásó Pistával – Tiszafüred és környékének nevezetes kincskeresőjével és táltosával – kapcsolatban így írt: „... az olyan vidéken, ahol tevékenységében néphithez kapcsolható egyén él ... ez erősen hozzájárul a kihalóban levő hiedelemanyag konzerválódásához.”² (Ugyanakkor az ilyen esetekben az adott személlyel valóságosan megtörtént események (pl. halálának körülményei), illetve tényleges tevékenysége (pl. gyógyító tevékenység) összekeveredhetnek az alakjához később kapcsolt – és máshonnan származó – hiedelemmondákkal.)

E munka első felében össze kívánom vetni a Hajzer János személyéhez kapcsolt történeteket a táltos-hiedelemkörre vonatkozó kutatások eddigi megállapításaival, a második felében pedig közlöm a gyűjtött anyagot.

I.

A táltos-hiedelemkörrel kapcsolatos tudományos kutatások eredményeinek legutolsó összefoglalását a „Magyar Néprajz” 1990-ben megjelent VII. kötetében találjuk. Itt Pócs Éva összegzi az eddigi kutatások eredményeit (főként Diószegi Vilmos megállapításait idézve). Meghatározása szerint a táltos „A magyar néphit mediátor-alakja, akit a kutatás – több-kevesebb megszorítással – a feltételezett ősvallási, samanisztikus világfelfogás örökösének, a honfoglalás korában még a sámán funkcióit betöltő személynek tart. „A táltos rendszerint jószándékú, tudása „jó tudás”. Fő tulajdonságai pedig a következők:

- a táltoshivatás „felsőbb rendelés” (a táltos-jelölt akarától független, sőt általában akarata ellen való a „kiválasztás”)
- a táltos „kiválasztottságát” fölösleges csont jelöli, fölösleges csonttal születik (rendszerint foggal, dupla fogsorral); ha a fogat a születéskor elveszti, a gyerekből nem lesz táltos
- gyerekkorában magánakvaló, szótlán, társaitól elkülönül
- 7 (ritkábban 12, 14) éves korában „érte jönnek”, elveszik az idősebb táltosok vagy szellemek, ilyenkor „tudományt nyer”; több adat szerint a táltosjelölt „elrejtetik” (rejtkezés = tetszhalászerű, transzállapot), ekkor testét feldarabolják, hogy fölösleges csontjának meglétéről meggyőződjenek
- a táltosnak fája van, amely a tevékenységében fontos szerepet játszik

2 FÜVESSY Anikó: Pénzásó Pistához, a tiszafüredi táltoshoz fűződő hagyományok. In.: Néprajzi Tanulmányok, 1982., 592.

- a táltos időnként „elrejtetik”, ilyenkor „viaskodnia” kell egy másik táltossal; a táltosok általában bika alakban viaskodnak, viaskodásuk célja legtöbbször az időjárás „eligazítása”.³

Ezek a hiedelmek az idők folyamán a magyar néphit más természetfeletti képességekkel rendelkező személyeinek (pl. garabonciás, tudós, halottlátó stb.) is tulajdonságaivá válhattak, de eredendően a táltost jellemezték. Ezekben a jellemvonásokban „Diószegi Vilmos – és mások is – egy, a honfoglalás korában még működő ősvallási sámán képességének, tevékenységének mai napig őrzött nyomait látta. Feltételezésének alapja az volt, hogy e hiedelem és rítuselemek a magyarság középkori és újkori európai környezetében nem, vagy nem ebben a kontextusban ismertek, obi-ugor és altaji népek szamanizmusában viszont mindegyik szóban forgó jelenségre lelhetők fel párhuzamok.”⁴

Ha végignézzük a Hajzer Jánosról szóló történeteket, láthatjuk, hogy az ő esetében is megjelennek – valamilyen formában – ezek a jellemvonások. Nála is előbukkant az a vonás, miszerint igencsak vonakodva fogadta (el) saját „különleges képességeit”. Egyik idős adatközlőm így emlékezett:

„Azt mondta abban az időben apáméknak, hogyhát azt a bábaasszonyt kellett vóna elverni, aki ki nem vette a fogát... nem tehet ű arrúl ... azt mondta, hogyhát neki az a veszte, hogyhát foggal született ... nem örült ű annak...”

Valamennyi adatközlő tudott arról, hogy foggal született és „ebben volt a tudománya”, és arról is, hogy ha a bába akkor a fogát kiveszi, nem lett volna belőle táltos:

„... foggal született ... az mán mikor megszületett, tele vót a szája foggal.”; „Azt mesélték, hogy két fogsora vót az öregnek ... az öreg mama mondta is, hogy ő bele is tette az ujját a szájába és megérezte.”; „... a bábaasszony ha kitöri (a fogát), akkor belőle is az lett vóna, mint más...”; „... úgy vót a foga, hogy mire nagyapám észre vette ... a bábaasszony kitördelte. Két foga maradt meg – így hallottam ... mert ezeknek a fogában van az erő, mint Sámsonnak a hajában.”

Egy adatközlő úgy említette, hogy „... az öregek emlékezete szerint magánakvaló gyerek vót.” Ugyanakkor „... amit jószolt, mindig bevált...” Egy másik adatközlő halványan emlékezett rá, hogy úgy hallotta:

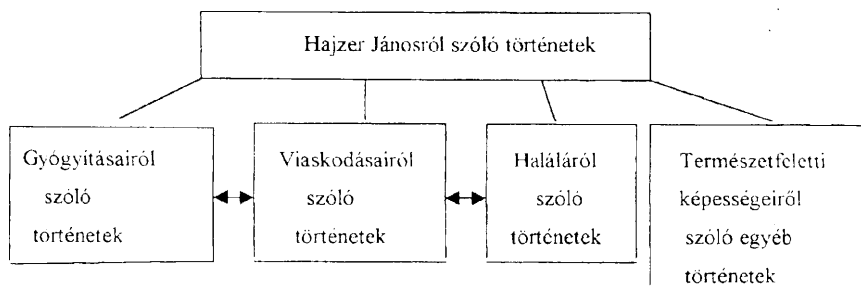
„... mintha ezeket a csodálatos dógokat 12 éves korától tudta vóna ... akkortól vót olyan tudása.”

Viszont a gyerekkori „elvitel” motívumát Hajzer János alakjához nem kapcsolták hozzá. (Ez azért érdekes, mert a hiedelem ismert a faluban. Más foggal született személlyel kapcsolatban többen említettek ilyet.)

3 Magyar Néprajz VII. (szerk. HOPPÁL Mihály) (Budapest 1990.) 583–592.

4 Uo. 585.

A gyerekkorra utaló – viszonylag – kevés közléssel szemben felnőttkori tevékenységére vonatkozóan szép számmal maradtak fenn történetek. Ezek rendszerezéséhez elkerülhetetlen volt valamilyen szempont szerinti csoportosításuk. Legcélszerűbbnek a történetek tartalmi (Hajzer János tevékenysége szerinti) csoportosítását tartottam. Az egyes csoportok elnevezésére azt a kifejezést használtam, amely az oda tartozó történetek közös alapmotívumát jelöli meg:

1. ábra

Valamennyi gyűjtött történet beilleszthető e csoportok valamelyikébe. A csoportok között előforduló „átfedéseket”, kapcsolatokat (amikor egy történet cselekménye alapján két csoportba is beilleszthető), nyíllal jelöltem. Az egyes csoportokon belül a történetek tovább rendszerezhetők tartalmi jegyek (pl. a tevékenység célja, módja, helyszíne vagy más – megvizsgálni kívánt – szempont) alapján. Ez megkönnyítheti tartalmi elemzésüket.

II.

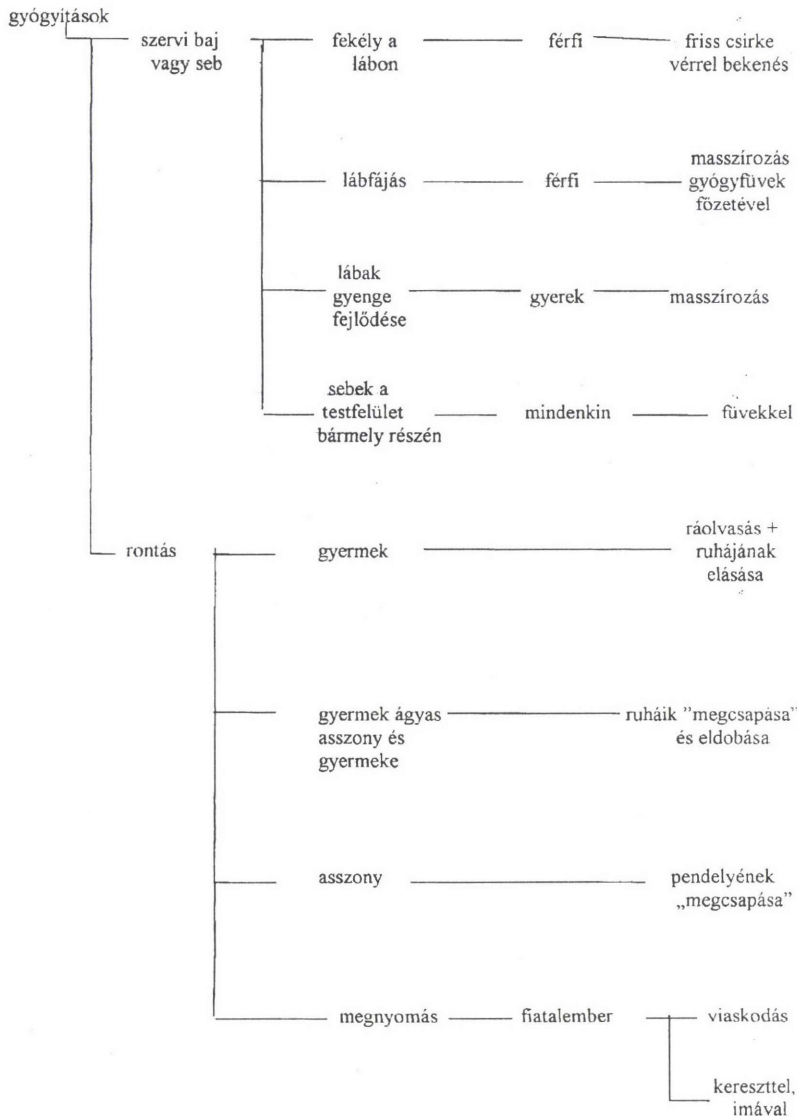
A néphit által táltosnak tartott személyek gyógyító tevékenységére vonatkozó adatok már a boszorkánypercek jegyzőkönyveiben is szerepeltek.⁵ Újabb keletű adatokat a múlt század második és e század első feléből szép számmal közölt és elemzett többek között Róheim Géza, Szűcs Sándor, Diószegi Vilmos is.⁶ Annak ellenére, hogy a táltosnak nem a gyógyítás a legjellegzetesebb tevékenysége ezekben az adatokban megtaláljuk úgy a gyógyító anyagokkal (pl. gyógynövényekkel), a mechanikai beavatkozásokkal (pl. masszírozás) történő gyógyítást, mint a mágikus gyógyító eljárások alkalmazását. Ez utóbbiak közül a táltosra jellemző – és a kutatók szerint a sámánisztikus gyógyítás gyakorlatához kapcsolható – a dobbal (vagy dobszerű tárggyal, pl. bőrrostával) való gyógyítás. Sajátos a betegség okozójával állati alakban történő megküzdés (viaskodás) is. E „gyógy-

5 Idézi pl. RÓHEIM Géza: A bűvös tükör. (Budapest, 1984.) 285.

6 RÓHEIM Géza: i. m.; SZŰCS Sándor: „A samánizmus emléke a nagykunsági népi orvoslásban”. Alföld 26/5. (1975) 45–54.

módok” (a dobbal és viaskodással történő gyógyítás) eredetileg nyilvánvalóan a táltos alakjához kapcsolódtak. A későbbiekben szórványos adatok szólnak megjelenésükről más népi gyógyítók (tudósok, javasok, sőt bába) tevékenységében is.

Hajzer János gyógyító tevékenységét – a róla szóló történetek alapján – a következőképpen lehet rendszerezni:

2. ábra

Az ábráról látható, hogy a történetek alapján Hajzer János gyógyító tevékenységében is egyaránt megtalálható volt a szervi bajok, sebek kezelése és a rontások levétele. Előbbinél a gyógyító anyagok, illetve mechanikai beavatkozások a gyógyítás eszközei, míg utóbbinál mágikus gyógymódok alkalmazását láthatjuk. (Sajnos a gyógyítások módjairól az adatközlők inkább csak általánosságokat mondtak, részletekről nem tudtak, vagy azokra nem emlékeztek.) A dobbal (dobszerű tárggyal) történő gyógyításra nem került elő adat. A rontás „levételért” való viaskodásra viszont igen:

„A másik megrontott valakit, oszt akkor űneki szóltak ... oszt akkor ezek így összeverekedtek. Ha győzött, akkor (a megrontott személy) felszabadult...”.

Talán véletlenszerű, de többször is előfordul a visszaemlékezésekben a lábbal kapcsolatos (mozgásszervi betegség) gyógyítás. Korábbi adatokból ismeretes, hogy a táltosok között is voltak, akik egy bizonyos betegségi típus „specialistáiként” gyógyítottak.⁷ Mindenesetre az adatközlők hiedelemtörténetek mellett valós – és többnyire eredményes – gyógyító tevékenységéről is szóltak, amely jóval a község határain túl is ismertté tette Hajzer János nevét, és másfelől is vonzotta hozzá a beteget.

A táltos-hiedelemkör kutatói általában egyetértettek abban, hogy a viaskodás-motívum a hiedelemkör legjellegzetesebb motívuma. Bizonyítja ezt az is, hogy a témakörben közölt gyűjtések legváltozatosabb, legszínesebb történetei a viaskodás-történetek. A táltos-hiedelemkör irodalmán belül pedig a legtöbb elemzés, a legsokrétűbb vizsgálódás e motívum köré csoportosult. Róheim Géza, ifj. Kodolányi János és mások után Diószegi Vilmos írt összegző igénnyel tanulmányt e motívumról „A viaskodó táltosbika és a sámán állatalakú életlelke” címmel.⁸ Ebben a tanulmányában Diószegi rendkívül részletesen elemezte a viaskodás-motívumot boszorkányperek anyagát, magyar néprajzi gyűjtések és szibériai párhuzamok sokaságát idézve. Az állat alakú viaskodás motívumát alkotó elemeket 29 pontban sorolta fel, és megfogalmazta azt a három kérdést, amelyek megválaszolása alapvető a motívummal kapcsolatban. Ezek a következők:

- a) Mi volt a táltosviaskodás eredeti célja?
- b) Milyen alakban viaskodtak eredetileg a táltosok?
- c) Mi lappang a táltos állatalakja mögött?⁹

Ugyanakkor e tanulmányában Diószegi megjelöli a viaskodás – jellege szerinti – három típusát is: az első viaskodást a táltossá válásakor, az élete folyamán megismétlődő viaskodásokat és az utolsó viaskodást halála előtt.

Szűcs Sándor, a téma másik jeles kutatója szintén több tanulmányt szentelt e motívumnak, hasonlóan jelölve meg a „csomópontokat”, mint Diószegi. Ő azonban korábbi munkáiban a viaskodás kizárólagos céljaként az „időjárás eligazítását” jelölte meg.¹⁰

7 SZÜCS Sándor: i. m.

8 RÓHEIM Géza: i. m.; ifj. KODOLÁNYI János: „A táltos a magyar néphagyományban”. Ethn. 1945. 31–37. ; DIÓSZEGI Vilmos: „A viaskodó táltosbika és a sámán állat alakú életlelke”. Ethn. 1952. 308–357.

9 DIÓSZEGI Vilmos: i. m. 346.

10 SZÜCS Sándor: „Időért viaskodó táltosok”. Ethn. 1951. 403–409.; SZÜCS Sándor: „Viaskodó táltosok a nagykunsági néphitben”. Jászkunság, 1959. 68–73.

A viaskodás hiedelemkörével szorosan összefügg egy másik hiedelemkör: a rejtezés. A néphit szerint ugyanis a táltos a viaskodás előtt „elrejtőzik”. A rejtezéssel (más megnevezése: révülés) kapcsolatos hiedelmek alapja az a – sámánhitű népek körében, illetve a magyar népi műveltségben általánosan ismert – képzet, mely szerint az embernek több lelke van. Egyik a testlélek (lélekzetlélek), másik a szabadlélek (árnyéklélek). A hiedelem szerint ez utóbbi eltávozhat a testből (mély alvás, rejtezés esetén), attól távol külön tevékenységet folytathat, illetve többféle (legtöbbször állati) alakot felvehet. Ugyanakkor a szabadlelket (árnyéklelket) ért hatások a fizikai testen is megjelennek.¹¹ Ennek a mozzanatnak különösen a táltos rejtezés alatti viaskodásai során van jelentősége. (Bár a táltos rejtezéseinek nem egyetlen és kizárólagos célja a viaskodás.)

A Hajzer Jánosról szóló történetek között is központi szerepe van a viaskodás-történeteknek. Mutatja ezt, hogy a „viaskodás” csoportba tartozó egyes történetek két másik csoport történeteivel is tartalmi kapcsolatban vannak. (lásd 1. ábra) És ezt mutatja a viaskodás-történetek nagy száma (a motívum általános ismertsége) is. Az e történeteket magába foglaló csoporton belüli rétegzettség a 3. ábra szemlélteti.

Az ábráról leolvasható, hogy a történetek szerint a viaskodás célja alapvetően háromféle lehet:

- a) az időjárás „eligazítása” – saját falu határának megvédése a rossz időtől
- b) rontás „levételéért” – beteg meggyógyításáért
- c) eldönteni, ki az erősebb – tulajdonképpen a táltosok „rangsorában” elfoglalt hely meghatározásáért.

Azokat a történeteket, amelyekben közelebbi célmegjelölés nincs („... nem mondta senkinek soha, hogy miért /viaskodtak /” , „... azt csak űk tudták /miért viaskodtak /”) külön alcsoportba soroltam. Ezekről feltételezhető, hogy az idők során „kopott ki” belőlük a célmegjelölés, és eredetileg a fenti három cél valamelyike motiválta a viaskodást.

Kutatók általában megegyeznek abban, hogy az időjárásért való viaskodás motívuma később került a táltos hiedelemkörbe. Talán, amikor a gazdálkodásban elsődlegessé vált a földművelés, akkor lett „fő feladata” a táltosnak a saját (falu) közösségének a termését megóvni, a fenyegető bajt elhárítani.¹² A publikált gyűjtések túlnyomó részében valóban az időjárásért viaskodnak a táltosok. (A legújabb kutatás már azt is bizonyítottan véli, hogy az időjárásért viaskodás délszláv varázslóktól átvett vonás a táltos esetében.)¹³ Azonban már Diószegi Vilmos rámutatott arra, hogy a szibériai sámánizmusban nem – vagy alig – ismert az időjárásért viaskodás motívuma, míg a másik két cél – gyógyítás és a „rangsor” eldöntése – igen.¹⁴ Később pedig éppen Szűcs Sándor közölte saját gyűjtését, amelyben a nagykunsgái gyógyító táltosokkal kapcsolatban a betegért való

11 DIÓSZEGI Vilmos: A pogány magyarok hitvilága. (Budapest, 1967.) 23–28.

12 Magyar Néprajz VII. 589.

13 Uo.

14 DIÓSZEGI Vilmos; 1952.

megvívás motívuma szerepel.¹⁵ A „rangsor”, vagy „erősorrend” („melyikük tudása nagyobb”) eldöntése miatti viaskodás számos esetben összefügg azzal a hiedelemmel, hogy a táltosoknak valamiféle „szervezetük” van. (Erről tesznek említést már az 1725-ös debreceni és az 1741-es miskolci boszorkányperek táltosnak mondott vádlottjai is.)

Tudtak ilyenről Hajzer János esetében is:

„Úgy mesélték az öregek, hogy ők kilencen vannak a világon állítólag és egy bizonyos időnként ők tanálkoznak, de mán mikor eléri azt a bizonyos kort, akkor újra születik helyettük másik és ők bizonyos időnként ilyen viaskodáson mennek keresztül ... melyik az erősebb.”

Hajzer János alakjához tehát mind a háromféle célt egyaránt köti az emlékezet. A viaskodással együtt járó alakváltoztatás motívumát is ismerték adatközlőim. Általános volt a különböző színű bikák (fehér-kormos, piros-fekete, söt: „... az egyik macskaszínbe vót, a másik meg kutyaszínbe ...”) megjelölése. Ismerték azt a hiedelmet is, hogy az ellenfél – a másik bika – hátsó lábát ütve lehet(ne) segíteni a viaskodót.

Egyedi – csak egy adatközlő említette így – a fehér és fekete ragadozó madár képében történő viaskodás. (Bár a téma irodalmából ismeretes, hogy a táltos a leggyakoribb bika, a kevésbé gyakori csödör alakja mellett más „párás állat” képében is viaskodhat.) Érdekes, hogy ismert a községben az a hiedelem is, miszerint bizonyos természetfeletti erővel rendelkező személyek viaskodhatnak tüzes kerék formájában is, de Hajzer Jánoshoz ezt a motívumot nem kapcsolták. Szép számú történet szól arról – mintegy körülírva a rejtezés fogalmát –, hogy ez a viaskodás más jellegű, mint egy szokványos küzdelem. Többen is említették, hogy ez a viaskodás hétköznapi ember számára láthatatlan volt, legfeljebb „kísérő jelenségei” voltak láthatóak (pl. a vihar, égzengés-vilámlás, vagy „/ott ahol viaskodtak/ a fák is meg vótak hajladozva, össze vót törve minden ...”) Nyilván, a rejtezés motívumához kapcsolható az is, mikor úgy szól a történet, hogy „szellemi alakban”, „szellemi dógokkal” folyt a viaskodás, de volt olyan is, aki úgy fogalmazott, hogy a „tudásukkal viaskodtak”. A ragadozó madár képében történő viaskodásról szóló történet belső ellentmondása (bent a házában az ágyon feküdt, ugyanakkor a levegőben madárként viaskodott egyidejűleg) mögött is nyilván a rejtezés hiedelme rejlik. Egy másik igen szemléletes megfogalmazásban ugyanez a jelenség:

„...ugyanúgy verkedtek, mint így, de ott nem látszott késszúrás ... hiába szúrta az árnyéket ...olyan vót, mint a valóságos árnyék ... itt van ez az árnyék, oszt ez menne össze-vissza, én meg csak itt állok.” (A rejtezés során a testből eltávozó és attól függetlenül önálló tevékenységet folytató „szabadlélek” másik elnevezése „árnyéklélek”!)

15 SZÚCS Sándor; 1975.

A viaskodások jellemzője, hogy alapvetően eszköz nélkül zajlanak. Hajzer János viaskodásairól is így tudták ezt az adatközlők, két esetet kivéve. Az egyikben tüzes kard a küzdelem eszköze. Ez valószínűleg vallási képzetekből került a természetfeletti képességekkel felruházott táltosokról szóló történetbe. A másik említett eszköz a nyeletlen kasza. A kutatás számon tart ugyan olyan – a Balkánon ismert – hiedelemlényeket (pl. a román strigoio), akik túlvilági csatáikhoz fegyverül földműves eszközöket (kaszát is) használnak,¹⁶ a magyar táltos-hiedelemkörre azonban ez a motívum egyáltalán nem jellemző.

Viaskodás után Hajzer Jánosnál is – akárcsak más táltosoknál – kifáradásról, kimerültségről, összetörtségről számolnak be a történetek. De nem csak ezekről, hanem megszagott ruházatról és egyéb „külsérelmi nyomokról” is:

*„(Hajzer János és a másik táltos) összehasgatták egymást”, vagy „... reggel mi-
kor hazament, gyűi vót hogyhát tiszta vércsepp vót az udvar ...”*

Hasonló adatot találunk az 1741-es miskolci perben, mely szerint Kőmives Suska „tátos” ingvállá a viaskodás után „öszve vólt vagdalva”.¹⁷ A Luby Margit által közölt történetben:

„Látta az asszony, hogy a (táltos) jány teste tele van hasított sebbel.”¹⁸

De ilyesmiről számoltak be Szűcs Sándornak is adatközlői a Nagykunság nevezetes táltosainak – Takács Pistának, Csörsz Istvánnak – viaskodásairól mesélve:

„... látják, hogy a gyerek amoda vánszorog előfele a dűldőúton. De nagyon. el volt csigázva! A gúnyájának csak a ringyerongya lógott rajta...” vagy egy másik esetben: *„...szépen kitisztult az ég, Pistát se lelték sehol. Otthon találták meg a tanyában. A jászolban aludt. Az inge fel volt hasadva a nyaka szegéséig, bal gatyaszára egészen a korcáig.”¹⁹*

Hasonlóképpen történt ez a már említett Pénzásó Pista esetében is:

„Onnan tudták róla, hogy tátos, hogy elment jó ruhában birkózni a tátosokkal, oszt hazagyött rongyos ruhába.”²⁰

Barna Gábor egy debreceni adatot említ, mely szerint a táltos a viaskodás után „nagyon rongyos volt.”²¹

16 PÓCS Éva: Tündérek, démonok, boszorkányok (Budapest, 1989.) 130.

17 BODGÁL Ferenc: „Egy miskolci „tátos” 1741-ben”. In.: Néprajzi Közlemények, 1960., 308–311.

18 LUBY Margit: Bábalelte babona (Budapest, 1983.) 92.

19 SZŰCS Sándor, 1959., 69–71.

20 FÜVESSY Anikó, 1982. 601.

21 BARNA Gábor: Néphit és népszokások a Hortobágy vidékén, Bp., 1979. 33.

Diószei Vilmos hasonló példákat idézve a szibériai sámánokról szóló történetek köréből azzal magyarázta a motívumot, hogy a hiedelem szerint azok a sérülések, amelyeket a sámán – illetve táltos – rejtezés közben viaskodó szabadlelke szerez a küzdelemben, megjelennek a távol lévő fizikai testen is.²²

Hajzer Jánossal kapcsolatban a családi emlékezet is úgy tartja számon, hogy „viaszkodásaira” nyeletlen kaszát vitt magával. Amennyiben e közlés tartalmát elfogadjuk valóságnak és benne nem hiedelemmondai elem megjelenését látjuk, talán felvethető a fent idézett adatok más irányú megközelítése is.

Meglehetősen részletes leírásokat ismerünk (pl. Venjamin, vagy Kai Donner tollából) szibériai nyelvrokon népek köréből olyan „sámán-ülésekről”, amelyekben igen fontos szerepet kap egy bizonyos – a sámán által a szertartás során használt – szűrővágó eszköz. Ezzel az éles-hegyes eszközzel – ami legtöbbször kés vagy tör (de nem lehet akármilyen) – a sámán a szertartás előrehaladtával egy bizonyos időpontban sebeket ejt saját magán. A sebek ejtésének célja az idézetek szerint többféle:

„... egy erdei jurák sámán ... azt állította, hogy a sámán csak akkor sebesíti meg magát, amikor a Halál-Szelleméhez indul, hogy az előtt kinyilvánítsa nem fél tőle.”, „A sámánnak meg kell mutatnia, hogy a halállal is tud dacolni, ezért vág késsel magának ... mély sebeket a mellébe, vállába stb.”

Bizonyos szempontból jóslás is ez a tevékenység, amelyből közvetlenül a szellemeknek történő áldozás előtt vonnak le következtetéseket:

„Jó jel, ha a sámán e műveletnél nem érez fájdalmat, s ha ez nem jár vérzéssel, az ellenkezője viszont szerencsétlenség előjele.”, illetve egyfajta „felkészültségi próba” vagy „tudáspróba” is lehet: „Ha ezt (a vágást) úgy tudja megtenni, hogy közben nem folyik vér, akkor már szabad érintkezésbe lépnie az alvilág szellemeivel, mert akkor már megvan erre a képessége.”²³

Fontosnak tartom hangsúlyozni: bármi is az önsebzés célja, az a leírások alapján a szertartáshoz szervesen hozzátartozó, annak meghatározott időpontjában, meghatározott céllal végzett cselekvés és nem öntudatlan „szurkálás-vagdolás”.

Valószínűleg e cselekvésnek az emléke őrződhetett meg a „Fanyűvő” (Aa Th 3018B) típusú népmeséinknek abban a motívumában, amelyben az alvilágjárása után a világba a griffmadár hátán visszaigyekvő hős a bor és kenyér (ital- és ételáldozat) elfogyása után saját combjaiból vág ki egy-egy darabot, azzal etetve a griffet. (A kutatás – lásd például Kovács Ágnes mese magyarázatait²⁴ – a mesehőst ezekben a mesékben a táltossal azonosítja, az alvilágjárásban pedig a sámán-szertartás központi elemének emlékét látja.)

22 DIÓSZEI Vilmos; 1967. 120.

23 VÉRTES Edit: Szibériai nyelvrokonaink hitvilága (Budapest, 1990.) 207–209.

24 BENEDEK Elek: Magyar mese- és mondavilág (Budapest, 1988.) 504.

Szűcs Sándor közölt adatot a Nagykunság táltos gyógyítóiról, mely szerint a gyógyító tevékenységhez használt rostát – vagy más dobszerű tárgyat – bizonyos esetekben késsel, bicskával ütögették.²⁵ Tehát, ezek az eszközök szerepet játszottak a (gyógyító) „szertartásban”.

A táltosok viaskodását a népnyelv „vagdalkozás”-ként is említette. E motívumhoz kapcsolódik egy másik – a viaskodás-történetekben újra és újra előbukkanó-elem is. Nevezetesen: a táltos a viaskodás megkezdése előtt elmegy, elbújik (mintegy „eltűnik”) a jelenlévők elől (mikor azok „másfelé néznek”). Például a nagykunsági táltos Takács Pista esetében:

„... akkor már látszott az ég alján a nagy fekete borulás. Pista meg elkerült a tanya mögé.”²⁶

De Hajzer János is „elment a családtúl” ilyenkor és így van ez más táltosoknál is. Érdekes ellentét figyelhető meg a történetekben: a viaskodásra felkészülés (a bikaalakba át- és visszaváltozás) elbújással, elrejtőzéssel jár együtt, ugyanakkor a táltosok által végzett gyógyítások („gyógyító szertartások”) mindig a szűkebb közösség előtt (gyakran annak egyes tagjaitól aktív, tevékeny közreműködést igényelve) zajlanak.

Balázs János „A magyar sámán réülete” című tanulmányában nyelvészeti, néprajzi és régészeti kutatások eredményeinek sokaságát felhasználva kísérelt meg választ adni arra a kérdésre, hogy milyen tényleges tevékenység rejtett a sámán rejtezése illetve réülete mögött. A sámán szertartás alatti – közbeni tényleges elbujására és a „rejtezés” kapcsolatára vonatkozó megállapításai figyelemre méltó párhuzamai a fent leírtaknak. A Balázs által alapvetőnek tartott másik motívumra, mely szerint a sámán a rejtezés alatt felhevül, kimelegszik leizzad – magyarázata: „megszállja a bálvány, vagy valamilyen szellem heve” – is találunk utalást a táltos történetekben: például Takács Pistánál viaskodás (rejtezés) után:

„Amint nyakába libbent a kurta ing hát habos volt a háta, összegyűlt a verejték a gerince völgyében.” Egy másik esetben: *„...Takács Pista már megint ott aludt, mintha el se mozdult volna onnan. Csak neki volt pirosodva az orcája, a verejték meg csorgott róla. Látszott rajta, hogy az elébb viaskodott.”²⁷*

A viaskodások helyszíne szintén lényeges eleme a táltos-történeteknek. A táltos ugyanis előre tudja nem csak azt, hogy kivel és hogy mikor, de azt is, hogy hol kell megküzdenie. Hajzer Jánossal kapcsolatban a levegő, a keresztút és a domb (hegy) jelenik meg a viaskodások helyszíneként. Mindhárom helyszín ismert a táltos-hiedelemkör irodalmából. (Egyetlen történetben zajlik a küzdelem a beteg házában – ez valószínűleg a boszorkány-viaskodásoktól átvett motívum.)

25 SZŰCS Sándor; 1975., 47. és 50.

26 SZŰCS Sándor, 1959., 69.

27 Uo.

A fent említett boszorkányperek jegyzőkönyveiben a kihallgatott táltosok az eget, a levegőt jelölik meg viaskodásaik helyszínéeként. A keresztút mint nevezetes hely, mági-
kus eljárások gyakori helyszíne (sőt az alvilág lejárata!) ismert a néphitben. A dombte-
tőt (hegy, porong, sziget – tehát valamilyen kiemelkedés, magaslat) Diószegi Vilmos is
említi,²⁸ Szűcs Sándor²⁹ pedig kiemeli, mint a viaskodás – történetek jellegzetes motí-
vumát. E motívum magyarázatával még adós a kutatás (bár a szövegek mellett képi áb-
rázolásaira és azok párhuzamaira is számos példa van).

A természetfeletti erővel rendelkező személyekhez különleges – nem szokványos –
halál módokat (és körülményeket) kapcsol a néphit. A táltos esetében ez a már fentebb
említett „utolsó viaskodást” jelenti, illetve ezzel összefüggésben azt, hogy a táltos előre
tudja, hogy mikor és hol fog meghalni. Így tudják ezt Hajzer Jánosról is:

*„... az úgy vót, az előre megmondta, hogy mostmán neki meg kell halni, mert a
többi társai nem engedik soká hogy éljen, mert azok erősebbek mint ű... így osztán
azt is megmondta ... hogy hun keressék űtet...”*

Halálának okát (viaskodás) azonosan jelölték meg az adatközlők, a helyszínről már
eltértek a vélemények. Többen említették dombtetőt, „hegyódalt” De megjelenik egy
„új” motívum is: „... ott vót egy nagy gelegonyefa fenn, oszt ű ott halt meg...” , „... va-
lami fa alatt halt meg.” Pócs Éva idézett összefoglalásában a táltos „fájáról” ír. Ez egy
bizonyos fa, amely a táltos életében – tevékenységében fontos szerepet játszik. A törté-
netek szerint (pl. Szűcs Sándor gyűjtései) bizonyos feladatok elvégzése céljából „hasz-
nálja” (általában felmászik rá). Hajzer Jánosról nem őrzött meg ilyet az emlékezet. Arra,
hogy neki is lehetett „fája” a fenti idézetek utalnak. Gondoljunk a „különleges alkalom-
ra” és a „különleges helyszínre”, melyekkel kapcsolatban említették ezt a fát.

Egy történet szerint a faluba való behozatalakor is nem mindennapi események ját-
szódtak le, és ezek bent a faluban is folytatódtak:

*„... mikor temették a koporsón már akkor is, ahogy fekiüdt szegény szép fehér ing
vót rajta, oszt az orra vére úgy folyt neki még akkor is kifelé, úgy folyt a vér az ingire.”*

Ennek ellenére eltemették. Majd az este arra járók dübögést hallottak a sírjából,
szóltak a hozzátartozóknak, de azok nem merték kiásni. A történetekre a közvélemény
megadta a „néprajzi szempontból szakszerű” magyarázatot: „... a fiúknak mondták,
hogy az apjuk nem vót meghalva, csak el vót rejtözve...” Korábbi gyűjtésekből ismer-
rünk olyan eseteket, amelyekben a rejtöző személyt halottnak hiszik, el akarják temetni,
sőt már koporsóba is teszik és ott tér magához.³⁰

28 DIÓSZEGI Vilmos; 1952., 332.

29 SZŰCS Sándor; 1959., 73.

30 DIÓSZEGI Vilmos; 1967., 96–100.

Van azonban a Hajzer Jánossal történeteknek egy másik eleme, amelynek analógiáit megtaláljuk más történetekben. Ez a test véressé válása. Diószegi Vilmos több ilyen példát is idéz:

„Azt hitték, megvan halva, de szuszogott. Így tudták meg, hogy nincs meghalva. Három éjjel, három nap arról mindig olyan véres víz folyt.”

A másik:

„A test aludt, de a lelke az másutt járt, a túlvilágon is, fönt is, lent is, mindenfelé meg tudott jelenni. A test olyan volt, mintha halott lett volna, de olyan fekete lett, mert vér borította be.” (kiemelések Diószegitől)³¹

Mint e leírásokból kitűnik, a test véressé válása akkor kísérőjelensége a rejtezésnek, ha a táltost az alatt „feldarabolják” (ti. a szellemek, hogy megnézzék, megvan-e /még/ a „fő-lős számú” csontja, tehát alkalmas-e /még/ a táltos-hivatásra). Az előzmények ismeretében feltételezhető, hogy Hajzer János esetében is így magyarázhatjuk ezt a motívumot.

III.

E jellegzetesen a táltos-hiedelemkör elemeit alkotó motívumokon (viaskodás, rejtezés) alapuló történetek mellett nagy a száma azoknak a közléseknek, hiedelemmondáknak, amelyek egyéb különleges képességeket, tulajdonságokat és eseményeket kapcsolnak Hajzer János alakjához. Ilyenek például a láthatatlanná válás, a kulcslyukon átbújás, távolba (vagy falon keresztül) látás – hallás, állati vagy más alakba átváltozás, nagy távolság nagyon rövid idő alatti megtétele stb. Ezek a hiedelmek általánosan ismertek, a történetek változatai széles körben előfordulnak. Eredetileg nem a táltos hiedelemalakjához kapcsolódtak – ezt mutatja az is, hogy a táltosra jellemző vonásokkal (viaskodás, rejtezés) e történeteknek nincs kapcsolatuk (l. ábra) –, hanem a néphit más alakjaihoz és azoktól „vette át” ezeket a táltos. (Talán kivételnek számítanak a viharral kapcsolatos – vihar megjóslása, viharral „végigveretés” stb. – hiedelemmondák.)

Külön alcsoportot alkotnak (cselekményük alapján) azok a történetek, amelyek „megbüntetésekről” számolnak be. Ezek alapsémája: egy vagy több ismerős személy nem hisz Hajzer János tudásában, kigúnyolja (esetleg ellenkezik vele) – erre válaszként Hajzer János „megbünteti”, „móresre tanítja”. Az ilyen típusú történetek rendkívül nagy száma és a változatok gazdagsága mellett valamennyinél azonos, hogy:

31 DIÓSZEGI Vilmos; 1967., 45.

- a) a cselekmény a másik személy(ek) „helytelen” viselkedésével indul, a „büntetés” erre válasz (reakció)
- b) a „büntetés”, bár kellemetlen (esetleg megszegyenítő), az „elszenvedő” testi ép-ségét vagy életét nem veszélyezteti.

Párhuzamai ezeknek a történeteknek is ismertek. Pl. míg Hajzer János esetében csendőrök „megkötéséről” vagy Amerikába „kivitelről” szólnak a történetek, Pénzásó Pista – a már említett nevezetes tiszafüredi táltos – esetében hasonló cselekménynél fi-náncok a szenvedő alanyok, illetve Golgotára „viszi el” a hitetlenkedőt.³² Mindenesetre, kétségtelenül valamennyi Hajzer Jánosról szóló történet közül ezek Vértesen a legis-mertebbek és a legnépszerűbbek. Ezt nem csak rendkívül nagy számuk és formagazdag-ságuk mutatja, hanem az is, hogy adatközlőim – bár nyilván sokadjára hallották, illetve mondták el –, kivétel nélkül nevetve mesélték e történeteket.

Mint talán e pályamunkából is kitűnik, a táltos-hiedelemkör a magyar néphit jelleg-zetes, ugyanakkor igencsak összetett eleme. Kutatásával (anyaggyűjtéssel és elemzés-sel) Ipolyi Arnold „Magyar Mythológiá”-ja óta napjainkig számosan foglalkoztak. S bár több alapvető kérdés megválaszolásra került, jó néhány még nyitva áll a tudomány előtt.

Mint a Hajzer Jánosról szóló történetek mutatják, napjainkban is „előbukkanhat” olyan anyag, amely használható a kutatás számára és gazdagíthatja, vagy árnyalhatja a táltos-hiedelemkörről eddig kialakított képet.

A HAJZER JÁNOS VÉRTESI TÁLTOSRÓL SZÓLÓ TÖRTÉNETEK

- „Foggal született és úgy vót a foga, hogy mire nagyapám észrevette... A bába-asszony ezelőtt úgy tett, hogy a gyerek megszületett, oszt bent a szájában az újját végighúzta, oszt ennek tanált fogát, oszt kitördelte. Két foga maradt meg – így hal-lottam – mire nagyapám észrevette. Na, így oszt gyengült meg, mert ezeknek a fo-gában van az erő, mint Sámsonnak a hajában van.”
- „Foggal született. Az mán mikor megszületett tele vót a szája foggal. Minden foga megvót neki mán születésitől kezdve.”
- „Foggal született, arra mondták, hogy táltos. Hajzer János vót, kint a Ligeten laktak, azt mondták ilyen táltosnak, ilyen eszelőkösnek, vagy nem is tudom, hogy fejezzem ki magam...”

32 FÜVESSY Anikó i. m.

- „A fia mondta ezelőtt, hogy az ű apjának ... mán foggal született, azt mondja, foga vót mikor született. „Hát akkor – azt mondtam neki akkor táltos vót'... az olyan tudós ember vót.”
- „Azt mesélték ezek az öregek, hogy két fogsora vót az öregnek – mán ennek az öreg Hajzernek. Őneki a tehetségé ebbe van, és táltosként tartották nyilván ... Állítólag megvót a két ... azt hiszem az alsó fogsorát mondták. Két fogsora vót és ő azzal született és ez az öreg mama mondta is, hogy ő bele is tette az ujját a szájába és megérezte. Meggyőződött róla.”
- „Ű azt mondta hogyhát neki az a veszte, hogyhát foggal született. És a bábaasszony ha kitöri, akkor belőle is az lett vóna mint más, de aszongya megmaradt neki. Így oszt aszongya ... nem örült ű annak.”
- „Azt mondta abban az időben apáméknak, hogyhát azt a bábaasszonyt kellett vóna elverni, aki ki nem vette a fogát. Nem tehet ű arról.”
- „Ez a foggal születési dolog szerencsétlent csak hajtotta.”
- „Ha kitörik a fogát, akkor minden tudás odavan, de ha meghagyják, akkor tud. A foga odavan, a tudása odavan...”
- „Hallottam, hogy Kiss Anti járt hozzá. Kiss Anti bácsit hogy bántották – valaki más rontotta meg, nem fizetett meg neki vagy mi a fenéért – oszt Hajzerhe is járt. Osztán az meg ... hogy is mondták mán... erősebb vót Hajzer, oszt úgy valahogy szabadította meg.”
- „Anyósomtól hallottam. Két fia vót, meg egy kicsi jánya, osztán a kisjányt rontotta valaki. Tényleg ezeket a bábaasszonyokat mondták, mert nem ütett hitták. Osztán hát nem evett a gyermek, sírt, mindig sírt. Oszt mondták próbálja meg, vigye el Hajzerhe. Hát – azt mondja – ű megpróbálja. Elvitte. Na, itt Vértesen vót valami ember. Jó két lova vót neki, szerette nagyon a lovakat. Osztán – azt mondja – azt hitte el apósom. Ilyen mesterember vót, dógozott nála azelőtt is mán. Jó két lova vót. „Na – azt mondja – újjík fel, oszt megjárjuk azt hamar.” Hát – azt mondja – mentek is szípen úgy trappba a lovak. Mikor a Hajzer határához írtek megállott a lú. Csak ütötte, ütötte – nem nagyon, csak csapkodta, csapkodta – hát nem szokott ez ilyet csinálni. Akárhogy, erre-arra ment a lú, de előre éppen nem ment. Bement osztán apósom, mert az ismerte, oszt mondta neki: „Gyere mán – hát olyasmi idős vót – komám, nízzed – azt mondja – ennek a ... – mondta, hogy kinek a lova – olyan jó lú. Nem is az, hogy nem bírja, hanem nem jön, nem jön, nem jön be...” „Nem?” – azt mondja Hajzer. „Nem” – azt mondja – oszt gyere mán, te tudol vele csinálni valamit! Gyere mán azt mondja – hadd jöjjünk be!

Hát oszt kiment Hajzer, megrázta a lúnak egy zaboláját mindeniknek. Úgy lecsöndesedett. Szípen mentek befele. Ott oszt hogy mit csinált vele ... lefektette a gyermeket, oszt valamit morgott mellette. Meg adott vón neki ezt is, azt is elébb. Nem kellett neki ... ennivalót. Olyan 12 hónapos, kicsi gyermek vót, evett mán. Aztán – azt mondja hogy mikor Hajzer megcsinálkolt ott valamit – ű nem tudja, hogy mit de felült a gyermek, oszt – azt mondja – a málés kenyér az asztalon vót – oszt „popát kér” – akkor meg mán evett. Úgyhogy valamit oszt mondott, hogy mit csinájják az apósom. A küszöb alá ássa a gyermeknek a ruháját amékben bántják mikor rosszul van. Szedje le róla, oszt ássa a küszöb alá a gyerekeknek a ruháját. „Oszt még – azt mondja – Anti úgy húzódozott.” Az ura úgy húzódozott hogyhát, hát ütet is megrontja. Bekapott egy fél liter bort – vagy egy litert is, ki tudja – kiásta, odarakta – még olyat is, ami nem akkor vót rajta – oszt elmúlt. Ezt az én anyósom mondta, hogy ez vele történt meg, mikor pici vót a gyermek.”

- „Hallottam, hogy csak tudhatott az öreg valamit, valamilyen vajákus lehetett, vagy mi a nyavalya. Nem tudom kinek – mondta – hogy a lábán egy olyan fekflyféle vót, és az nőtt, nőtt az a fekfly. Hiába jártak az orvosho, nem tudták meggyógyítani. Oszt ez az öreg Hajzer azt mondta neki: „Semmit se!” Valami friss csirkevért tetetett rá, oszt meggyógyult utána.”
- „... elment megint, hogy gyógyíccsa meg az ű lábát. Azt mondja valamilyen füvel ... valami füveket ott összeszedett, vízbe azt megáztatta. Akkor oszt leültette, oszt elkezdte a lábát dörzsölgetni evvel a fünek a dógaival. De annyira ... olyan erősen, hogy még sercegett a vér a lábából. Ordított – azt mondja – de végül oszt csak az lett, hogy helyrejött annak is. Azt mondta, hogy fájni fog. Hát fájt is neki, azt mondja. Majd utána oszt szépen begyógyult a lába.”
- „Vót olyan naccságosúr, akinek nem is tudom hogy hány tanyája vót. De nem tudott menni. Nagyon fájt a lába. Oszt azt mondta neki, hogy „Hajzer bácsi én egy tanyát magának adok, csak gyógyíccsa meg a lábom!” De annak meg nem kellett. Nem. Nem fogadta el. Azt mondta, hogy űneki nem kell, ű örült hogyha meg tudta gyógyítani. Na persze hát nem maradtak neki adós azért.”
- „Ezt a Janit, mint gyereket, ezt is kuruzsolta. Így a lábával. Nem tudott lábára állni. Még szegény mama mondta is, hogy Hajzernek köszönheti Jani a lábát. Mert most is olyan jól mozog, oszt 83 éves, hát oszt nem tudott vóna járni, az meg megdörzsölgette...”
- „A bábaasszony rontotta az anyámat és a pici gyereket. Hát még három napig János bátyám el is türte eztet majd akkor kapta-fogta magát, lement. Az vót a szokása, megállt az ajtóba, oszt beszagolt. Megáll, ott szagol, oszt azt mondja idesapámnak: „Ej, öcsém, de sokan vagytok itt!” Azt mondja neki idesapám: „Hogy vónánk, hát

hárman vagyunk...” „Nem a,” – azt mondja – többen vagytok!” Na, betette az ajtót. A kereszt mindig a nyakába vót. Kúcslyukra, hasításra, mindenféle odatejta a keresztet. „Na – azt mondja – a felesígedrűl, meg a kishányodrűl vedd le az inget, tedd le a küszöbre, lípjél rá bal lábbal, oszt üssed bal kézzel, de akármi ... véres vagy mi, ne töröggyél vele! Úgy is lett. Persze véres lett az ing. Mikor oszt azt mondta „Most már elég – ehhe bátorság kellett, sokszor eszembe jut, én se tudom, hogy merném megenni – 12 órakor íccaka vigyed nem tudom milyen keresztűtho, de akármit kiabálnak utánad, akármit mondanak, hátra ne nézz mert meghalsz!” És mikor odaéjt nem tudom milyen ... bal kézzel vagy jobb kézzel, valamerre el kellett neki hajítani ezt az inget. Úgy is lett, mikor elhajította, akkor kiabált a bábaasszony, hogy: „Segíccs rajtam ...” Nem szólt ídesapám, mert ha szólt vón, baj lett vón. Másiknap hallaccott, hogy a bábaasszonynak keze-lába össze van törve. Rimánkodott János bátyámnak, hogy gyógyícsa meg. Az azt mondta neki: „Nem gyógyítlak meg! Nagyon jól tudhattad, hogy kivel kötöl ki! Hát akkor dögölj meg!” Meg is dögölt akkornap. Akkornap meghalt.”

- „Asszony vót a beteg és a pendelyit kellett hogy elvigye. És egy pálcával a pendelyt megverte és 7 egér ugrott ki belőle ... meg is gyógyult.”
- „Azért viaskodtak mert a másik megrontott valaki mást, oszt akkor úneki szóltak. Oszt akkor ezek így összeverekedtek. Ha győzött akkor /a megrontott személy / felszabadult. Mert emlékszem rá, a nagyapámnak vót valami unokaöccse. Oszt dohánt csomóztak. Oszt egy jány, meg a jánynak a szüleje szerette vóna ezt a fiút. A meg nem adott rá semmit. Oszt itt vót a nagybátyámnál, hát mit adott az Isten ... Íccaka nem hagyta aludni. Nem tudott aludni, őt nem tudott dógózni. Hát oszt elmentek ehhe a Hajzerhe, ez oszt ... Nagyapám sorolta, hogy – azt mondja – „Hallottam én valami ... valami mozgást, ... de hogy mi.. össze vót törve reggelre minden. Ott összeverekedtek. De mind a ketten a kúcslyukon mentek be! ... Bent a lakásba ...”
- „Azt mondja, hogy ű a két szemivel látta, hogy kiúzta az ördögöt a gádzsóból. Azt mondja, az illető úr mikor a templom felől jött, makogott az ördög benne. Nem szerette a templomot. Na majd osztán én nem tudom hogy ki, beszélt János bátyámmal. Az üzte ki belőle az ördögöt. Azt mondja olyanforma vót, hogy két bika összezsapott. Azt mondta az embereknek, hogy – tán ű veres bika vót, a másik mit tudom milyen ... oszt – azt mondja –, ha a veres gyenge – az vót ű – akkor a másiknak a kishányodrűt a csákánnyal ... hogy hítták ezelőtt ... fokes! „Üssítek, gyengiccsítek mer akkor megöl!” Na osztán nem kellett segítécs, ű kiugrasztotta ... elugrasztotta a bikát. Hogy oszt eltűnt vagy mi lett, nem tudom. Az ördög kiment a gádzsóból csakugyan.”
- „Úgyhogy az elment a családtól egy-két napra az erdőbe. Mire visszament, tisztán össze vót verve. Az erdőbe, ott birkóztak, hogy kivel-mivel, azt nem tudom. Azt mondta abban az időben, neki meg kell birkózni a szellemekkel. Elment az erdőbe, osztán űk ott vitatkoztak, még a fák is meg vótak hajladozva, össze vót törve minden.”

- „Vót, hogy kint dógoztak a földön. Mondták neki: „Még ezt a kicsit kapáljuk meg, János bácsi!” Azt mondja: „Nem lehet, mán itt az idő, nekem mennem kell vívni. Ha én leszek az erősebb, nem veri el a jég a határt, de ha vesztek, igen.”
- „Azt mondják, ha jött egy nagy üdő, akkor úk felszálltak – ilyesmit mondtak –, és akkor tüzes karddal nagyon sokat verekedtek. És vót olyan üdő, hogy nagyon nehéz vót neki átharcolni. Mert azt mondták, hogy a nagy üdőjárast is ű befolyásolta. Hogy elterelte azt a rossz üdőt, meg jégesőt, meg aztán zivatart, meg mindent. És mondta, hogy ű akkor nagyon elfáradt.”
- „Bika képile viaskodtak, oszt akkor összeverték egymást. Na igen, az egyik macskaszínbe vót, a másik meg kutyaszínbe. Hallottam, hogy nem egyforma színbe vótak.”
- „Birkóztak. Fent a felhőkbe – ahogy mondták – bika képileben. Azt is megmondta, hogy ű milyen szőrű lesz. Olyan kormos bika. Ő vót a kormos. De ugyi, hát ki tudott neki segíteni odafent. Hát ugyi ha most én ... Egy szellemmel nem merék szembe menni. Ha bal kézzel ütné a lábát. Akkor segítene.”
- „Vót mikor jött egy nagy üdő felfele, osztánhát Hajzer meg kiment. Hát ugyina, nem tudták mér ment ki. Na, majd vígelett az üdőnek. „Hát – azt mondja – nagyon megszenvedtem!” „Hát hun?” – azt mondja – „Hát mit gondoltok, milyen jég lett vóna itt?” Ű – azt mondja – szembeállt és még csak meg se vót ázva, szárazon ment be a nagy üdőbe. Csak elfáradt.
Azt mondja: „Nehezen bírtam vele – azt mondja – a felleg lehúzott – azt mondja – míg megmenttem a jégtől ...” Ezeket hallottam.”
- „Jött egy nagy üdő, nagy fekete felleg. Jött avval a nagy felhövel egy nagy bika. És mondta, hogy neki mostmán menni kell és avval a bikával neki meg kell vívni. És akkor ű is bikává változott és akkor úk összeviaskodtak. Összehagatták egymást. Megbirkóztak. Az vót, hogy amék nyertes vót az maradt meg, az egyik meghalt. De Hajzer győzött.”
- „Ha jól emlékszek, úgy mesélték az öregek, hogy ök kilencen vannak a világon állítólag és egy bizonyos időnként ök tanálkoznak. De mán mikor elérik ezt a bizonyos kort, akkor újra születik helyettük másik. És ök bizonyos időnként ilyen viaskodáson mennek keresztül. De ez nem szabad szemmel látható valami állítólag. Hát ilyenkor mikor oszt eltűnt így két-három napra, nem tudták ... még a felesége se tudta, a családja se, hogy ök akkor ott mit csináltak. Területük vót nekik, de hogy mi határolta be ezt a területet... Kilencet mondtak, hogy vannak ök összesen.”
- „Azért küzdöttek, hogy méknek a tudása nagyobb. Keresztútnál. Lent a földön küzdöttek, de csak mindig a keresztútakat keresték. Azt is mondta, ha hí segiccsíget,

hogy ne üsse csak mindig a hátsó lábát. Feketébe, meg piros bikába lehetek. Az egyik fekete, a másik meg piros bika vót. Íccaka sose vót otthon. Este 11 után mán vette a bottyát, amit össze akart szedni, oszt akkor ű mán ment. De az útakon nem nagyon, hanem keresztirányba járt. A fődeken keresztbe. Az erdőbe is ha ment, ű tudta, hogy mék irányba kell menni, ű ott se az úton ment.”

- „Az azt mondta, hogyhát: „Tegyél asszony tarisznyát, mert nekem el kell menni!” El is ment. Azt mondta neki találkozója van. Elment. Mondta, hogy hun fog vele tanálkozni. A Márai-hegyódalba ... igen a Márai-hegyódalba fognak tanálkozni, mert ütet oda híjják. Tarisznyát tett magának, elment, oszt majd két nap múlva mentek utána, megkeresik az öreget. Oszt akkor mán ott vót megfojtva. Az a másik, akivel tanálkozott. Nem mondta meg, sose mondta meg a nevit, kivel tanálkozik. A másik erősebb vót mint ű, oszt megfojtotta. A tudása vót nagyobb. Így mondták azok a régi öregek, hogy meg kellett nekik küzdeni a tudásukkal.”
- „Mondom, hogy az úgy vót, az előre megmondta, hogy most mán neki meg kell halni, mert a többi társai nem engedik soká hogy éljen. Mer azok erősebbek mint ű. Biztos nagyobb, magasabb vót a tudományuk, arrúl vót szó. Így osztán azt is megmondta, hogy űneki a más határján kell meghalni és megmondta, hogy hun keressék ütet. A más határján. Ott keresték és meg is lelték ottan. Mondom, a Bortnyák-határ, meg a Csanádi-határ. Ott vót egy nagy gelegonyefa fenn, oszt ű ott halt meg. Nagy hegy tetejin. Hegyirinc vót az végig, oszt ott vót a határ.”
- „Egy nagy üdö jött, oszt ha jött a nagy üdö, az öreg vette a kaszát, oszt felment a dombra. A domb tetejin. Ott halt meg az öreg. Kaszával, nyeletlen kaszával, azzal harcoltak ezek a táltosok ... nyeletlen kaszával ... rendes kaszával, csak nem vót nyél benne. Oszt ott halt meg a domb tetejin az öreg.”
- „Egyik alkalomkor elküldte a fiát, hogy mennyék, hozzék neki pájinkát. Oszt soká jött a fia, ű meg elment egy dombtetőre. Ott várta, hogy hazajöjjön. Mán soká jön, soká jön. Hát eccer jön a fia hazafelé, hát akkor az apja ott vót, ott vívott mán akkor kaszával, mindennel a világon. Állítólag tán egy másik haverjivel. Egy olyannal, aki szintén foggal született. Azt mondták ezelőtt, hogy táltos vót. És utána oszt szegíny addig küzdött, addig küzdött, hogy ott meghalt a dombtetőn. Oszt akkor hogy hogy vitték haza, vagy hogy nem vitték haza, vagy haza se vitték, egyenesen behozták, ezt mán igazán nem tudom megmondani. Csak mondom, azt nem is engedték, hogy bevigyék a házhoz mikor meghalt, temetni is onnan a feszülettől temették el. Mikor temették a kopersón már akkor is ahogy ott feküdt szegíny, szép fehér ing vót rajta. Oszt az orra vére úgy folyt neki még akkor is kifelé, úgy folyt a vér az ingre. Oszt mikor eltemették, valaki jött ott ... jöttek ott keresztül a temetőn. Oszt hallották, olyan mélyről dübög valami. Ahogy dübögött valami, hát odamentek, hogy hát mégis merről halják a dübögést. Egy friss sírhant ott vót, odamentek, megálltak, ott dübögött, ott dübögött lenről

valami. Oszt megijjedtek, kiszaladtak, oszt mondták a fiúknak. Mert vót két fia. Oszt mondták nekik: „Gyertek, mert apátok dübög a sírban!” De nem mertek a fiúk kimen-
ni, hogy kiássák az apjukat. Szóval eljönni eljöttek, meghallgatták, de nem mertek
hozzányúlni, hogy kiássák. Hogy oszt meg vót halva, vagy el vót rejtözve, vagy mi vót
vele ... Én ezt így hallottam.”

- „Majd mikor meghalt, ott a feszületnél a keresztül temették el. És ahogy ott feküdt a koporsóban, a piros vér itt folyt az orrán kifelé. De az orvos azt mondta: „Nem ... Temetni kell elfele. Temessék elfele!” Ót hallottam olyat is, hogy mindig mondták nekik – a fiúknak mondták hogy az apjuk nem vót meghalva, csak el vót rejtözve.”
- „Megmondta előre. Nem tudom, valami fa alatt halt meg. Megmondta a feleséginek, hogy: „Ne búsújj, nem a te ágyadba halok meg!” Úgy is lett. Azt mondják, eccer mentek, ott fekszik valami fa alatt. Diófa, milyen fa, én nem tudom, valamilyen fa alatt. Nem tudom milyen fa volt. Hát nízik, hát János bátyám ott vót meghalva. Akkor oszt szóltak, akkor ment a sógora a két csikóval. De mondom. Senki a szekeren nem ült, csak ú, meg János bátyám. És tiszta tajték lett a két három éves csödör. Mire azt a pici embert bevitték. Alig bírták. Hogy hányan ültek rajta, azt csak a Jóisten tudja, mert az mindent tud. De hogy nem maga ... Mert attúl két csödör csikó nem tajtíkozik biztosan.”
- „Idesapám magyarázta, hogy János bátyám rejtezett. Mondta neki, hogy ú életbe vót, de a lelke az kijött belőle, oszt ott nízte a testit...”
- „Olyan vót, mint a valóságos árnyék. Itt van ez az árnyék és ez menne össze-vissza, én meg csak itt állok ... Ugyanúgy verekedtek, mint így, de ott nem látszott késszúrás. Hiába szúrta az árnyíkot.”
- „Az vót olyan, hogy vihart csinált. Na, hallottam egy viccet rúla. Hogy igaz vót, nem vót? Hogy például az öreg Gál Sándor bácsi mindig incselkedett véle, hogy: „Tudsz te, a francot tudsz. Nem tudsz te semmit!” Azt mondja: „Jó.” – azt mondta – oszt eccer csak jött egy vihar, oszt az összes hodálytetőt ... olyan tűzkarikákkal jött ... az összes hodálytetejét lehányta neki.”
- „Arattak. Ott vót ez a Hajzer János. Azt mondja: „Na igyekezzetek, mert jön a nagy üdő felfele és vágjátok és ha a Jóisten megsegít, akkor még levágjátok!” Oszt a gazda meg azt mondta, hogy: „Akár segít, akár nem – azt mondja – ezt mán úgy is levágjuk, nem hagyjuk itt ezt a kicsit.” Akkor aztán nem tudom hogyhát ő bosszulta meg, vagy hogy mi által, csak azt mondják, keveredett olyan üdő, meg olyan zivatar, meg minden, hogy akkor oszt nem tudták elvégezni.”
- „Vót itt egy nagy birtokos: Derzsi. Itt is vót tanyája, oszt ugyi a naccságosúr járt onnan ide, innen vissza. Most itt a szomszédba lakott valamikor az öreg Karca bácsi, aki vót

a prádéskocsisa. Na, oszt ugyi, onnan eljöttek. Sütött a nap, jó idő vót. Az urat kivitték a másik tanyára. Azt mondja Hajzer: „Lajos komám! Igyekezzél hazafelé, mert mindjárt jön az eső!” Azt mondja neki: „Bolond vagy te! Hát nem is láccik semmi!” Azt mondja az öreg, mikor elindult, nem tött bele vagy 15-20 perc, mint egy ponyva, olyan felleg lett azt mondja, olyan eső lett, még a gatyája is átázott.”

- „Minálunk történt meg, mán a nagyapám idejibe – nekünk sógorság vót. Hát osztán nagyapám nem hitt neki: „Nem tucc te semmit, Jankó!” „Hm, sógor – azt mondja – én nem mondom, hogy tudok ...” Hát osztán – azt mondja – eccer a lámpába nem íg a ... petró vót abba az időbe. Nem ígett... füstölt. Hát ... hozzatok a másik bótbul. A se ígett. A lámpa füstölt, nem ígett. Hát osztán mérges vót nagyapám: „Ez a Jankó csinált valamit. Ez a Jankó dóga!” Hát szombaton íg a lámpa, ugyanaz a petró ... Azt mondja nagyapám: „Na, figyeljétek, megjön Jankó!” Hát nemsoká jött Jankó. Hát azt mondja nagyapám: „Te piszkos gazember sógor! Hát mit csináltál a héten velünk? Itt a setétben...” „Hát hisz Jankó nem tud semmit...” „Ennyit tucc!” – azt mondja.”
- „Akkor vót, mikor a lakodalomba nem ment velek. Anyám is, meg az ű felesége is, meg ű is mondták: „Gyere, Sándor, gyere velünk, gyere mennyünk el együtt” Aztán hát hivatalosak vótak – nem ment apám. Na, osztán majd este lett. Hát elment írte. A fa tetejin vitte. Azt mondja, hogy nem látott senkit, semmit se de ű ott repült a fa tetejin. Aztán mikor letette akkor meg beleverte a fagyba. Esett-bukott ... Na igen. Anyám mán ott vót a lakodalomba, mikor mán Hajzer odament. „Na – azt mondja – Ágnes, mingyárt jön az urad. Mingyárt mond valamit ...” Mán akkor megjáratta az erdőt vele. A fa tetejit. Nekiállt, hogy: „Mír csináltad ezt velem?” „Én? De buta vagy – azt mondja –, hát én itt vagyok. Hát te meg hun vótál? Mír nem jöttél el velünk mikor híttunk?” Anyám sorolta, apám nem dicsekedett vele.”
- „Eccer elmentek hozzá a csendőrök: „Hajzer bácsi, velünk kell jönnie!” Beleegyezett: „Jól van, de üljenek le egy kicsit!” A csendőrök leültek. Kis idő múlva megszólalt: „Na most mán mehetünk.” De a csendőrök nem tudtak felállni a székből, akárhogy erőlködtek. „Jól van, Hajzer bácsi, nem kell velünk jönni csak engedjen el bennünket!”
- „Eccer két csendőrt küttek érte, mer hogy gyógyított. Oszt értékűttek két csendőrt. Hát János bátyám meg persze tudta. Leültette a két csendőrt oda az asztalho. Elibéjek tette a kancsót, poharat, megöntötte borral: „Na iganak az urak!” Igen, ám nem bírták az asztaltúl a decis pohár bort felemelni. Níztek egymásra. Nem mertek szólni, csak vártak. Azt mondja János bátyám: „Mindjárt – azt mondja – egy kicsit átötözök, oszt megyek.” Hát ott níznek egymásra. Nem mertek szólni. Nem bírják a decis pohár bort. Majd oda került a sor, hogy felötözött János bátyám. Azt mondja: „Hát mír nem iták?” – mintha nem tudná. „Hát János bátyám – azt mondja –, ne tessék haragudni, de mink nem bírjuk.” Akkor oszt bevallották, hogy nem bírják. „Énértem jöttek?” „Igen.” „Oszt a decis pohárt nem bírják ...? Na, igyák meg az urak, mennyenek, majd megyek

én is. Mire maguk ott lesznek, ott leszek én is.” Mán János bátyám visszafele jött, el is intézte a dógát, mire a szembejövők odaírtak.”

- „Vót ez az öreg Nagy Imre bácsi szegíny, a Lontya Nagy Imre bácsi. Az azt mondta: „Ó, tudol te a fenét, nem tucc te semmit!” Azt mondja Hajzer: „Na jössz velem Amerikába?” „Ó, ne hülyéskedj mán – azt mondja hát hova mennél Amerikába?” „Na gyere, elviszlek. Jössz?” – azt mondja. „Megyek.” Oszt egy kis idő múlva mán négy lú egy gyönyörűszip hintóval megállt az utcaajtóban. Oszt kutyák vótak benne, oszt lúnak látszott, hogy lovak. Beleült az öreg Imre bácsi. Nem értek még tán a Gébárig sem, mán akkor azt mondta az öreg: „Ájjál meg János – azt mondja – ájjál meg! Én mán nem megyek Amerikába – azt mondja –, nekem mán tiszta vér a fenekem – azt mondja – nízzed, tiszta vér még a nadrágom is!” „Nem? Hát gyere, menjünk Amerikába!” „Nem megyek Amerikába – azt mondja – mennyünk vissza!” Akkor oszt mondta neki: „Hát akkor eriggy vissza magad!” „Hát inkább úgy megyek, nem is ülök mán fel a hintóba, hazamegyek én mán innen magam is. Attúl kezdve aztán azt mondta: „Hát tényleg igaza van ennek a Hajzernek, csak tud ez valamit.”
- „Akkor itt vót ez a Lontya Nagy Imre bácsi. Mindíg azt mondta, hogy vigye ki hát ütet Amerikába. Oszt eccer el is vitte. Az el is vitte, úgy, hogyhát odaállt ... ngy kutyá vót befogva egy hintóba. Oszt: „Na gyere komám, újj fel!” Felült. Oszt mire a Románsírho értek, akkor a seggin mán nem vót nadrág, hát a földön csúszott vígig. Az meg azt hitte, hogy a hintóba ül.”
- „Eccer elmeséltek megint egy másik jelenetet. Itt Vértes alatt vót egy Kónyáné-féle kocsmá. De hogy abba az időbe ki mért benne, én nem tudom. Vót egy fiatal ember abba az időbe, olyan idejű, mint ez a Hajzer. Lontya Nagy Imre. Összejöttek mint fiatalok, mert egyidejűek vótak.
- És ez a Lontya Nagy Imre bácsi kint vót azelőtt Amerikába. Oszt hazakerült. Nem tudott meggazdagodni. Megint ott ittak, ott összejöttek. Mondja neki: „Te Hajzer! Ha te mindent tudol, vigyél ki éngem Amerikába!” Nem szólt semmit. Majd víge lett, itten viccelték ezt a Hajzert. Oszt itt a faluszélen vót egy ilyen nagy erdő. Azt mondja, keveredett egy forgószél ... ezt a Nagy Imre bácsit ott fennt ... ott kóvályogtatta fent az erdő tetejin. Hogy oszt utána hogy bonyolódott ez le ... Csak oszt azt mondta: „Jó van Hajzer, vigyél mán haza, ne vigyél mán éngem Amerikába!”
- „Bent vótak valami kocsmába. Oszt valamit mondtak János bátyámnak. Persze azok se hittek semmit. Oszt János bátyám azt kérde tőlük, hogy: „Akartok menni Amerikába?” „Hát hogyne!” Hát nem hittek azok semmit. Megérkezett valami fogat. Kutyafogat, vagy lúfogat ... Valami fogat megérkezett. „Na – azt mondja – gyertek!” Hát azok fel is ültek. Igen ám de mire felültek, el is tűnt. Oda is lett. Nem tudom miféle hegyek vannak ott ... Ott úgy odavágta őket, hogy elég vót nekik feltápiszkodni, oszt onnet kezdtek hazamászkalni. Akkor oszt kezdtek hinni.”

- „Vót egy Kiss Antal nevű. Oszt odajártak dógozni ezek a Hajzer családok. Oszt nem fizetett meg nekik rendesen, osztán a két fiatal párt összeállította, táncolni kellett nekik. Húzták nekik. De fél íccaka táncoltatta. Muszály vót nekik táncolni. Oszt eccer mentek vóna a zsírosbodonho, hogyhát venni ki valami zsírt. Oszt egy nagy csomó lúszarral vót tele a bodonnyuk.”
- „Eccer mentek az uccán. És hallották, hogy a levegőbe szépen muzsikáltak. Ez éjjel vót, sőtítedés után. „Ej, megy az öreg Hajzer, megy az öreg Hajzer!” Ott beszílték egyik a másíknak. Eccer a nagy zeneszó leállt és egy nagy rossz sütőteknőt ledobtak elibük. Oszt az szanaszíjjel vót hasadva. Oszt mire űk odamentek, egy csomó lúszar vót benne. „Egyitek, basszátok meg!” Lekiabált.”
- „Vót, hogy ment a határon, és csak a puska láccott. Ő nem láccott, csak a puskát látták. Mondták, hogy: „Na ott megyen Hajzer!” – a puskát látták. A puska ment.”
- „Az is vót, mikor itt tanyázott. Osztánhát eljött az idő, hogy neki menni kell. Megnézi az órát: „Hú – azt mondja – otthon kéne lennem!” Erre kijött – azt mondja – ki-kísérték a kapuig. Oszt csapott egyet a kaszájával, oszt nem látták tovább. „Hát – azt mondja – hova lett? Eltűnt innen.” Abban az időben mán haza is ért.”
- „Hát ezelőtt gyalog jártak, nem kell mondani. Debrecenből jöttek hazafele a vásárbúl. Hát János bátyám elmaradt. Idesapám jött, meg János bátyám. Hát azt hitte idesapám, hogy majd jön. Biztos megállt valahun, oszt majd jön. De János bátyám nem jön. Hát mán megunta. Nízeget, nem jön. Hát ű csak ment szíp lassan. Hát eccer odaníz – mert vígig árok vót, most is van –, odaníz, a setíbe egy fehér valami fekszik. Na most. Ha megnízi akkor nekiugorhat, mert ezelőtt divat vót a veszett kutya, nagyon is. Ha nem nízi fél vígig, tehát mindenhogy baj. Csak odamegy szól ... vagy megrugta ... hát nem tudom. Hát ugrik János bátyám a bundából kifele. Azt mondja: „Énnye öcsém, de soká írtél ide!” Azt mondja neki idesapám: „Hát én ott vártalak téged ...” „Hát mán én haza is mentem, meguntalak várni, visszajöttem, oszt lefeküdtem.” Hozta a bundát magával.”
- „Akkor eccer elmentek kántálni a fiúk. Jani bátyám, meg az apám, meg egy másik fiatalember. Hát mennek, mennek oszt majd az út derekán, arra messzire látják az öreg Hajzert. Visszafordultak, hogy: „Na mennyünk mert mostmán nincs otthon János bácsi!” Hát mikor kántálni odamondják hogy: „Szabad az Istent dicsérni?” Kiszól az öreg Hajzer: „Szabad.” Azt mondja idesapám, hogy majdnejem a földhő ragadt a lábuk. De elszaladni se mertek. Mert hát akkor mán fíltek tüle. Na, osztán bementek, oszt nízik, hát az asztalnál ott ül a lócán. Hát most tessík mán elképzelní, mikor arra indult, ment, ment, űk meg futva vissza. Oszt hamarabb ott ült a lócán.”

Irodalom

- BALÁZS János: A magyar sámán réülete. Ethn., 1954.
- BALOGH István: Hajdúság (Hiedelemvilág, történeti hagyományok c. fejezet) Budapest, 1969.
- BARNA Gábor: Mitikus alakok a Hortobágy környéki falvak és a hortobágyi pásztorok hiedelemvilágából. In.: Műveltség és hagyomány XV–XVI. (szerk.: Gunda Béla), 1972–74.
- BARNA Gábor: Néphit és népszokások a Hortobágy vidékén. (Természetfeletti erejű személyek c. fejezet) Budapest, 1979.
- BARNA Gábor: Hiedelemalakok Hajdúböszörmény néphitében. In.: Hajdúsági Múzeum évkönyve VI. (szerk.: Nyakas Miklós), 1987.
- BÁN Aladár: A Toldi-monda alaprétege. Ethn., 1917.
- BÁRCZI Géza: Magyar szófejtő szótár. Budapest, 1994.
- BENEDEK Elek: Magyar mese- és mondavilág. Budapest, 1987.
- BODGÁL Ferenc: Egy miskolci „tátos” 1741-ben. In.: Néprajzi közlemények, 1960.
- DIÓSZEGI Vilmos: A viaskodó táltosbika és a sámán állat alakú életlelke. Ethn., 1952.
- DIÓSZEGI Vilmos: Adatok a táltos révülésére. Ethn. 1953.
- DIÓSZEGI Vilmos: A pogány magyarok hitvilága. Budapest, 1967.
- DÖMÖTÖR Tekla: A magyar nép hiedelemvilága. Budapest, 1981.
- FÜVESSY Anikó: Pénzásó Pistához, a tiszafüredi táltoshoz fűződő hagyományok. In.: Néprajzi Tanulmányok, 1982. (szerk.: BALASSA Iván–UJVÁRY Zoltán)
- FÜVESSY Anikó: Tiszafüred környéki kincskereső történetek. In.: Hiedelmek, szokások az Alföldön, Szolnok, 1992. (szerk.: NOVÁK László)
- HOPPÁL Mihály: Sámánizmus napjainkban? (A sámánizmus mai formái a magyar népi hitvilágban) Világosság, 1982/5. sz.
- KLANICZAY Gábor: Benandante – Kresnik – Zduhac – táltos (Sámánizmus és boszorkányhit érintkezési pontjai Közép-Európában) Ethn., 1983.
- KODOLÁNYI János, ifj.: A táltos a magyar néphagyományban. Ethn., 1945.
- LÁSZLÓ Gyula: A magyar táltos alakjáról. Ethn., 1959.
- LUBY Margit: Bábelelte babona, Budapest, 1983.
- Magyar Néprajz VII. (szerk. HOPPÁL Mihály), Budapest, 1990.
- RÓHEIM Géza: A bűvös tükör. Budapest, 1984.
- SOLYMOSSY Sándor: A vasorrú bába és mitikus rokonai. Budapest, 1991.
- SZŰCS Sándor: Táltosok és boszorkányok a Nagysárréten. Ethn. 1938.
- SZŰCS Sándor: Időért viaskodó táltosok. Ethn., 1951.
- SZŰCS Sándor: Ősi mintájú ábrázolások pásztori eszközökön. Ethn., 1952.
- SZŰCS Sándor: Viaskodó táltosok a nagykunsági néphitben. Jászkunság 1951/I. sz.
- SZŰCS Sándor: A sámánizmus emléke a nagykunsági népi orvoslásban. Alföld 1975/5. sz.
- VARGYAS Lajos: Magyarság a folklórban és az időben. In.: Az őshazától a Kárpátokig (szerk.: SZOMBATHY Viktor) Budapest, 1985.
- VÉRTESE Edit: Szibériai nyelvrokonaink hitvilága. Budapest, 1990.

Adatközlők (az életkor a gyűjtés idején)

Bródi Miklós 73 éves, Bródi Miklósné (sz. Pákh Róza) 67 éves, Székely Sándor 68 éves, Székely Sándorné (sz. Szakál Mária) 72 éves, Zilahy Lajos 64 éves, Maci József 76 éves, Szabó József 45 éves, Kiss József 62 éves, Szabó Antal 80 éves, Máté János 76 éves, Gál János 77 éves, Molnár Sándor 70 éves, Szabó Sándor 62 éves, Hajzer András 71 éves, Pusztai János 68 éves, és még számosan, akik elmondták, amit tudtak, de névtelenségben kívántak maradni. Valamennyiük segítségét köszönöm.

„GOTT SCHUF IHN SO...“

(Geschichten von János Hajzer, dem Schamanen von Vértes)

Der Schamane ist eine der Personen mit übernatürlichen Kräften in der Welt des ungarischen Volksglaubens, dessen Figur die Forschung – auf Grund der Sammlungen und Analysen von Vilmos Diószegi und anderer – für einen Erben der angenommenen Weltanschauung des Urglaubens hält. Die Bezeichnung „táltos“ und die mit seiner Person verbundenen Glaubensinhalte (durch Knochenüberschuss angezeigte Auserwähltheit, die Fähigkeit sich unsichtbar zu machen, Kampf in Tiergestalt etc.) sind in der Glaubenswelt des Volkes bis heute bekannte Elemente. Diese Glaubensinhalte können in zahlreichen von Ungarn besiedelten Gebieten des Karpatenbeckens nachgewiesen werden, es gibt aber Gebiete, die forschungsmäßig besser erschlossen sind, aus denen mehr gesammeltes Material zur Verfügung steht. Zu diesen gehört auch das Gebiet Bihar-síkság (-Ebene), das in der Forschung – in erster Linie auf Grund der Sammlungen von Sándor Szűcs – als eines der „klassischen“ Gebiete des Schamanenglaubens gilt. Während meiner Sammlungstätigkeit hat sich Folgendes herausgestellt: In der zum betreffenden Gebiet gehörenden Siedlung Létavértes ist die Erinnerung an eine Person namens János Hajzer, den die öffentliche Meinung als Schamanen führt, bis in unsere Tage lebendig geblieben. Mit seiner Figur sind zahlreiche Sagen verbunden, deren Elemente zu einem großen Teil mit den über andere Schamanen gesammelten Daten übereinstimmen.

Die Geschichten über János Hajzer geben ein Beispiel dafür, dass auch heutzutage noch (sogar in unserer unmittelbaren Umgebung) in Urtiefen wurzelnde Inhalte der ungarischen, volkstümlichen Glaubenswelt zum Vorschein kommen können. Zugleich bereichern diese Sammlungen die auch bisher nicht geringe Literatur zum Thema und können als Beitrag zur Erforschung der noch offenen Fragen des Schamanenglaubens dienen.

NAGY IMRE KÖLTÉSZETE

A NÉPI IRODALOM ÉS AZ „ÖSTEHETSÉGEK”

„Azért születünk, hogy éljünk s hogy megélhessünk szorgalmasan dolgozzunk jó és rossz földjeinken. A négy évszak négyszer feszít bennünket keresztre, eső mossa a nap kicserézi bőrünket, gyarló kétségbeesésben azért nem roppanunk össze. Fajtánkhoz így vagyunk hűek s hasonlóak önmagunkhoz, így ismernek meg állataink s így számol velünk az Isten.”¹

Kassák a Kelet Népében megjelent *A parasztok üzenete* c. versében világosan rajzolódi ki az a magyar történelemben és irodalomban egyaránt jelentős szerepet játszó alak, amely korokat átlépve meg tudta őrizni szívósságát, a természettel szoros kapcsolatát, eredetiségét: egyszerre gögös és alázatos mivoltát – ez a magyar paraszt.

A magyarságtudat alakulásában egyetlen korban sem mellőzhető ez a kép.

Ady ad hangot e gondolatoknak, amikor azt állítja, hogy a társadalomnak a népből, az irodalomnak a régi és paraszti nyelvből kell megújulnia. Így a parasztság nyelvét tette példának. Amikor nyelvi eredetiségért és kulturális tradícióért Balassihoz, Károlihoz, Csokonaihoz fordult, akkor tudta, hogy a nép – közelebről a parasztság – mindig daloló, hol sokszínű és gazdag: hol meg ”iromba” és „szük” magyar nyelvének származásával találkozik.

Nagy Imre, a költő – aki származását és életformáját tekintve is paraszt volt – költeményeinek felépítésében más forrásból nem is meríthetett volna, mint a paraszti világból. Az ő gondolkodásában a népiség, költői formájában a népiesség belülről fakadt és nem megtanult, felvett ismeretekből táplálkozott. Az irodalomtörténet a „népi líra” című szó alatt adott helyet költészetének. Verseinek értelmezéséhez szükséges megismerkednünk a „népi” szó fogalmának irodalomban betöltött szerepével, alakulásával.

Ha teljességében akarjuk látni a fogalomkörhöz társuló képet, érteni akarjuk annak jelentését, egészen a gyökerekig – a népköltészethez – kell visszanyúlnunk. A népköltészetnek jól ismert a szimbólumteremtő hajlama. Népdalaink legtöbbjében ott leljük a madár szimbólumot, mint a szabadságvágy kifejeződésének tárgyiasult formáját. Nagy Imre költeményeiben leggyakrabban előforduló madárfélék: a pacsirta, a sas, a daru, a veréb, a varjú. Külön-külön mindegyik madár más-más árnyalatát adja az alapjelentésben megfogalmazott szabadságvágnak. Ezt tanúsítják verscímei is *A pacsirta vére; Apám darutolla; Pacsirtafészek Budapesten; Darvak a falum egén; Varjak a diófán; A pacsirta sorsa; A madár; Verebek lakodalmán; Varjak nyáron; Kuvikárnyas éjszakában; Sas a viharban*. Témája a népköltészetnek, a „népi” költeményeknek: a nép élmé-

¹ KASSÁK Lajos: *Parasztkok üzenete*. Kelet Népe. Bp. 1941. VII. évf. 17. sz. 9

nyei, érzései, vágyai. Ezt a témát archaikus és közérthető, egyszer nemes, másszor durva, de mindig erőteljes a nép nyelvét felidéző formában öntik. Legkedveltebb műfajok: a népdal, a népballada és az elbeszélő költemény. Különösen a népdalból eredően gyakori a gondolatrítmus, a falusi képvilág, a magyaros ütemek, az egyszerű szerkezet, a tiszta szókép. Közvetlenül, vagy közvetve ott rejtőzik a sorok mögött a „magyar paraszt”. Az magyar paraszt, aki a létért való küzdelemben nemcsak felegyenesedni tud, hanem makacs is, mohó is, és mindig tud szenvedni igazáért. Erről az embertípusról ír Nagy Imre is. (*Fáraók sírja; Téli kesergés;* című versek.)

Kérdezhetnénk: mi tartotta fenn évszázadokon át ezeket az emberi és irodalmi értékeket. A magyarázat nyilvánvalóan nem elsősorban anyagi eredetű. Gulyás Pál így fogalmazza meg: „Minden közösségben kell rejtőznie az őt mozgató technikai és társadalmi apparátus alatt egy láthatatlan, de mélyebb valóságnak, egy legvégső célöszönnek, amely már a vallás és a metafizika birodalmába tartozik, amelynek a tényeit aktába nem lehet iktatni, de a szívekbe nem iktatásuk mégis beláthatatlan következményekkel jár: a közösség felbomlásával.”²

A hitről van itt szó. A hit nemcsak a közösségi szellem kialakulását segítheti elő, de a valóságban megállni tudás képességét is fejleszti. Németh László így vall erről a kérdéstről: „Lelki varázs is tarthat fenn osztályöntudatot, nemcsak az anyagi valóság.”³

A népköltészet társadalmi bázisaként az értelmező szótár is a parasztságot emeli ki egyedül. Nem lehet véletlenszerű, hogy a XX. századi új népi líra értelmezésében a nép egyenlő a parasztsággal. Ennek is hagyománya van a magyar irodalomban. Ezt a megállapítást támasztja alá Németh László is a Két nemzedék c. tanulmánykötetében: „Magyarországon azonban történelmi osztály a parasztságon kívül csak nyomokban van. Azt a történelmi emlékkincset azonban, mely oly hasznosan egészíti ki az íróét, nagyobb tömbben csak a parasztság őrzi.”⁴

A magyar parasztság – amint ez a népköltészetben is megfogalmazódik – nem ismer félmegoldásokat, részigazságokat, kompromisszumokat, nem hajlamos az asszimilálódásra. Ezért kell neki oly sokat túrnie, szenvednie, keresztre feszítettség fájdalmát viselnie. Ezért tűnik fel oly sokszor a mártíromság fényében. A közösség költészete – és ezt is átveszi a „népi líra” – meghatározza azokat a szigorú normákat, melyek szerint a népnek élnie lehet, élnie szabad. A népköltészet örökszép etikája szerint a legbensőbb emberi érzéseken semmilyen cél érdekében nem lehet erőszakot tenni, mert a lélek jobban ragaszkodik a szabadsághoz, mint az élethez.”⁵

A népköltészet tehát az a gyökérhálózat, amelyből kifejlődhetett a növény: a népi irodalom. A népiség fogalma szükségszerűen történeti jellegű, így koronként változó eszme világában és alkotó módszerében egyaránt. Míg Csokonainál plebejus demokratizmust jelentett, addig Petőfinél a tudatos forradalmiság eszméjévé nőtte ki magát. Arany János költészetének a népi és nemzeti volta adta az esztétikai mértéket. Ennek a

2 POMOGÁCS Béla: A tárgyias költészetűl a mitológizmusig. Bp. Akadémiai Kiadó, 1981. 109.

3 NÉMETH László: Két nemzedék. Magvető és Szépirodalmi Könyvkiadó. Bp. 1970. 681.

4 Ua. mint a 3. 694.

5 GÖRÖMBEI András: Sinka István. Bp. Akadémiai Kiadó, 1977. 95.

vonálnak a betetőzője, de egyben megújítója is Ady Endre. A két világháború között kialakult „új népirány” – mint ahogy neve is jelzi – újat hozott a népiség fogalmában, de a már meglévő alapokra épített. Ennek motorja a népi mozgalom volt. A mozgalom jellegét ideológiai és politikai tevékenység határozta meg.

„A történelmi háttere a magyar népies irányzatnak is: a munkásosztály veresége. De már az 1919-es veresége! A parasztsághoz, mint a nemzet törzséhez fordulás 1919-ből ered. A népiesek számára a két évtized előtti nagy vereség azt jelképezi, hogy a magyar munkásság a történelmi vizsgán megbukott: bebizonyosodott, hogy nem tudja vezetni az országot. Ha pedig a munkásság levizsgázott, melyik néposztály lehet a jövő hordozója. Csak a parasztság.”⁶

A népi mozgalom szellemi megalapozója Szabó Dezső volt, aki fiatalemberként hallatlan energiával, önbecsüléssel és hasonló méretű hivatástudattal volt felvértezve. Az 1910-es években politikai írásaiban a nietscheanizmus és a pozitívizmus egyéni ötvözetét próbálta megteremteni. Később egyre erőteljesebben a magyar-kérdés izgatta. 1928-ban megjelenik *A kis nemzetek sorsa* című írása, melyben nemzetéért féltve aggódva – intve harcol:

„...a magyarság tehát akkor építi jövője útjait: ha mi magyarok – és tényleg saját fajtáink tagjaival – meggyünk be a legnagyobb erővel minden ilyen célú mozgalomba, ha mi igyekszünk minden ilyen irányú akarat élére állni ... Aki nem igyekszik irányítani: azt irányítják, annak sorsa mások kezében van. És Közép- és Kelet-Európa kisebb államaiban nekünk kellene megkezdenünk egy egészségesebb fejlődést jelentő, hatalmas propagandát.”⁷

Ezt a gondolatot ismétli és alakítja tovább Németh László, a népi mozgalom ideológusa, esztétája, kritikusa, szépírója. Ezt támasztja alá Féja Géza szárszói hozzászólásában a népi mozgalomról. Szellemi előzménye a mozgalomnak a fent említett népköltészet és az azt továbbvivő műköltészet, ezentúl pedig a kurucköltészet és a „turanizmus”. Az utóbb említett fogalom a keleti művészet iránt támadt érdeklődést takarja. A „turanizmus” hatása alatt keletkezett költeményekben fellelhetők a keleti kultúrák mitológikus jelképei. Így Nagy Imre költeményeiben is (*Hajnalban az Őrhalmon; Lócsontváz a pusztán*). Az első költemény különösen azt sugallja, hogy a magyarság történelmi gondjait rokontalan európai sorsa okozta, hiszen így ázsiai nép létére idegen népek közé került. A „turanizmus”-nak művelődéstörténeti forrásai és eredményei voltak, de ugyanakkor politikai és nacionalista indítékai is. Ez a fogalom beilleszkedett a nagy magyar nacionalizmus ideológiájába, a világháború idején pedig az imperialista politika támogatója, majd az ellenforradalom és fajvédő mozgalom szövetségese lett. A nacionalizmus központi fogalom a népi mozgalomban.

6 Ua. mint a 3. 14.

7 Idézi DIÓSZEGI András: *Megmozdult világ c.* kötetében. Bp. Szépirodalmi könyvkiadó, 1967. 323.

„A népi írók nacionalizmusára az a jellemző, hogy tulajdonképpen a magyar nacionalizmus történetének e két: progresszív és reakciós tendenciáját kívánják összeegyeztetni.”⁸

A mozgalom közvetlen előzménye: a népiesekhez hasonló törekvéseket megfogalmazó egyesületek, társulatok létrejötte. A legjelentősebbek: a Bartha Miklós Társaság (1925), a Sarlós mozgalom (1928), a Buday György vezette szegedi agrársettlemet mozgalom, a katolikus cserkészisztek Fiala Magyarországa (1930), és ugyanebben az évben megalakult az Erdélyi Fiala mozgalma. Ebből a mozgalomból nőtt ki a népi irodalom, melynek első valódi fémjelzői Erdélyi József: *Ibolyalevél* (1922) és Illyés Gyula: *Nehéz föld* (1929). A mozgalom első szakasza – Erdei Ferenc szerint ”hőskora” – a kezdetektől 1938-ig, a Márciusi Front szétszóródásáig tartott, a második szakasz 1938-tól a háború végéig, a harmadik szakasz 1945–1956-ig, a negyedik pedig 1956-tól napjainkig. Nagy Imre az első szakaszban lépett pályára, de valójában a második szakaszban kapcsolódott igazán a mozgalomhoz. A népi írók munkásságát sokarcúság jellemzi, stílusában sem egységes. Egyetlen dologban jutottak közös nevezőre: a magyar szabadság, a nemzeti- állami függetlenség kérdésében és a parasztságtól újjászületett demokratikus Magyarország megteremtésében. Ennek háttere:

„Nagyobb volt a parasztság társadalmi súlya: belőle lehetett és kellett a nemzet csinálni. Gyarmati és félgyarmati sorban a parasztság volt a nemzeti hagyományok őrzője, a megtartó erő és a jövő reménysége: a minden szerepre hivatott, nemes, nagy és szent nép: róla mintázták a nemzeti karaktert, s a haladó irodalomban és politikában áhítattal ejtették a nevét.”⁹

A népi mozgalomnak és irodalomnak szellemi műhelyei voltak a Válasz c. folyóirat (1934–1938) és a Kelet Népe (1935–1942). A mozgalomban és az irodalomban egyaránt a harmincas években következett be erős polarizálódás. A balszárny legkiemelkedőbb alakja Illyés Gyula volt. Ide sorolható Nagy Imre is. Erdélyi József, Sértő Kálmán a jobbszárnyat képviselték. Az úgynevezett „harmadik utas” áramlatban keresték helyüket: Gulyás Pál, Sinka István. A „harmadik utas” elképzelés kidolgozója Németh László volt. Ennek lényege a „minőségi szocializmus” vagy „marxizmus nélküli szocializmus”. Sinka István a tipikusan magyar út kereséséről így beszélt:

„... nekem nem kell se a nyugati, se a keleti szocializmus, mert mind a kettő oda való, ahol termett.”¹⁰

Ennek megfelelően a költészet is többarcú. Kétféle költői szemléletet és stílust különböztethetünk meg: a tárgyias költészet, amely a költői realizmus hagyományait újí-

8 Ua. mint a 7. 315.

9 CZINE Mihály: Nép és irodalom. Bp. Szépirodalmi Könyvkiadó 1981. 235.

10 Ua. mint 5. 62.

totta fel. Ennek kifejezői: Illyés Gyula, Erdélyi József, de hatott Babits Mihály, József Attila, Szabó Lőrinc, Radnóti Miklós, Jankovich Ferenc költészetére is.

A népi irányzat másik stílusváltozatát: a mitologikus költészet teszi ki, melynek lényege: az archaikus népi hagyományok megőrzése és ezáltal mitologikus, mágikus költészet kialakítása. Szokás ezt „népi szürrealizmusnak” nevezni (ami nem igazán találó). Meghatározó egyénisége ennek az irányynak Sinka István. Idetartozik részben Nagy Imre költészete is, jóllehet nála szerepet kapott a tárgyias költői szemlélet is. Nagy Imrét akkor fedezte fel a mozgalom, amikor a falukutatás lendületet kapott. Az 1920-as évek végén bukkantak fel az „östehekségek” (köztük Nagy Imre is). Megjelenésük az irodalomban széleskörű vitára adott alapot. Babits Mihály véleménye az volt, hogy a paraszti származás a költő megértéséhez szükséges, de nem a megítéléséhez. Volt ennek a falukutató mozgalomnak értékes, és pusztító, romboló hatása is. Hiszen egyik oldalról a nép közül felfedezett, kiemelt tehetségeket, de a másik oldalról – politikai befolyás hatására – negatív irányba terelődött, mivel túlzott önbizalmat gerjesztett, s ez a végletekbe csapó önbizalom lezüllesztette a gyengébb jellemű tehetségek pályáját. Németh László *A minőség forradalmában* figyelmeztet erre a veszélyre:

„Sokunknak az egész élete, egész ereje éppen csak arra volt jó, hogy nekirugaszkodjék. A gyengébb östehekség kitépi magát környezetéből, egy bizonyos határnál megakad, ott lézeng az elhagyott világ és a meg nem hódított közt és hazátlan lesz, nyugtalan, érzelmeiben boldogtalan.”¹¹

A pozitív hatásra is Németh László mutat rá legeggyértelműbben:

„Az Isten nem falukutató, ő nem oszthat ki Zalára, Sárközre, a Palócságra stb. egy-egy tehetséget. Neki elég, ha egy-két helyt dobja a mélybe megvilágító villámát. Amit fényüknél megláttunk: nem sok, de arra elég, hogy elfelejtett milliőkat a szívközből kössön, s amit egy haldokló kultúra a kezéből kibocsájt: az új nemzet kifejtsé s eltegye magának.”¹²

Németh László gondolatát folytatva – Isten megvilágító villámfényénél Sárrétudvari is megvilágosodott, láthatóvá vált, ha csak rövid időre is. 1928-ban először, s aztán még jó néhányszor egészen 1942-ig. A két évszám Nagy Imre költészetének időtartamát fogja közre. Mondhatni: tiszavirág-életű. S ennek a rövid, de mégis fölfelé ívelő pályának egyetlen élményforrása: a költő szülőfaluja – ahol egész életét élte le – Sárrétudvari.

Nagy Imre azon a napon mozdult meg először anyja méhében, amikor a magyar nép ezeréves ünnepét ülte, 1896-ban. Aztán ez év őszén meg is született. Édesapja Nagy Jakab parasztember volt. Édesanyja Hegedűs Ágnes, halk szavú, beteges asszony. Nagy Imre kilenc éves volt, amikor édesanyját elszólította tőlük a halál. A korán elment anya

11 Idézi POMOGÁCS Béla: *A tárgyilagos költészettől a mitológizmusig*. Bp. Akadémia Kiadó, 1981. 323.

12 Ua: mint a 3. 688.

alakja élete végéig kíséri. Ezt idézi az *Anyám bűne*; *Anyám a csillagot nézte*; *Anyám a viharban*; *Anyám virága* című versek.

Gyermekkorának meghatározó élménye volt a nagyapja, aki még gyűjtögető életmódot folytatott, kis ladikjával járta a vizet éveken át. A tőle hallott történetek, mesék, dalok elevenedtek meg költeményeiben. Innen ered romantikus, nosztalgikus visszavágódása a régi, vadregényes élet iránt. Ez a nosztalgikus hang csendül ki az *Őseim tükre* című ciklusban. A régi Sárret romantikus élete jelenik meg az *Ősanyám a pusztán*; *Emlékezés szépapámra*; *Nagyapám a régi halott*; *Nagyapám meséje*; *Őseim tükre*; *Lármás az ősmocsár vize*; *Ősnádasok árnyán*; *Nagyapám a nád árnyán*; a *Sárret vizén* című versekben. Nagy Imre siratta az eltűnt „tükröt”, amelyben megnézhatték magukat a csillagok, sajnálta a tájat, ahol a nád közt madártojások rejtöztek, ahol madarak verték fel a tájat csiripelésükkel, ahol ezüstös, karcsú halak úszkáltak a vízen, s ahol békében éltek az emberek. Ezt a hangulatot adja vissza a fent említett *Őseim tükre* című vers is.

„Szép volt az őseim tükre,
haljátékos, fénylő mocsár,
s nézte magát benne a nap,
mikor lángolt a forró nyár.”

A hangulat folytatója a *Nagyapám a nád árnyán* című vers:

„Nem álmodott csak pipázott,
s szállt füstje a Sárret feletti,
és nagyapám szépnek látta
A mocsarat, az életet.”

Gyermekkorának alapvetően meghatározó élménye: a természet közelsége. Így nyilatkozott erről Nagy Imre barátjának:

„Bizony megesisik néha, hogy a fészkén ülő kis pacsirtát agyonsújtja a kasza. A parasztember nagyon szereti a kis pacsirtát, s ha véletlenül madártragédia történik, nagyon fáj a parasztember lelke. Gyermekkoromban egy aratáson láttam egy véres pacsirtát, melyet egy nagy zordon arcú arató vágott agyon kaszával. A nagy zordon parasztnak nagyon fájhatott az eset, mert ekkor délben nem ebédelt, azt kifogásolta, hogy fáj a feje, jól emlékszem rá. Én a kispacsirtát eltemettem az urasági határkő tövébe, kék és piros színű vadvirágot ültettem a kicsi madárra. A búza fűvé száradt, sorsa az én lábamat is fölsebezte és kevés véreimből egy pár csepp odahullott a pacsirta sírjára. Itthon beteg édesanyámnak elmondtam a szomorú története, és láttam édesanyám hervadt, láztól piros arcán a szomorúság megindulását, amely az én gyermeklelkembe folyt, és nem volt kedvem játszani a nap délutánján. Estére vihar támadt, villámok lobogtak, dörgött, csattogott az ég, féltem nagyon, beteg édesanyám mellől gondoltam a szegény aratóra, aki egy kereszt tövében vergődve gondolt a kis halott pacsirtára, és talán láthatta a villámok lobbanó fényénél a kis ma-

dár vérző testét, Isten haragjának gondolta a zivatart ... Így volt , jól emlékszem, én is álmodtam már többször is a kis halott pacsirtáról és most verset írtam róla.”¹³

Ebből születnek: *A pacsirta vére; A pacsirta sorsa* című versek.

Még fiatal korában egy rakodás alkalmával ráesett a ló, és karját több helyen is el-törte. A törés rosszul forrott össze, és ezután már örökre nyomorék maradt a bal karja. Tudva lévő, hogy parasztembernél a testi épség a legfontosabb. Az olyan embert, akinek valamilyen fogyatékosága van, már nem is veszik teljes értékű emberszámba. Őt is csak törekhordónak alkalmazták az aratás alkalmával. Talán ez is a magyarázata, hogy verseiben a természethez menekül a nyomasztó emberi világból. Szellemi élenksége an-nál inkább feltűnt környezetében. Nem egyszer fordult elő vele, hogy elgyalogolt társai-val a Hagymásba és a munka kiosztásánál a következő mondattal utasították vissza: „A cocialista Nagy Imre kutyagolhat haza, de már iszkolhat is! Számára nincs munka.”¹⁴

Voltak, akik azt ajánlották menjen Pestre. Erre ő így válaszolt:

„Nem tudnék én ott élni idegenben, távol a falumtól. Én csak itt tudom megírni a verseimet. Itt gondolom ki őket a kapanyélen. Míg hajnalonként kigyalogolok az urasági majorba. Meg az uradalmi hodályba a földre szórt szalmán, álmatlanul töltött éjszakákon. Van úgy, hogy kettőt-hármat tartogatok készen. Úgy érzem felszi-várognak a szívemből a fejembe. Munka közben elmondogatom magamban, s amikor otthon megpihenek papírra vetem őket.”¹⁵

Itt maradt tehát a faluban a többi szegény pórral és szolgálta az urakat. Ezek az urak évszázadokon keresztül alakították ezt a népet sok tekintetben igénytelené. Örökös fé-lelemben tartották, üzték, kergették a munkába, és leggyilkosabb módszerük is jól be-vált: amikor csak lehetett egymás ellen uszították őket.

Nem volt könnyű a Nagy Imre-félék élete. Szállása sokszor az ökor faránál hideg-ben, melegben. Tápláléka kenyér, víz, „motorleves”. Ünnepnapokon krumpli, tészta. Egy pakli dohányért mindenre képesek: meztelenre vetkőzve is végigment egy-egy fiú százötven-kétszáz lány előtt ebéidőben. Meggyötört testük szombaton hazavánszor-gott. A vasárnapi pihenést ruhamosással, szárítással, bocskoruk javításával töltötték el. Délután már ismét nyakukba vették a határt. Fizetségük napi 70–80 fillér.

Élete tragédiái közepette szaporodnak versei. 1929-ben tudja ország-világ előtt bizo-nyítani költői tehetségét. A Magyar Falu pályázatára több száz „népköltő” közül ő nyeri az első díjat. A Magyar Falu heti lap volt. Nagyatádi Szabó István alapította az I. világháború idején. Később kormánypárti lap lett. 1928-tól Zsirkay János vette át a vezetését. Ez idő alatt a Magyar Falu meglehetősen elterjedt vidéken. Amikor Zsirkay vette át a lap vezeté-

13 FODOR András: Álmatlan éj. Bp. Irodalomtörténet, 1960. 396.

14 Ua. mint a 13. 397.

15 Ua. mint a 13. 397.

sét meghirdették az első „bronztulipános pályázatot”. A díjat Gömbös Gyula ajánlotta fel a legjobb vers- és prózaírónak ... a költői versenyt Nagy Imre nyerte.¹⁶

Így sikerült őt a névtelenség világából kiemelni. Az oklevél szövege a következő: „Miként ez a tulipán nem hervad, a rozsda nem fogja, akként maradjon és éljen Nagy Imre neve is minden jó magyar szerető emlékezetében. Legyen az ő dala forrásvíz, mely a szikkadó magyar testvérek szomját eloltja, legyen rózsalugas, mely alatt a fáradt magyar megpihenhet, legyen harangszóró, melynek szárnyán ég felé röpködhet a göröngyök gyermeke.”¹⁷

Megismerkedik Biharban élő költőkkel, írókkal. Ez később is felhajtóerő lesz a versíráshoz. Barátságba kerül Horváth Lajossal, Hegyesi Jánossal, Szűcs Sándorral, Szabó Pállal, Sinka Istvánnal és Domokos Bélával. Később megismeri Veres Pétert, Kállai Gyulát és Móricz Zsigmondot is.

Magánéletében egyaránt éri öröm és bánat. Zsófia nevű kislányuk hat és félveesen vörhenyben meghal, Róza nevű lányuk paralízises. Később még két egészséges – ma is élő – fia született. Közéleti tevékenysége abban merült ki, hogy a Sárrétudvariban megalakult Harmadik Polgári Körnek – ami a Szociál Demokrata Párt szervező munkájának eredményeként jött létre – jegyző lett.

A csendőrség több alkalommal felkereste Nagy Imrét. Többször faggatták kapcsolatairól, arról, hogy kik pénzelik. Ők úgy gondolták, hogy az oroszok, a kommunisták állnak mögöttük, ezért zaklatták Nagy Imrét több alkalommal. Neki viszont nem voltak politikai kapcsolatai.

A harmincas évek második felében a Kelet Népe – amelyet először Sinka István tárta, majd Móricz Zsigmond szerkesztett – jelentette meg több versét is. 1940-ben jelent meg első verses kötete, amit saját magának kellett árulnia a biharnagybajomi vásáron. Ennek az „önárúsításnak” viszontagságos, megalázó emlékét idézi a *A biharnagybajomi vásáron* című költeménye:

*„Néma vagyok, nehéz a nyelvem,
zsebem üres, éhen és szomjan
állok itt a vásár közepén,
pórálmú Biharnagybajomban.*

*És nincs erőm kikiáltani,
hogy eladó a könnyem, álmodom,
amit eddig sírtam s álmodtam,
a pókhálós magyar pusztákon.”*

1940. május 5-én rendeztek a Budapesti Vigadóban egy irodalmi estet. Finanszírozója Gróf Bethlen Margit volt. Nagy Imrének a felesége saját kontyoló ruhájából varrt nadrágot, és abban, meg kölcsön csizmában érkezett meg Budapestre. A találkozáson 150

16 BAKÓ Endre: Adalékok Sinka István pályakezdéséhez. Alföld, 1974. augusztus XXV. évf. 40.

17 CZINE Mihály: Szabó Pál 1971. FÁBIÁN Gyula: Emlékezés Nagy Imrere Sárrétudvari parasztköltőjére. Kortárs, 1971. 2/8. 95. (Az oklevél a Bihari Múzeumban található, leltári száma: BM. VII. 80.3 – a szerk. megjegyzése)

művészművész jelent meg. Ezek között azonban – mint ahogy arról Szabó Pál is ír – sok a dilettáns, a sznob. Nagy Imrét és Bartha Andrást emelik ki, mint igazi költői tehetségeket. Ebben az időben azonban egyre romlik egészsége. Mindezt tetézi csalódása 1941 őszén, amikor Jankovich Ferenc – aki még azt sem tudta róla, hogy kötete jelent meg – nem túlzott elismeréssel szól az ő verseiről. A költő versben válaszolt: *Ne bátorítson*, és a vershez kommentárt fűzött.

„Azt nem tudja Jankovich Ferenc, hogy az én költészetem a parasztság szenvedésének, bús sorsának égő és örök csipkebokra, melyből az Isten szól a fájdalmas magyar mezőkhöz.”¹⁸

1942-ben a berettyóújfalui kórházban dr. Zöld Sándor kommunista orvos kezeli. Sajnos már megmenteni nem tudja, ezért küldi haza 1942 decemberében. Megérkezése után való nap meghal. Temetésére egyetlen író, költő barátja, ismerőse sem ment el. Ha az állam eddig nem adott neki jóformán semmit, hát halálán megajándékozta egy koporsóval.

NAGY IMRE KÖLTÉSZETÉNEK ESZTÉTIKAI JELLEGZETESSÉGEI

Hatások

Forduljunk az irodalomtörténet bármelyik korának költői pályája felé, mindenkor hasonló a tapasztalatunk: az egyéni hang megteremtéséhez hosszú, fáradságos (kirobbanó tehetségek esetében rövidebb) út vezet. A pálya elején többnyire még tisztán kivehető hatásokkal számolhatunk, majd a pályamű érettebb szakaszában, ez nem okvetlenül gyengül, de egyre intenzívebben beleolvad, szintetizálódik az adott költő hangjával, mígnem egyéni hanggá válik.

Így történt ez Nagy Imre esetében is. A legerősebb hatás – mint, arra dolgozatom elején már utaltam – a népköltészet volt.

Ez is a magyarázata annak, hogy többen a „népi szürrealizmus”-sal összegzik költészetének jellegét. Az igazság az, hogy metafora értékű kifejezésekről lehet itt beszélni. Ezt a kifejező eszközt megtaláljuk úgy a szürrealista, mint a népköltészet soraiban. Ezt alkalmazza Nagy Imre gondolatok, érzelmek szemléletes kifejezésére:

*„Nézzetek rám holdvilágcsőszök!
Bagolykupecsek! – én kiáltok:
Prüszkölnek viharparipáim,
S a tűzszerűn dalolva állok!”*

(A nap ostoros legénye)

Az első metafora „holdvilágcsőszök” mehökkentő összetétel. Olyan emberekről beszél, akik azt is csak magukénak akarják, ami természetszerűleg mindenkié: tudniillik a holdvilágot fölösleges őrizni, hogy ne lopják el, mert az mindenkié. Párhuzam vonható Csokonai: Zsugori uram alakja és a „holdvilág csőszök” között, hiszen Zsugori uram is a „sert adná „árendába.”

A „bagolykupecsek” kifejezés még közelebb áll a népköltészet kifejezéskincséhez. Itt nem zárja ki a logika a kapcsolatot a „bagoly” és a „kupecsek” között, akkor, ha úgy értelmezzük az összetételt, hogy olyan a szemük, mint a bagolyé: este, a sötétben is látnak vele.

A „viharpipáim” és a „tűszérűn” metaforikus kifejezések még közelebb állnak a népköltészet képalkotási módszeréhez. A „vihar” és a pipa is gyors, száguld, maga körül seper, úgy mint a vers. A „tűszérűn” összetételben megint csak kapcsolatba hozható a „tűz és sérű”. A sérű könnyen kigyullad a nyári hőségben. A „tűszérűn” daloló alak a máglyahalálra ítélt mártírra emlékeztet, akiről onnan tudjuk, hogy parasztszármazású, hogy a máglya a sérűből lett.

Azt látjuk tehát, hogy hol távolabb, hol közelebb esnek egymástól az összekapcsolt fogalmak jelentéskörei. Ilyen módon hol a szürrealizmushoz, hol a népköltészethez esik közelebb, az utóbbival gyakrabban.

1937-ben Veres Péternek néhány versét elküldte bírálatra. A válaszlevélről így nyilatkozott.

„Péter barátom írt is egy-két oldalas levelet, de – tudja az Isten – Péter olyan cifra szavakat használ, hogy nem is igen értem. Pl. Azt írja, hogy expresszionista, meg szürrealista. Ezek a szavak azt sem tudom mi fán teremnek.”¹⁹

A népköltészet, mint forma a tartalom rovására, a rigmusokban jelenik meg először.

*„Nagy Jakabnak van két fia
Egyik költő, másik molnár
Mind a kettő rongyosan jár.”*

Vagy:

*„Se szép asszony, se nagy vagyon
Mit ugatsz hát olyan nagyon”*

Vagy:

*„Van két lovam, tüzes sárga.
A faluban nincsen párja
A padláson dió, szilva
Bíztass meg hát Nagy Elvira.”*

19 KÁLLAI Gyula: A falu szől hozzánk. Irodalmi tanulmányok. Bp. Szoc. Dem. Párt. 1940. N. 17. sz. 16.

Hamarosan a népköltészet elemei nemcsak formája lett költeményeinek, hanem szemléleteinek kifejeződése is.

„Ez a változás akkor következik be, amikor nem a történetre, hanem az élmény tömör megjelenítésére, az érzelem intenzív kifejezésére bízva mondandóját. Így alakulnak ki dalai.”²⁰

Ezt a megállapítást Sinka István költészetére tette Görömbei András, de igaz ez Nagy Imrére is. A népdalra emlékeztető vonások egyértelműek a *Fiam mosolya*, *Anyám virága*, *Nyáristen koszorúja*, *Forró sátor várja a szíved*, *A madár*, *Ezüst nyárfa*, *Mécsek*, *Egyszer én is ...*, *Szántogat a paraszt*, *Borozás a Nappal* című költeményeiben.

Ezekben a versekben a dal mögötti konkrét élmény csak felvillan.

*„s karjaimban új erőt érzek,
ha rám mosolyog csöppnyi gyermekem”
(Fiam mosolya)*

A népdalszerűség elemeit őrzik a kétütemű magyaros versformák:

*„Anyámnak volt a virága,
Vettem is a sírjára”
(Anyám virága)*

Leggyakrabban az egyik ősi ritmusunk, a nyolcas tagolja a sorokat. A fent említett versek legtöbbje vallomásszerű, ezeknek indító strófája természeti kép.

*„A kék eget mintha emelné,
A kút gékje olyan magasan jár,
S a kút körül a szél dalától
Virágkönnyet sír a nagy határ.”*

Szinte összesűriti a népdal sajátosságait *A madár ...* című vers.

*„A madár dalolni
Virágos ágra jár
S a virágos ágon
Boldog a kis madár.”*

A kétütemű sorok a szerelem örömet fogalmazzák meg egyszerű képekben.

A következő meghatározó tényező költészetének alakulásában az előzőnek – a népköltészetnek – szerves folytatása: Petőfi és Arany hatása.

20 Ua. mint a 5. 72.

A XIX. század magyar költőitől azokat az elemeket vette át, amelyek „népi” jellegűek. Így Petőfitől a forradalmas-demokratikus szemléletmódot. Erről bővebben forradalmi hangú költészeténél szólok.

Petőfitől a szemléleten túl még szerkesztési módot is tanult. Igazolja ezt a *Ha majd...* című költeménye. Párhuzamba állítható ez a vers Petőfi *A XIX. század költői* című művével.

Az első két versszakban megjelölt feltétel teljesülésétől függ a záró versszak témájának megvalósulása.

„Ha majd szebb napfény hull

Ha majd az új élet

Ragyog a lelkére

Akkor zengem én el

Legboldogabb dalom

Egy kévére dölve.”

(Ha majd...)

Arany Jánossal a „népi” sajátosságokon túl a rokonság alapját emberi vonásainak hasonlósága is adja.

Arany János csendes, rezignált hangú költeményei, körképei a szerző kiegyensúlyozott, a bajokat jámbor alázattal tűrő egyéniségének.

Ugyanez állapítható meg Nagy Imréről is, különösen azon versek alapján, amit önmagáról, vagy költészetéről írt. (*Az én rímem; Hol vagy; Törpe falvak; A biharnagybajomi vásáron; Az én szavam*)

Barátai is így ismerték: Veres Péter „csendes-rendes parasztember”-nek nevezte, hasonlóképpen vélekedett róla Hegyesi János, költőtársa is. Visszahúzódo, kedves, szelíd, zeneszerető, jó ritmusérzékű ember volt.

Az Arany János-i „pusztába kiáltott szó” ismétlődik meg *Az én szavam* című költeményben:

„Az én szavam hiába remeg

Nincsen aki ráfigyelne,

Holt szavaim visszahullnak

Fájdalomnak a szívemre.”

Az elégikus hang mind a két költő esetében nem csak a „tragikus magyar sors”, kor-szellemével magyarázható, de az egyéniségükben fellelhető borongásra való hajlammal is. Indulatai talán nem voltak olyan mélyek, érzelmeiben is kisebb volt a feszültség, mint Arany Jánoséban, később Sinka Istvánéban. Ez lehet az oka, hogy nem talált rá a népi világképben még ősibb, még archaikusabb rétegekbe ásó balladára.

Ennek ellenére nyilvánvaló a tartalom- és formabeli hasonlóság Arany János: *Mátyás anyja* című ballada és Nagy Imre: *Levelem sorsa* című költeménye között, amely

balladai elemeket tartalmaz, bár műfaját tekintve nem nevezhetjük annak. A kétütemű vers epikus képpel indul:

*„Sötét hodály árnyán
Írom a levelem,
Pókháló árnyal rám,
Tücsök sír mellettem.”*

A drámaiság tüze egy villanásnyira feldobban a 2. versszakban:

*„Pórok nehéz sorsa
A betűm vetése
Milyen madár vinné
Az Isten kezéhez?”*

Ez után ki is alszik a tűz, és csendes líraisággá szelődik a 3–9-ik versszakig. A meditatív hang egyrészt a természet és a költő szoros kapcsolatának, másrészt a misztika felé hajló érzelmeknek ad keretet.

Ha Petőfivel való összevetésben szerkezet és szemléletbeli hasonlóságról szoltunk, akkor Arany János esetében a műfajbeli rokonság kerül előtérbe. Az elégiáról, balladáról már szoltam, de kimaradt még az, ami a leggyakrabban előkerült a Nagy Imre által használt műfajokban: az életkép.

Itt újra hozzá kell tennem, hogy ebben is az „ős” Arany János, de a közvetlen hatást mégis Sinka István jelenti. Nagy Imrének ez az egyik legkedveltebb műfaja. Számos verset írt ebben a formában (*Lóbőr; Virágot viszek a húgomnak; Hajnali képek a pusztán; Napszámoslány tisztálkodása; Az én utcám;*)

Mint versei legtöbbszörben ezekben is sötét tónusú képek rajzolódnak ki, kivéve a két utóbb említettet. A felsorolt költemények közül, a legkiforrottabbnak tekinthető *Az én utcám* című vers.

*„Por és lárma két sor viskó közt,
S a nap játékot csodálja:
Póri gyermekek dinnyehéjban
Port hordanak a pocsolóba,

Hidat építenek, s az arcukon
A nap legbúsabb csókja ragyog –
Nő a csalán az árokparton,
Nőnek, játszanak a parasztok...”*

Az élményszerűség elevevége olyan sűrűre szövö a vers világát, hogy feltörő indulatok, érzelmek már nem is férhetnek benne.

A következő állomás a kimutatható hatások között: Ady Endre költészete. Adyról szólva, Nagy Imre költészete kapcsán, általában a szimbolizmus átvételét szokás emlegetni.

Ez részben igaz is. Legnagyobb hatást a szimbolizmus tette a parasztköltőre, de ez csak egy része azon tényezőknek, amelyek hatottak rá.

Ady Endre hatása a következőben összegezzük: szemléletében a két meggyőződésesség: jelen van a tragikus magyar sors és a forradalmi magyarság gondolata.

Formai szempontból szintén két részre bonthatók az Ady-hatás jegyei: az egyik a szimbolizmus, a másik a versépítő-technikájában alkalmazott halmozás. (*A nap ostoros legénye; Az álmok fakirja a nap előtt; A halál írnoke; Vallomás; Falum hősege; Magyar sors; Szomorú fa árnyán; Egy parasztlány; Áldoztam én is; Vércsepp a síneken; Téli holdfényben; Tökkétszem; Hajnaltól a pusztán; Élek még; Új március; Mint félnék gyermek; Május szárnyas; A sötétség vizén; „Recipe ferrum”*)

A két meggyőződéses forradalmiság a *Magyar sors* című versben sűrűsödik össze legerőteljesebben. Akaratlanul is Ady: *Kocsi-út az éjszakában* című verse idéződik fel bennünk.

„Fut velem egy rossz szekér”

Ennek a sornak megfelelője a vers-kezdő sorok: *„Egy rossz szekér, két rossz gebe! S a kerék de búsan fordul”*. A rossz szekér mind a két műben a kerékbetört, bú magyar sors. Lényeges különbség azonban, hogy Ady a verszárást oldotta meg az idézett sorral, ellenben Nagy Imre a versnyitásánál alkalmazta ezt a képet, a „rossz szekér” szimbólumát.

A népi költő a zárásnál azzal oldja fel a tragikum feszültségét, hogy megjeleníti az „ostor” szimbólumot, ami jelentheti az embert legerőteljesebben élethez kötő életöszönét, de jelentheti a fegyvert, ami szikrát pattant a forradalomhoz, jelentheti az életerőt ahhoz, hogy fennmaradjunk.

*„Hej, ha ostrom nem volna
Lovam se bírna már menni,
Ez az egy biztatója –
Mert hát muszáj menni s lenni”*

Még a végső infinitívusok is Ady keménységét idézik.

Az említett madár-szimbólumot gyakori használata után Nagy Imrénél a „Nap” szimbóluma következik. Verseinek 90%-ában előfordul a nap. Hasonlóan pozitív jelentéstartalommal bír, mint Adynál.

*„Lángsörényű viharparipák
Nyomatnak a Nap tűzszerűjén.”
(A nap ostoros legénye)*

Itt az élet szimbóluma, csak úgy mint a *Tavaszi reggel* című költeményben.

*„A kelő Nap piros fényt csorgat
S csókolózik a fákkal, kertekkel.”*

Sőt Nagy Imre olyannyira hűséges követője Adynak, hogy még a nagy betűs formát is megtartja.

A „Nap” azonban más értelemben gyakrabban fordul elő a költő verseiben. Nevezetesen a „Nap”, mint Isten, istenség szerepel, nyilvánvalóan épít itt a keleti mitológiára.

*„Lépkedek a pocsolyák partján,
panaszt tenni megyek a Naphoz.”*
(Az álmok fakírja előtt)

*„Mintha számon kérné a Naptól
csikófogát, nyikorgó kedvét”*
(Lócsontváz a pusztán)

*„de a Nap látja, és rácsókol
egy lángoló tüzes sugarat”,*
(A pacsirta vére)

„Emésztő tűz hull rám a Napból”
(Emésztő tűzben)

A *Tücsök a máglyán* című legújabb megjelent kötetét lapozgatva más Adys szimbólummal is találkozhatunk. A Nap jelképe után gyakoriságban első a „Vér” szimbóluma. A jelentéshasználatban ismét átfedéssel találkozhatunk. Itt is a vér egyet jelent a szenvedéssel, az emberi értékekkel:

*„Pacsirtavér, mely az égből
Visszahull talán a kezemre”.*

A negatív tartalmat hordozó szimbólumok között legtöbbször a „Halál” és a „Hold” jelenik meg. Megint egymás mellé állíthatjuk a két verset, és azt látjuk, hogy Nagy Imréjé tükörképe Ady versének.

„Én a Halál rokona vagyok,”
(Ady: A Halál rokona)

„én a Halál írnoke vagyok!”
(Nagy Imre: a Halál írnoke)

A „Hold” mindkettőjük költészetében tükörképe szomorú lelküknek:

*„Milyen szomorú vagyok én ma,
Milyen csonka ma a Hold.”*

(Ady: Kocsi-út az éjszakában)

*„Én azt hiszem, hogy tükör a hold,
amelyben halvány, bús arcom látom,”*

(Nagy Imre: Mint félénk gyermek)

Összegezve, Nagy Imre szimbólum-technikájáról azt mondhatjuk: egyrészt átvett Adytól, másrészt önállóan is hozott létre jelképeket Ady hatására. Ilyen önálló jelképet: a már említett „ostor”, „madár” (főleg pacsirta), a „tücsök”. (Erről bővebben költészete tartalmi-formai jegyeinél.)

Nem lehet véletlen, hogy a hatások közül Adyé a legintenzívebb, a legteljesebb, hiszen Adyt talán a legtöbbször forgatta Nagy Imre, másrészt ő volt a „népi lírikusok” számára az a nagy előd „ős”, aki forrást jelentett munkásságukban. S ha már olvasmányélményeknél tartunk, akkor Szabó Dezső nevét kell még okvetlenül megemlíteni, hiszen egyik legkedveltebb olvasmánya volt Nagy Imrének. Ez az olvasmányélmény elsősorban a magyarságról írt sorskérdésekben mutatkozott meg.

S végül említsünk még egy nevet, aki semmi módon nem mellőzhető a költőre tett hatások elemzésében: Sinka István. Itt azonban alapvető eltéréssel számolhatunk, az eddigiekkel összevetve. A korábban említett költők hatása egyoldalú volt, olyan értelemben, hogy Nagy Imre költészete nem hatott vissza. (Nem is hathatott, ezt a korok különbözősége kizárta.) Sinka István esetében azonban kölcsönhatásról szólhatunk. Hiszen Nagy Imre előbb lépett színre a Magyar Falu hasábjain. S végső soron ő is bábáskodott Sinka István költészetének születésekor. Amikor 1931-ben Sinka nyerte a „bronztulipán” pályadíjat, Nagy Imre ott volt a bíráló bizottság tagjai sorában. „... meghívták (a bizottságba) a múlt évi három győztest, köztük a Sárrétudvari Nagy Imrét.”²¹ Az igazsághoz tartozik, hogy a pályatársakat csak nemleges szavazás esetén vonták volna be a döntésbe, de ettől függetlenül Nagy Imrét, mint kétszeres bronztulipán díjas költőt felkérték a versek véleményezésére.

Induláskor tehát kölcsönhatásról joggal beszélhetünk. Az évek múlásával viszont Nagy Imre költészete elmaradt esztétikai értékeit tekintve Sinka Istváné mögött. Ennek okainak vizsgálata azonban egy külön dolgozat témája lehetne. Tény az, hogy a 40-es évek tájékán Sinka István már „befutott” költő, míg Nagy Imrét – első kötetének (A holtak derese) megjelenése után is – az irodalomban csak egy szűk kör ismerte.

Az Isten mint ítélkező többször előbukkan verseiben, de nemcsak művészi eszközként használja, hanem mint a keresztyén hitről való bizonyágtévest. Ez a világnézet Sinka István költészetében is fellelhető. „Az Isten Sinka világában a szó szoros értelmé-

21 Ua. mint a 16. 41.

ben mindenható, hatalmas és jóságos úr, akihez csak könyörögni, s akitől csak kérni lehet. Élet és halál ura, hatalmas Isten. Az igazságtalan világgal szemben, valamiféle igazságos hatalom, akihez azért is kapcsolódik a költő, hogy általa emelkedjék, világossá váljék igazsága és nagysága.²² Nyilvánvalóan az istenhitből fakad az a csendes alázat, ami mindkettőjük költészetét átszövi.

NAGY IMRE KÖLTÉSZEKÉNEK ESZMEI-FORMAI JEGYEI

Ha valamiféle rendszerbe próbálnánk elhelyezni, összegezni költészetének sajátosságait, akkor a következő szempontok szerint haladhatnánk.

I. Témaválasztása:

1. A parasztember sorsa:
 - a) személyes (önmagáról, családjáról)
 - b) közösségi (falujáról, a magyarságról, a forradalmiságról)

2. A szépség keresése:
 - a) természetben
 - konkrét értelmű
 - allegórikus tartalmú
 - hagyományok tisztelete
 - b) szerelemben
 - c) a mindennap örömeiben

II. Stílusában:

1. Tárgyilagos
2. Mitologikus

III. Hangnemében: merengő, meditáló – ironikus – lázadó

Járjuk sorra a fenn vázolt szempontokat!

Nagy Imre állandó témája a parasztember. Származása szerint is közülük való volt, így őket ismerte a legjobban, saját helyzetével vetett számot. Valóságképeiben kitüntetett módon szerepelt a paraszti világ: így a természet, a népi hiedelem, a paraszti múlt. Mindezen tényezők megjelenítése teszi őt népi költővé. „Népi költő ezek szerint az, aki parasztság nevében beszél, paraszti rétegek tudatát (esetleg hamis tudatformáit) fejezi ki.”²³

22 Ua. mint az 5. 81.

23 Ua. mint a 2. 11

Az idézet szerint tehát nemcsak tükrözője a parasztember énjének, világának, de felvállalója. Állást foglal mellettük. Ha önmagáról ír, akkor is a parasztembert jellemzi, hiszen ő is hozzájuk tartozónak érzi magát. Érdekes, hogy magáról írt versei között talán egy-kettő, ami idillikus képet vetít elénk: pontosabban megbántottságából a természet idilljébe menekül. Ezt fejezi ki a *Vágy* című vers és a *Hol vagy?* című, amely a gyermekkor tündérvilágába menekül.

A költemények zömében testi-lelki szenvedéseivel vet számot. Szám szerint lényegesen kevesebb a test kízzattatásairól szóló vers. (*Kórházban; Az árnyam; Egy dorogi kocsmában; Az őszi napsugár*)

A felsorolt művekben a keserű humor bizakodása keveredik. Művészi értéküket tekintve, hátra maradnak a lélek vívódásait megfogalmazó költeményektől. Hányattatott lelkének magja: az elismertség hiánya. Úgy érzi, nem értik, és nem is érthetik kellően költészetét, sem a közvetlen környezetében élő parasztlakókat, sem az irodalmat értő szakembereket. Fájjalja, hogy sok esetben olyanok ítélik meg munkáját, akik nem élték át azokat az élményeket, s élményhiányuk folytán, nem is élhetik át, érthetik meg verseit. Erről beszél *Ne bátorítson* című költeményében, amikor a már korábban említett Jankovics Ferenc méltatlan hangon összegezte költeményei lényegét.

Saját költészetéről írt verseiben, hol hevesebb hangon, hol mélyebb alázattal beszél sérelmeiről. (*Az én rímem, Az én szavam, Úgy szeretném, A pacsirta sorsa, Aggódás, Élek még, Kedvem és bűm, Futásom még nem ..., Kopár, néma vidék, A biharnagybajomi vásáron, Törpe falvak ..., Tücsök a máglyán.*)

Úgy gondolom, elmondhatjuk: ez utóbbi költeménye lehet Nagy Imre ars poétikája, mely úgy összegezzhető: egyedüli teljes harmóniát a természetben talál az ember. A *Tücsök a máglyán* cím azonban arra utal, hogy ezt a harmóniát is az ember képes megtörni, mégpedig szándékosan, erőszakkal. Hiszen a máglya szóban mindez benne van: máglyát raknak azért, hogy valakit megégessenek rendkívülisége miatt. Miben rejlik a tücsök rendkívülisége? Misztikus énekében. A varázsban, hogy a szíveikig hatol, s ott újra felidézi az elmúltat, a nyár melegét, az élet szépségét. Amíg az ő éneke szól, addig a szívekben nyár van. A vers szinte riasztóan valóságos képpel indul. S ebbe a tapinthatóan realizisztikus képbe fokozatosan szövődik bele a romantika. Olyan lágyan simul bele az elénk vetített őszi tájba, hogy találkozási pontjuk már nem érzékelhető.

A kis tücsök teste parázssá vált a tűzben, elpusztult. Vele múlik el egy évszak is: a nyár. Az idő múlik. A természet is őszi, de ez csak a felszín, a látszat. Azt mondja a költő, hogy a tárgyi világ a látszatvalóság. Az igazi valóság valahol a mélyrétegben rejtetik, legbelül: a szívekben, a tücsök énekében, a „természet lelkében”. S ez a lélek halhatatlan, kiolthatatlan. Még máglyatűz sem fog rajta. Ez a misztifikált világ, amit teremt a tücsök énekében, hordozója a TŰZ-nek. Annak a lángnak a melegéről van szó, ami nem engedi kihűlni a szíveket. József Attila más oldalról így közelíti meg ezt a témát:

„Valami nagy-nagy tüzet kéne rakni,
Hogy felmelegednének az emberek.”

(József Attila: Tél)

S így válik a címben jelölt máglya fogalma ambivalensé, mert egyrészt pusztító, hisz elégeti, ami szép: másrészt meg építő, mert a „máglya” tüze tücsökáldozat árán csinál „égető” éneket, amely alliterációs szókapcsolat fokozza bennünk az akusztikai, zenei hatást, s így hoz az ember szívébe „egy percig” „még nyár”-t is ...

A vers íve itt jut a legmagasabb pontjára. Innen tovább lefelé hajlik egészen a zárásig, míg csaknem az utolsó sorban az ég felé röppen a vers hangulatát jelölő ívonal. A második egységben (4–5. vsz.) – tökéletesen azonosulva a természettel – végső búcsúztatóra érkezünk. A lázasan lelkes hang megtörik, helyette „mélabús” sirató hangra vált. Mintha a vers művészi íve is enyhén megtört volna. Az előző 3 versszakban a vers zenéje, konkrét képe, az elvont tartalom olyan szervesen illeszkedtek egymásba, hogy magas szintű esztétikai értéket volt képes létrehozni.

A sorok végén a keresztrímelt ugyan megőrzi a költő, de az elénk tárt képek nem adnak lehetőséget a tudat ide-oda villózására. Azonban ez az egység is teremt új értéket: ez az emlék. A múlt ege Nagy Imre költeményeiben mindig szívárványosabb, mint a máé.

A jelen szomorú, kiábrándító, mert pusztulást hoz, de a múlt ragyogása, a jövő tündöklése mindig értelmet ad a mának. Íme a természet rendje: a tökéletes harmónia: Elpusztul a tücsök, hogy hamvadó teste termékenyítse a földet és „*Ott a mezőn kékebb szarkaláb nyílik majd a nyárban ...*”

A locsogó víg habokon úszó „kis ladik” a kócsagtoll, a halpaprikás, az ég felé szálló pipafüst meg a mese, a nádak hús árnya, a béke csöndje gyermekkorának tündérvilágát idézik, amit már csak a mesék, a dalok csodával sűrűre szőtt szövete őriz. Más témában született derűs hangú költeményei is ennek a világnak a tündöklő képeiből táplálkoznak.

„Ő aztán valóban a szépség koldusa volt, csak morzsák jutottak neki az örömből, mégis boldog derűvel vette számba őket, József Attila-i ártatlansággal tudott örvendezni az élet apró ajándékainak: a nyári égnek, a mező virágainak, a madárdalnak, egy pipadohánynak, egy békés vasárnap délutánnak, midőn a természetben élő ember szelíd figyelmével és rokonszenvével tekintett körül a táj mozgalmas életén,... szívében derű lakozott és szeretet, csendes boldogságra vágyott, türelmes emberséggel fogadta el sorsának ritka és tünékeny örömeit.”²⁴

A nagyapáról írott versek között előfordulnak komor hangúak, sötét színekkel festettek, ezekben számot vet őseinek szomorú végzetével. A Holtak derese túllép a vers keretén, s szinte vándormotívumként lép elő újabb és újabb költeményekben.

„Magát a tájat, a sárréti természetet is a pusztulás jelképes világának érezte, elhagyatott és reménytelen világnak.”²⁵

24 Ua. mint a 2. 328.

25 Ua. mint a 2. 329.

Költészetének javarésztét a paraszti téma teszi ki, a paraszt élete, mint a közösség élete. Ezek a versek valóságos élményből táplálkoznak, hisz ő maga is kétkező, paraszti munkával kereste kenyerét.

Ezek a költemények „szociográfikus” természetűek. Zsellérek, napszámosok és cselédek nyomorúságos sorsát mutatták be, emberi arcokat rajzoltak, élethelyzeteket, szokásokat, munkafolyamatokat ábrázoltak. A munkájába belerokkant öreg béresek reménytelen tekintetét örökítették meg, vergődő szegények sorsát és alakját idézték, akik képtelenek szabadulni a nyomorúság örökös terhe alól, gyermekeket, akiknek tudóvesszes köhögésétől hangos a falusi éjszaka.

„A versek akár a népi írók szociográfiai teljes és pontos képet adtak a magyar paraszti nyomorúság egy tartományáról: a sárréti faluról. Nagy Imre életművében akár szociográfusok és etnográfusok számára lehetnek tanulságai. A valóságot, amely fojtó bilincsként szorította, pontos képekben idézte meg: verseinek és képeinek mindig hiteles tárgyi alapja volt.”²⁶

(Aratók éje; Elmondok mindent; Árny a viskó falán; Kútgém árnyán; Az én utcám; Álmatlanul; Éjjéli csillag; Tízen is ...; A pór testamentuma; A pásztor halálára; A pacsirta sorsa; Ősz a mezőn; Vénasszonyok nyara; Vízbe ugrott; Gyermeket temetnek; Haldokló paraszt; Hajnali képek a pusztán; Mert egy paraszt most kalapál ...; Éjszaka az ökörhodályban; Falusi tavasz; A zsellér földjén; Undorodás; Szomorú sírások verse; Téli kesergés; Répaegyelésen; Pillanatképek a pusztán; Reggeli fényben.)

Műfajukat tekintve legtöbbje életkép, jellemrajz, helyzetrajz, elbeszélő költemény. A misztika szálai alig-alig csillannak meg ezekben a sorsokban, legfeljebb álmaikban. Valóságos, helyenként naturalisztikus képek a parasztok életéről. Hangjában több ironia vegyül, mint együttérzés. Dallamuk leveti a dalok könnyű léptű kétütemű zengését. Hosszabb sorokban, ritmusában meg-megakadva, sokszor a próza kötetlen ritmusába hajló sorokba köti bele riasztó ridegséget árasztó képeit.

*„Szemeire nem hull most függöny,
Az álomért hiába esdnek, –
Száraz kenyérem morzsáira
Égő szemű patkányok lesnek. ...”
(Álmatlan éj)*

A paraszti nyomorúság szociografikus látteleit tárja elénk a költemény. Közvetlen hangúvá válik a panasz, mert ott érezzük a költő személyes jelenlétét a lírai szituációból. A „helyzetjelentés” itt is túlmutat önmagán. Nem kizárólag egy éjszakáját akarja leírni, amit társaival egy hodályban töltött, hanem az éjszaka képeiben – „égő szemű, sunyi patkányok”, „véres, fájó szemű hold”, „horkoló, megfáradt parasztok”, „patkány-

26 Ua. mint a 2. 327.

szagú szalmazsák” – a kiszolgáltatottság, a megaláztatás, az emberhez méltatlan cseléd-sorsot tárja elénk.

A „patkány” többször előkerülő motívum a parasztsorsot ábrázoló – kifejező versekben. A patkány a maga undorító mivoltával kifejezi ennek az életnek az elviselhetetlenségét, tarthatatlanságát. A borzalmat azzal fokozza a költő, hogy a férgek egyre közelebb kerülnek a költőhöz, az emberhez.

Először csak lesnek rá, majd arcán érzi „éles, hideg körmeit”, majd a szagát is érzi. A záró részben a kiuttalanság, a tehetetlenség kényszeréből olyan módon tör ki a költő, a paraszt, hogy vasvillára szúrja: megöli a „patkányt”.

Az életkép hátborzongató soraiban ott érezni egyfajta allegorikus tartalmat, a paraszti hierarchia elnyomókra és elnyomottakra tagolódik, ennek megbontására az elnyomottak lázadó tettei vállalkozhatnak. Szelídebb, bensőségebb hangúak azok a költemények, amelyek a honszeretetet, a magyarság kötődését földjéhez, a falutól elszakadni nem tudó költő hűségét vetítik elénk. (*Pacsirtafészek Budapesten, Éjféle csillag, Puszták felé, Záporeső Budapesten, Búcsú*)

A paraszti élet képeiből azok sikerültek napfényesebbre, amelyekben fiatalok, vagy parasztlányok a szereplők (*Napszámoslány tisztálkodása, A csók régi ára, Marokszedő lányok*) Az eddigi költemények vagy megnyugodtak a tehetetlenségben, s fájdalommal záróképpel végződtek, vagy az idill ritka pillanatait festették.

A költeményének egy újabb csoportja a lázadás, a nyugtalanság köré vonhatók. Lázadása szociális eredetű, így a költemények egy részében a nyugtalanság váddá erősödik, s olykor cselekvésre ösztönöz, forradalomra szólít (*Nehéz álom; A zivatarok prófétaí; Holnap takácsa; Látom a harcot; Új Március; Fáraók sírja; Júliusi vers; Kivert szellérek; Az én pusztám; Eljött a tavasz; Kuvikányos éjszakában; Ne bántson; Póri szonett; Pofon*)

Ezeknek a verseknek egyik csoportja valóságos képet vetít elénk a parasztlak életéről, s itt a zárás keserű indulatba torkollik.

Érdekes azonban arccal fordulni „természet lírája” felé, hiszen egyéniségéből fakadóan itt tudott igazán kiteljesedni. A „természet líra” esztétikai értékeit vizsgálva e szakasz középpontjába állítható a *Tücsök a máglyán* című költemény, amit költészetéről írt verseit elemezve a költő ars poétikájaként értelmeztem. Itt is érintkezési pontok vannak. Ez azzal magyarázható, hogy a „természet lírában” érezte igazán otthon magát (mint arra már utaltam).

Fanatikus rajongással fordul a természet felé. Ez az imádat a Sárreuten még elevenen élő népi műveltségéből és szokásból, sőt a paraszti mágia archaikus hagyományaiából táplálkozott.

„A népszerű vallási képzetek a kereszténység hitelvein, szertartásain és ikonográfiáján belül még őrizték a pogány természetvallás ősi elemeit.”²⁷

27 Ua. mint a 2. 313.

Az a parasztember, aki életének javarészét a természetben tölti el, szükségszerű, hogy gondolkodásában, szemléletében is a természetközpontúság uralkodjon. A dolgok mértéke a természet adta mértékekkel mérhető. Ő nem a környezete kívülálló szemlélője, hanem környezetének, a természetnek egy része. Tudatában van annak, hogy ha rendet akar a „nagy egészben”, akkor neki, mint részegységnek mindig a helyén kell lennie, és szolgálnia a rendtevésben. Tudatában van annak, hogy ebben a tevékenységben mindig rendezettnek kell lenni kapcsolatainak a többi résszel (növény-, állatvilág), mert csak így jöhet létre harmónia. Erről a tudatosságról tanúskodnak az állatokról írt versei. A pók olyan, mintha vérszerinti rokonságban lenne vele, hiszen így beszél róla: „szemfedőmet szövögetni most akarta” (*Pók a mécszlángon*). De a *Kutyasíratás* c. versében meg ő siratja Bodrit, mert agyon akarják löni. Egy másik műben mind a ketten (a kutya, a gazda) egymást keresik, csak úgy, mintha érzelmi kötődés jöhetne létre állat és ember között (Sinka István pulija). Egy harmadik kutyáról szóló versben csak pusztán féltésből üzi el a gazda a kutyáját, mert tudja, hogy ő nem bírja eltartani. Itt is az érzelmi kötődés kölcsönös:

„Ne nézzük itt egymás fájdalmát.”
(Morzsa kutyám)

A pacsirta az örökké mezőn élő embernek a legkedvesebb madara. Pusztulásakor a paraszt – különösen ha ő okozta akár akaratlanul is – vigasztalhatatlan fájdalmat érez, olyan gyász ül szívében, mintha családjából veszített volna el egyet. (*A pacsirta vére, A pacsirta sorsa, A béres kára*)

Máskor meg a mese szívérványával vonja be a szívének kedves emlékeit (*Nagyapám a nád árnyán, A szomorú fa árnyán, Hangyakirály, Volt egyszer ...*, *Lármás az ősmocsár vize*).

Nemcsak a mesét idéző misztikus képekben kap jelképes szerepet egy-egy ártatlan állat, hanem emberi sorsokról, közösségi társadalmi problémákat feszegető versekben is. Így az emésztő tűzben a „fecske” a jövő reménye: *a Varjak a diófán, Darvak a falum végén, Kútgémen károg a varjú* című költemények baljós ítéleteket hirdetnek. A fent említett versekben végigvonuló motívumok: a fájdalom, az aggodás, a keserves vágyakozás. De ezzel ellentétben friss, derűs képek is születnek, amelyekben vidám hangú, dalszerű ritmusú sorok pattognak (*Katicabogár, Újra kint vagyok, Nyúlhús, Verebek lakodalmán, Téli estben*). Ez a dalszerűség még jobban felerősödik a növényekről írt költeményekben (*Ezüstnyárfá, Házatok végénél, Ha a szívem virággá válna, Virág a fán, Napszámoslány virágos kertje*). Igazán üde hangulatot árasztó köztük a *Tavaszi reggel* című költemény.

„Sárga rigó hintáz a szilfán,
Tréfás kedvén a csalit nevet,
S reggeli füttye telezengi
A kertemet és a szívemet.”

A növényvilágról írt szomorú hangulatú verseiben szinkronban van a hervadó természet az ember sokszor búbanatos lelkivilágával. (*Napszámos lány virágoskertje, A nyár utolsó orgiáján, Vén eperfám haldoklása, Tölgyfa a kórház udvarán*). A *Hajnali virágok méze* című vers meg arra oktat, hogy tudjunk a természettel kapcsolatot tartani a természet nyelvén, mert a virág a szót nem érti, csak a vigyázó, óvó csendet. Arra int, hogy őrizzük a mesét, mert a természet teljes tisztaságában még ott él. A természettel való kapcsolat megőrzésében Nagy Imre a hagyományörzés tisztességét látja.

„Aki mézre lesz nagyon éhes,
És a szomját fényes víz oltja,
Aki a puszták nagy fájdalmát
Szívében és dalában hordja...

Gyűjtsed darázs, gyűjtsed a mézet! –
Keserű az én szám is nagyon,
s édes szó kell, ha majd por helyett
Csillag lángol kinyílt ajkamon”.

A tökéletes szépséget a költő a természet képeiben és jelenségében találja meg (*Esőzsák, Verőfényes virágillatban*). A természetben az évszakok harca az ember harca is. A parasztember tavaszváró, mert ezzel az évszakkal kezdődik újra az élet. Nagy Imre esetében a tavaszvárás párosult a szabadságvárással. Annyira szegények voltak, hogy a tél rabként tartotta bent, mivel nem volt meleg holmija, amit felvegyen a tél vasfoga ellen (*A tél örököse, Csillag börtön*).

Ezekben a versekben a várakozás feszültségét az ellentéttel fejezi ki. Természeti jelenségekről szóló költeményei túlsúlyban allegorikus értelműek: (*A viharban*) a zápor a forradalom jelképe, (*Éj a pusztán*) prófétai szerepben tünteti fel önmagát, aki arra hivatott, hogy közvetítsen a természet élőlényei és az emberek között, (*Esőcsepp*) a termékenység jelképezi a költő könnyével egyesülve (*Benépesült az őszi ég...*) a kivándorlók vagy szűkebb pátriájukat elhagyni tudók bús-boldog érzelmeit jeleníti meg, (*Sas a viharban*) a nagy egyéniség irányító szerepét hangsúlyozza a társadalomban. A természeti jelenségeket idéző versek között van egy csoport, ami a régi babonás hitvilágot őrzi. (*A régi ház helyén, Halottlátók, Kék rongyok füstjében*)

Összegezve a „természet líráról” mondottakat: igazi ihletője a természet volt, mert ő is része volt annak, mert benne látta az élet folytonosságát: az életet, a halált, az újjászületést, s mert ereiben ez támasztotta a ritmus egyenletes lüktetését, amiből lett a dal.

Nagy Imre akkor tudott idillt teremteni, amikor elrejtőzött a természetben, és vele egyesült, vagy amikor szívét a szerelem nyitogatta. A szerelmi idill tökéletes harmóniában van a természettel.

A szerelmes költemények szépsége természetes egyszerűségükben lakozik. A szerelem erotikája a természet élővilágának mozgásában keresendő.

„Kicsi lepke, szállj elébe,
Szállj le csillogó szárnyaddal
Két szép fekete szemére!

S ha meg is égne a szárnyad
Attól a szép szem lángjától
Így elveszni nem nagy bánat.”
(Kicsi lepke...)

„Az éjszaka virággal álmodtam,
Szívemet álmodtam virágnak.
.....
.....

Egyszer csak te lehajoltál érte,
S letörted és szívedre tűzted.”
(Álom)

Megérzed azt, fecske száll feléd,
S egy kis kékszárnyú lepke repül,
Hogy édes fényt s mosolygást igyon
Búzavirágszínű szemedből.”
(Kaszám nyelére)

„Valahol egy égő asszony szív
Álmodik tán – s galamb az álma,
Amely itt szállong énfeletlem,
S fényt szikrázik lelkemre szárnya ...”
(Galamb a mezőn)

A példák alapján úgy is fogalmazhatunk: a természet a közvetítő, az összekötő elem a két szerelmes között. Természeti képekbe rejtőzik a vallomás. Milyen finom, halk hangú, lágyívű költemények ezek, amelyben a költő – a szerelmes – ügyel arra, hogy közvetlen közeledésével meg ne zavarja, össze ne törje a szerelem harmóniáját. A vers szövevénye pókháló vékony fonalból szőtt, melynek szövője az álom. Majdnem mindegyik szerelmes versben nem a konkrét valóságban, hanem az álomban jelenik meg vagy virág, vagy lepke, vagy galamb formájában a szerelem. Ezek a versek igazán a mitologikus költészet jegyében íródtak. Szerkezetükben is hasonlóak – egy kivételével, a *Kaszám nyelére* – ezek a dalok. Természeti képpel indul, majd ez a kép lassan áthajlik a vallomásba (*Galamb a mezőn*, *Liliom a nap udvarában*, *A nyár utolsó hajnala*, *Álom*, *Kicsi lepke...*)

A szerelmet hordozó motívum már az első képben megjelenik, egyre közelebb kerül az imádott, hön áhított lányhoz, vagy asszonyhoz, hasonlattal, metaforával megszémélyesítéssel, fokozódik, hevül a vágy, hogy megérinthesse szeretőjét. A szerelem betelje-

sülése, fokozhatatlansága a költemény záró részében tárulkozik föl teljes szélességében és szépségében.

Népdalaink közül a virágénekekkel rokoníthatók leginkább. Nemcsak kellékekben és hangjában találhatunk azonosságot, hanem ritmusában és rímelésében is: többségében kétütemű keresztrímelésű sorok.

A *kaszám nyelére* című költeményben is jelen van a természet, és itt is a „lepke szárnyán” érkezett a szerelem, az a szerelem, amely megszépíti a környezetet, csak úgy mint a többi költeményben is. Különbözik azonban ez a költemény elsősorban felépítésében, motívumrendszerében a többitől. Itt az indító kép nem maga a természet, s a következő képet nem a természeti képen megjelent motívum kisugárzása tölti ki.

Ebben a versben a nyitó kép egy hagyományra, játékra épül:

„Kaszám nyelére véstem neved.”

A fába vésett név, mint a szerelem jelképe szövi be a vers teljes világát. A ráhulló esőcseppel szivárvánnyá válik, akár a mesében. Innen száll el a lepke, hogy hírül adja a szerelmet.

A másik oldalról pedig a valóság pontos rajza vetítődik elénk. Kaszálja a búzát a paraszt, meg-megáll megfenni a kapaélt, s közben szeme a kaszanyélbe villan újra meg újra. A kaszanyélbe vésett név megidézi kedvese alakját, s annak otléte segíti, serkenti munkájában. Azt tapasztalhatjuk, hogy ha a való világ tárgyai közül emel be a versébe versépitő motívumot, akkor a valóság, a tárgyilagos megjelenítés nagyobb arányban van jelen, mint a mítosz világa.

Költeményeinek egy újabb csoportja a mindennapok apró örömeit állítja a mondani-való homlokterébe, (*Apám darutolla, Fácántoll, Az én asztalom, Szalmaszál a Berettyón, Fazék a pocsolyában, Halott göröngy sorsa, Álmodik a kis búzaszem, Kutya-bőrből van ...*)

Egy-egy tárgyhöz kötődnek örömei, melyek múlandóak ugyan, de az élet bizonyos pillanataiban, szakaszában felvidították az emberek szívét. Ezekben a versekben felbukkanó tárgyak az asztal, a darutoll, a fécántoll, a szalmaszál, a fazék, a göröngy, a búzaszem, a kutya-bőr, – valamikor értéket képeztek a múltban.

„Bihar síkján egy kis göröngyöt
Kincs helyett a zsebembe tettem,”

(Halott göröngy sorsa)

„Viszi a kis szalmaszálat,
S forgatja mint drága kincset.”

(Szalmaszál a Berettyón)

Értékük tehát abban rejlett, hogy örömet szereztek használójuknak, birtoklójuknak szépségükkel, hasznosságukkal, esetleg termékeny mivoltukkal.

A jelenben elveszítették ezek a tárgyak igazi értéküket, most már csak az emlékek őrzői lettek.

Ezt a változást, hol ironikus humorral, hol meg játékos könnyedséggel tárja elénk. Verseinek stílusáról általában a megfelelő helyen – a versek elemzése közben – szóltam.

Mindazokat összegezve: Nagy Imre nyelvezetében elevenen él a magyar parasztság nyelve, amelyet a népköltészet hagyományozott örökül rá, másrészt saját táján lakó emberek élő nyelvét is alkalmazta. A versek nyelvi építőkövei többségében népi kifejezéseket, szólásokat, közmondásokat tartalmaznak.

„Könny a früstök, sóhaj az ebéd.”
(Morzsa kutyám)

*„Nagy ára volt régen a csóknak,
– és nem pénzért kapta a legény
akkor kapott csókot a lánytól,
ha már tudott kaszálni szegény.”*
(A csók régi átka)

A népi nyelv frissessége, íze, zamata főleg a népdalszerű költemények sajátja. Ezekben gyakori a sorok, szavak refrénszerű ismétlése, úgy, mint a népdalokban.

Az is gyakori, hogy nem pontosan ismételi meg egy sort vagy szót, hanem csak az eredeti variációival találkozunk.

*„Övé a vérem
övé a könnyem”*
(Vallomás)

*„Jaj de búsan égnek
Jaj de félve égnek”*
(Mécsek)

A szóképek körében leggyakrabban a metaforát alkalmazza.

*„Lángsörényű viharparipák
Nyomtatnak a Nap tűzszérűjén”*
(A nap ostoros legénye)

„Akinek ajkán csillag lángol”
(Hajnali virágok méze)

A népdalokban előforduló motívumok kincsházából merít, s így teszi szemléletessé képeit. Sűrűn használt motívumok: a csillag, a madár, a virág, a tücsök, a lepke, az eső.

Szintén népdalokból – de a Toldiból is – tanulhatta a hasonlatok beépítését a költeményeinek nyelvi rétegébe. Kedvelt nyelvi forma ez Nagy Imrénél, amellyel élnékíteni tudja stílusát.

„*Úgy repdes a holt pók felett,
mint aranyos darázs szárnya.*”
(Pók a mécslángon)

„*Mert az esztekét elvesztette
mint fészket a kis pacsirta*”
(A béres kára)

Nyelvi öröksége Arany Jánostól a hasonlat és az életképek csendes hangú, egyenletes vizuális hatással bíró sorai. Adytól a már említett szimbólum-rendszert és a halmozás versépitő-technikáját vette át.

Sinkától a sámánizmust idéző szavak, kifejezések alkalmazásának lehetőségeit, formáit és mítoszt teremtő képességét kapta.

Mi az, ami igazán egyéni, Nagy Imre-i nyelvre vall. Elsősorban a nyelvi örökségek összedolgozásának, szintetizálásának és alkalmazásának mikéntje. Könnyen felismerhetjük Nagy Imrét költeményeiben főleg képeiről, annak megszerkesztéséről és motívum világáról.

Nyelvezetében – mint ahogyan témájában sem – nem hozott igazán újat. Mégis vannak bizonyos nyelvi elemek, amelyek sajátosak, az ő költői egyéniségéből fakadnak. Ilyen a jelzőhasználat. Legkedveltebb jelzői: „égő, vérző, síró, bús, forró, hús, dalos, zengő, zord, aranyos, virágos, tüzes, régi, hideg, kék, piros, szivárványos, halott, póri, vén, fáradt.”

Az idézett jelzők egy része (az aláhúzottak) az általa alkotott jelzős szerkezetekben egészen egyéni színezetűek. A felsorolt jelzők túlmutatnak önmagukon nemcsak nyelvhasználatát jellemzik, de rámutatnak a költő szemléletére, témaválasztására is.

Jellemző még stílusára a verbalitás. Szinte nincs sors, amiben ige ne szerepelne.

„*Az én szavam a porba hull csak,
Nem az egekben kering fent,
Varjak szava cseng a napon,
Az én szavam meghal itt lent...*”
(Az én szavam)

A valóságot megjelenítő igék pejoratív értékűek többségükben. A mese színeit idézők pedig pozitív jelentés tartalmúak. Képei többségében láttatni, sorsokat átéreztetni kényszerítik az olvasót. Szinte csak elvétve található köztük intellektuális tartalmú.

Ha a tárgyi valóságot ábrázolja, akkor természetesen tárgyilagosabb a stílusa, ha a múlt világát, emlékeket, álmokat a képzelet szülte világot mutatja, akkor vált inkább romantikus, misztikus hangra.

A költeményeinek azon darabjai a legsikerültebbek, ahol egyensúlyt talál a tárgyilagos és a misztikus stílus között. A hangnemének változásain legtöbbször témaválasztását és idősík megjelenítését követik. A merengő, meditáló hang akkor helytálló, ha a múltat idézi, azokat a képeket, amelyek már emlékké szelídültek: az ősnádasok árnyán, halászó, pákászó emberek békés világát.

*„Nagyapám már régen halott,
Sírján gíz-gaz s lapu terem,
Kövér pók mereng most rajta
unokája nagy ínségén.”*

(Nagyapám a régi halott)

Ironikusra akkor vált a hangja, ha a pusztító jelent idézi. Úgy látja, hogy a régen reemtett életértékek lassan elfogynak, elvesznek. A parasztember felelősségéről beszél itt iróniába bujtatott sorokban. (A pór testamentuma, A pásztor halálára, Ősz a mezőn, Reggeli fényben)

Lázadóra meg akkor fordul a hang, ha a jövő képeit villantja elének, amely a jelen embertelen környezetéből nő ki. Itt elsősorban a forradalmi hangú versekre lehet és kell gondolni. Ami azonban e hangskálából legerőteljesebb és általánosabb az elégikus merengés hangja. Következik ez a költő személyiségéből, egyéniségének sajátos vonásaiból, amelyek közül a legbecsülendőbb: a szerénység. Talán ez is az oka annak, hogy hangja nem jutott el úgy értő fülekhez, mint a hozzá hasonló, vagy akár kisebb tehetségűeké.

*„Az én szavam hiába zeng,
nincsen aki ráfigyelne, –
holt szavaim visszahullanak
fájdalomnak a szívemre.”*

(Az én szavam)

MÉRLEG

Nagy Imre akkor talál rá hangjára, amikor saját paraszti világáról, őszinte hangon, egyéniségének tiszta tükrében ír. Az ő világa embertelenül kiszolgáltatott, és pogányul kegyetlen, de szépre, szabadságra vágyó.

Élményanyaga: a parasztok sötét, olykor szivárványos világa. Az ő kora még őrzi a régi mítoszokat és hiedelmeket. A költő élete tele van misztikával, ez jelenik meg verseiben is. Képeinek mágikus ereje akkor hat, ha a természet és az ember harmonikus együttélését mutatja be. Költészetéből a legmélyebb népi világ spontán módon szólal meg. A népköltészethez is többnyire ösztönösen nyúl. Olykor sikerül a vád hangját is megszólaltatnia, de gyakrabban menekül a természet enyhítő harmóniájába az emberi szenvedések elől. Joggal sorolhatjuk a népi lírához írásait. Nagy Imre irodalomtörténeti jelentősége, hogy szociográfiai pontosságú képet rajzolt a 30-as évek Sárrétjáról, ezen túl az ősi népi kultúra hagyományait, a népi látásmód erkölcsiségét örizte meg. Nagy Imre népiességén magasabb kultúra nem sokat alakított. Gondolatait legtöbbször népdalszerű formába öntötte, vagy életképbe, elbeszélő költeménybe, mint Arany meg Petőfi. De hatott rá Ady érzékletessége, szimbolizmusa, Sinka sámánizmusa és a biblia.

Érték, hogy a primitív kultúrát sikerült beemelnie a költészetbe, amely ösztönző jelet, újabb líránk szintézisre törő irányzatainak.

Érték, hogy ezen a keresztre feszített Magyarországon sikerült az ember „istenarcúságát” megmutatnia, úgy, hogy meg tudta őrizni népi kincseit: a népi hagyományokat, szokásokat, mítoszokat, gondolkodásmódot, s mindezt a paraszti nyelv élő elevevenségével jelenítette meg verseiben.

Nagy Imre a magyar irodalomnak ahhoz a szárnyához tartozott, amely hitt a magyar paraszt feltámadásában: a népi irodalomban.

Nagy Imre az a fajta ember volt, aki lehetetlennek tartotta az elszakadást, szűkebb pátriájától, Sárrétudvariból. Köldökzsinóra, a kötődés, mely anyjához, falujához köti. Ha ezt elvágják, számára kezdődhet új élet, mert az már egészen más életforma lenne, amelyben ő képtelen megmaradni, amelyben költészete, ami Sárrétudvariból, szülőfalujából nőtt ki, feltámaszthatatlanul meghalna.

ÜBER DIE DICHTUNG VON IMRE NAGY

Man hört die echte Stimme des Dichters Imre Nagy, wenn er aufrichtig über die Bauernwelt als über seine eigene schreibt. So gilt seine Dichtung als der Spiegel seiner Persönlichkeit. Seine Welt ist furchtbar schutzlos und unheimlich grausam, aber darin steckt doch der Wunsch nach Schönheit und Freiheit. Seine Erlebnisse wurzeln in der dunklen, machmal heiteren Welt der Bauern. Seine Zeit bewahrt noch die alten Mythen und Aberglauben. Das Leben des Dichters ist voll von Mystik, das erscheint auch in seinen Gedichten. Die magische Kraft seiner Bilder lässt sich spüren, wenn diese das harmonische Zusammenleben des Menschen mit der Natur darstellen. In seiner Dichtung wird der Ton der tiefsten Volkswelt auf spontane Weise laut. Er greift auch zu der Volksdichtung durch seine Instinkte getrieben. Manchmal kann er auch den Stimmen der Anklage Ausdruck geben, aber häufiger flieht er vor den menschlichen Leiden in die heilende Harmonie der Natur. Mit Recht kann man seine Dichtkunst zur volkstümlichen Lyrik rechnen.

Die literaturhistorische Bedeutung von Imre Nagy besteht darin, dass er über die Sárrét der 30-er Jahre ein Bild mit soziographischer Genauigkeit gegeben hat, darüber hinaus hat er die Traditionen der alten Volkskultur und die Moral der volkstümlichen Sichtweise bewahrt. Seine Volkstümlichkeit ist von der höheren Kultur nicht besonders berührt worden. Er drückte seine Gedanken am häufigsten in volksliedähnlichen Formen aus, oder wählte das Genrebild und die Ausdruckformen der epischen Dichtung wie Arany und Petöfi. Seine Kunst ist noch von Adys Symbolismus, Sinkas Schamanismus und von der Bibel beeinflusst worden.

Der Wert der Dichtung von Imre Nagy zeigt sich einerseits darin, dass es dem Dichter gelungen ist, der primitiven Kultur im Bereich der Lyrik einen Platz zu finden, was als beispielhafter Versuch für die nach Synthese strebenden neueren lyrischen Tendenzen gilt.

Den besonders hohen Wert des ganzen Werks kann man darin sehen, dass Imre Nagy in dem ans Kreuz geschlagenen Ungarn den Menschen als ein Wesen mit Gottesangesicht darstellen konnte. Dieser Mensch ist fähig die Schätze des Volkes, so die Traditionen und die Volksbräuche, die Mythen, dessen typische Denkweise zu bewahren; Imre Nagy hat all dieses in seinen Gedichten in der lebhaften Sprache der Bauern geschildert.

Imre Nagy gehörte zu den Vertretern der ungarischen Literatur, die an die Auferstehung des ungarischen Bauern an die volkstümliche Literatur glaubten.

Imre Nagy war ein Mensch, der unmöglich gehalten hat, sich von seiner näheren Heimat, von Sárrétudvari, zu trennen. Eine unsichtbare Nabelschnur verband ihn mit seiner Mutter und mit seinem Dorf. Wäre es durchgetrennt worden, wäre das Leben für ihn zu Ende gewesen, weil danach ein Leben ganz anderer Art gekommen wäre, in dem er keine Wurzeln hätte schlagen können, in dem seine Dichtung, die in seinem Geburtsdorf Sárrétudvari geboren ist, nicht mehr hätte weiterleben können.

A SÁRRÉTUDVARI NYELVJÁRÁS NÉHÁNY SAJÁTOSSÁGA

1. Az elmúlt félszázad alatt a volt sárréti tájon három település kapott városi rangot (Berettyóújfalu, Szeghalom, Püspökladány). A kisebb települések társadalmi, gazdasági arculata is sokat változott – érzékelhető fejlődés történt a környék községeiben, nagyközségeiben –, ezek a települések azonban az említett nagyobbaknál jobban őrzik korábbi hagyományait, így a helyi nyelvjárást is. Az is tény azonban, hogy a kulturálódás jobb lehetőségei, az értelmiségiek megnövekedett száma, a hírközlő eszközök köznyelvit erősítő hatása itt is a helyi hagyományos, nyelvi tekintetben a nyelvjárás ellen hat. Ez az alapvető képlet a nyelvjárás mai állapotának vizsgálatához.

A sárréti nyelvjárások múltbeli állapotáról kevés nyelvi adat áll rendelkezésünkre. Ezen dialektusok 50 évvel ezelőtti helyzetéről VÉGH József népi elbeszéléseket tartalmazó gyűjteménye ad képet (vö. VÉGH, Sárréti népmesék és népi elbeszélések. Debrecen. 1944.), majd az 1950-es évek végén, a 60-as évek elején gyűjtött, öt településről való (Szerep, Dévaványa, Furta, Biharugra, Doboz) nyelvatlasz-anyag áll rendelkezésünkre. Mindkettő forrásértékű anyag, hangtani, alaktani és szókészleti vizsgálatokhoz egyformán felhasználhatók. Az öt atlasz-kutatópont adatai bizonyítják, hogy a sárréti községek nyelvjárásai alapvető hangtani és alaktani sajátosságaikban nagyon közel állnak egymáshoz. Ez pedig etnikai, életmódbeli azonosságokat feltételez. Kisebb eltérésektől eltekintve olyan hasonlóságot, mint amilyeneket a sárréti települések e-zésében, í-zésében, a hosszú magánhangzók gyakoriságában, az l, r, j nyújtó hatásának adataiban stb. találunk, más nyelvjárásokban nem fedezhetünk fel.

A sárrétudvari nyelvjárás a Sárrét északi részén volt dialektusok egyike. A vele közvetlen szomszédos Szerep, Biharnagybajom, Püspökladány nyelvjárásával minden lényeges jelenségben megegyezik. Fonemikusan ugyanazt mondhatjuk el róla, mint az említett szomszédos sárréti nyelvjárásokról: fonémaállományát 8 rövid, 7 hosszú magánhangzó és 25 mássalhangzó alkotja. Ezen adatok alapján az l/c hangrendszerértépusba sorolhatjuk (az M-20, Szerep kutatópontra nézve vö. Imre, MMNyjR. 64). Ezek realizációi fonetikusán kis mértékben térnek el a köznyelvi magán- és mássalhangzó fonémáktól: fontosabb allofonokkal a kny. hosszú magánhangzó: nyj. kettőshangzó megfelelések között találkozunk. A sárréti nyelvjárások közös karakterisztikus vonását elsősorban egy rövid magánhangzó (ǝ) és a három felső nyelvállású hosszú magánhangzó nagy gyakorisága adja. Hangsúlyozzuk, hogy más, kevésbé jellemző sajátosság mellett.

A nyelvatlasz adatai, IMRE Samu és KÁLMÁN Béla összefoglaló munkájának tanúsága szerint ezek a jelenségek a sárréti nyelvjárások többségében – nyelvatlasz-kutatópontok mindegyikén – lényegileg azonos erősségűek és aktivitásúak. A fenti jelenségek Sárrétudvari nyelvjárásában is megvannak.

A tanulmány után közölt szövegmutatóban a sárrétudvari dialektus minden lényeges hangtani, alaktani, mondattani jegyét megtaláljuk. A beszédfelvételek nem csak a helyi nyelvjárás sajátosságait mutatják, hanem a szerepi nyelvjárással való nagyfokú azonosságát is. A múlt századi Sárrét, az azonos jellegű és adottságú határ, a mindennapi létért folytatott azonos küzdelem a sárréti nyelvjárások szókincsében is jelentős számú közös elemet teremtett. A vízszabályozás után elpusztult határnevek ugyancsak jelzik a hajdani azonos életmód közös nyomait.

A sárrétudvari nyelvjárás bemutatásához szükségesnek tartottam friss nyelvi anyag felvételét, mert Végh József gyűjtését is figyelembe véve kevés, vizsgálatra alkalmas nyelvi anyag áll rendelkezésünkre (vö. BENKŐ–LŐRINCZE, NyjBibl. 46). Az 1988 februárjában készített beszédfelvételek több adatközlő hosszabb beszédét, rövidebb-hosszabb közbeszólását őrzik. Dombi Gyulánétól, Földesi Sándornétól, Molnár Károlytól és Szabó Mártontól hosszabb egybefüggő szövegünk van, ezek részletei szerepelnek a szövegmutatóban. (Ezúton is köszönöm, hogy vállalták a beszélgetést, hogy megértették, hogy a nyelvjárás beszéd nem érdem, nem is szégyen, vizsgálatokhoz azonban fontos nyelvi tény.) A szövegekből az érdeklődő is, a szakember is megismerheti a sárrétudvari nyelvjárás hangtani jelenségeit, alaktani és mondattani-szövegtani sajátosságait, a nyelvjárás szókincs mai állapotát és változását. Pontosabban néhányat ezek közül, hiszen nem irányított beszélgetéstől nem várhatjuk, hogy a dialektus minden jelenségére gazdag adattárat adjon. (Ahol más forrásra nem hivatkozom, a nyelvi anyag mindig ezekből a beszélgetésekből való.) Csoportos beszélgetés során – SZABÓ Géza kérdései alapján (vö. Szempontok az adatközlő nyelvi életrajzához. Szombathely, 1985) –, arra is választ kerestünk, hogy mi a helybeliek véleménye saját nyelvjárásukról, a községbeli reformátusok és katolikusok beszédéről, a fiatalok beszédéről, az idős emberek nyelvhasználatáról, stb. A szövegekből jól érzékelhető, hogy az idős emberek még ma is tipikusan beszélnek a helyi nyelvjárást, de azt is, hogy a négy és fél évtized alatt eltűnt az, ami minden korábbi hagyomány alapja volt. Jól látszik, hogy az eredeti Sárrét a mai nyolcvan éveknek is jórészt az apától hallott, gyermekkori emlékeken alapuló élmény. Végh József legidősebb adatközlője, az 1943-ban 80 éves Jáni Gábor viszont még élő tanúként mesélhetett a Sárrétről, a régi Udvariról.

2. A következőkben megvizsgáljuk a sárrétudvari nyelvjárás néhány hangtani sajátosságait és tájszavait.

Először a nyelvjárás – és a környező nyelvjárás – sajátos hangjelenségeit mutatjuk be. A dialektus rövid magánhangzói közül – a köznyelvvél való összevetésben – a zárt *ĕ* érdemel figyelmet. Az udvari nyelvjárásban is, a sárréti nyelvjárásokban is a dialektusok egyik markáns jelensége. Végh sárréti gyűjtéséből és a mai beszédfelvételekből egyaránt felismerhető, hogy az *ĕ* a nyelvjárás beszéd legnagyobb gyakoriságú rövid fonémája, a nyelvjárásban az *e*-hez hasonló fontosságú magánhangzó. Hangsúlyos, hang-

súlytalan helyzetben és szuffixumban egyformán előfordul. Az is szembevetendő azonban, hogy az azonos adottságú környező nyelvjárásokban nem minden morféma egyformán *ë-ző*. A szomszédos püspökladányi nyelvjárásban például a következő, sárrétudvari beszédfelvételekből kigyűjtött morfémákban nyílt *e* hallható: *ágylepédő, lepédők, Észter, Észtinék, érdéklődött, negyven, Némés, Székrényesi* (mindkettő szn.). Ugyancsak beszédfelvételek tanúsága szerint a módhatározó *-en* ragja Udvariban következetesebben *ë-ző*, mint Ladányban (vö. *keservesën, szípën, tejjesën*). (Szerepen is *Észter: illedelmesën*.) Az *ë* gyakorisága abból is ered, hogy a morfémák toldalékos alakjaikban is következetesen *ë-zők*. A többeli *ë-zés* például változatlan marad az igei paradigmákban: az *észik* ige ragozási soraiból például a következő adatokat találtam a beszédfelvételekben: *ëdd, mëgëszëd, ëgyed, ëgyél, ëszëm (mëg), ëttem, ëttél*.

Végh József Sárrétudvariban gyűjtött falucsúfolókban, találós kérdésekben olyan *ë-ző* adatokat is hoz, amelyek a mai udvari nyelvjárásokban már nem fordulnak elő (vö. *szerepijék, nëm, SárNëpm. 138-9*). A beszélgetések során, direkt kérdésre valamennyi adatközlő azt válaszolta, hogy *szerepijek, nem*. Nem zárhatjuk ki, hogy a nyelvjárás korábbi állapotában úgy is használhatták, ejthették, mert a *-k* többes jel előtt a kötőhang a mai nyelvallapotban is *ë* (vö. *eledelék, ezék, főzísék, legínyék, részesék*). A *nem* morfémáról is egybehangzóan állították, hogy ma nyílt *e-ző*, de a *Në csináld!*-típusú adatokban a tiltószó mindig *ë-ző*, amellet a sem (*së*) is következetesen *ë-ző*.

Az *ë-zés* a nyelvjárásban erős és stabil, a nyelvjárási beszédben nem kezdte ki a jelenséget sem a hírközlés egyoldalú *e-zése*, sem a köznyelv hatása. „Udvariba főleg *ë* betűvel beszílnék” – mondta az egyik adatközlő, de az az igazság, hogy ez csak az idős emberekre vonatkozik, azokra, akik még tipikusan beszélnek a helyi nyelvjárást. Ők is figyelik, hogy „*a mai fiatalság mán nem ë betűvel, hanem e betűvel beszil*.” Igaz, mert már a 40 éves korosztály beszédében is gyakori a zárt *ë-ző* helyzetekbeli *e-zés*. A nyelvjárási beszédben a *-t* tárgyrag előtti kötőhang mindig *ë* (vö. *épületët, szípët, versët*), de a fiatalok nyelvhasználatában az utóbbi két adat már nem *ë-ző*. A fiatalok beszéde ugyanezt mutatja Szerepen is, nagyobb településeken még inkább ez a helyzet.

Az *ë* a nyelvjárás sajátos fonémája: nagy gyakorisága, morfémákbeli váltakozása teszi azzá. Az *ë* a szomszédos nyelvjárásokban egyformán erősen meg van terhelve. Csupán az olyan *ë-ző* morfémák csökkenése és kiveszése, mint az *Észter, idësaným, pëнна*, stb. gyengíti az *ë-zés* korábbi erősségét. Vannak olyan tájszavak, de közhasználatú szavak is, amely morfémákban az *ë e*-vel és *i*-vel, *í*-vel és *i*-vel váltakozik (vö. *ugyë-ugye-ugyi, fazëkat-fazík-fazikak, gyerëkek-gyerëkik, tengëri-tengeri-tengiri*). Az udvari nyelvjárásban az *i-ző* alakok az általánosabbak, ezek az alakváltozatok minden beszédfelvételen előfordulnak. Az *ë*-nél zártabb fonéma használata a dialektus jellemző tendenciájára megy vissza. Van tehát bizonyos pusztulás, vannak váltakozások az *ë-ző* morfémák állományában, ettől azonban a jelenség számottevően nem gyengülne. Az *ë-k* jövőjére nézve az a meghatározó, hogy a legfiatalabb generáció az *ë-ző* családi környezet mellett sem veszi át a nyelvjárás *ë* fonémáját. Amennyire a külső hatásoknak nincs szerepük a nyelvjárást beszélők *ë-zésére*, annyira hatnak a fiatalok nyelvhasználatára.

A nyelvjárás többi rövid magánhangzója sem gyakorisági értékeivel, sem hangszí- nével nem különbözik jelentősen a köznyelviéktől.

A nyelvjárás hosszú magánhangzóinak gyakorisági értékei viszont nagy eltérést mutatnak a köznyelviéktől. Egész pontosan: az *á* fonéma megterhelése azonos a köznyelviével, a középső nyelvállású hosszú magánhangzók megterheltsége kisebb a köznyelvi megfelelőkéénél, a felső nyelvállású hosszú magánhangzók gyakorisága pedig jelentősen nagyobb, mint a köznyelvi *í, ú, ű* gyakorisága. Ez utóbbi értékek abból adódnak – a szomszédos nyelvjárásokban ugyanígy, vö. Szerepre nézve Imre összesített adataival, MMNyJR. 114-20; 101; 110 –, hogy az udvari nyelvjárásban is a kny. felső nyelvállású hosszú magánhangzóknak hosszú magánhangzók felelnek meg, a kny. rövid felső nyelvállású fonémák helyén is gyakran hosszúkat használ a nyelvjárás, de a legfontosabb, leghatásosabb összetevő az, hogy a kny. középső nyelvállású hosszú magánhangzók gyakran zártabbá válnak a nyelvjárási beszédben. A zártabbá válás különösen a kny. *é: nyj. é*, valamint a kny. *í: nyj. í* értékeit téríti el jelentősen.

A kny. *é: ny. é* értékei erősen különböznek Sárrétudvari nyelvjárásában, mert a sár- rétudvari emberek beszédében a köznyelvinél sokkal ritkábban hallható az *é* fonéma. Ebben nem elsősorban a *hetfiün-* féle adatoknak van szerepük, ezeket kompenzálják a *kék–kéik* 'kellene', *mék–méik* 'melyik' típusú példák, hanem a zártabbá vált *é-k* térítik el a kny. *é: nyj. é* arányait. A nyelvjárásai *é* hangok csökkénése az *í* oldalán nagyfokú megterheléssel jár. A nyelvjárás *í* hangjának nagy gyakorisági értékeit növelik még a nyelvjárás valódi tájszavai is (vö. *fírhang, ízík, kolompír, marík /szédni/, vígáj* 'ritka' stb.). A fonémagyakoriság oldaláról tehát ez a helyzet Sárrétudvariban az *é - í* viszonyában. Az *í* fonéma megterhelését a nyelvjárás nagyhatású jelensége, a zártabbá válás alakítja.

Az *í-zés* hasonló hatású jelenség a szomszédos nyelvjárásokban is. A regionális köznyelvbe a jelenség adatai nem kerülnek át, nyelvjárási szélsőségnek számítanak. A regionális köznyelvben csupán a toldalékok előtti egyes szám 3. sz. birtokos személyjel zártabbá válásával találkozunk (vö. *fejibe, pízit*). Az *í-zés* minden helyzetben erős a nyelvjárási beszédben. A köznyelvben *é-t* tartalmazó képző, rag mindegyiküknél következetesen *í-ző* (vö. *azír, búzájír, ócsóbbír*, Szerepről: *mír, 'miért', ezír*). Az *í-zés* nyelvjárási következetlensége személyhez kötődik. Ennek szembetűnő jegyei vannak a négy adatközlő szövegeiben. Két férfi (Molnár Károly, Szabó Márton) beszéde következetesen és minden helyzetben *í-ző*. Sz. M.-nál négy *é-ző* morfémat találtam (*átképzésék, élet, édesapám, régi*), de az *élet*-tel egész sor *í-ző* alak áll szembe (*életsorban, ílt, íltük*, Ez úgy *ílt* még, ahogy *ílt*...). A szülők megnevezésében, megszólításában előforduló *é-zés* (vö. *édesapám, édesanyám–ézsanyám*) valószínűleg a korábban általános, a szülőknek kijáró tisztelet hagyománya. Tény azonban, hogy kettőjük beszéde következetesebben *í-ző*, mint a Dombi Gyulánéé, a Földesi Sándoréénál még inkább.

Az *é-í* gyakoribb váltakozására F. S.-nénál van leginkább adat. Azzal az esettel találkozunk nála, hogy erős *í-zése* egy közbeszúrt kérdés nyomán (– És cséplőbandában dolgoztak?) percekig *é-zőre* váltott. A fenti kérdés után egy kéziratoldalmi (3-4 perc) terjedelmű szövegrészletben a következő *é-ző* és *í-ző* alakok fordultak elő: *cséplőban-*

dába, magáncséplők, részesék, férjem, mértek ki, répát, egyébként (2), szomszíd, egyébkint, életembe. Egy-egy szó egymást követő *é*-zése és *í*-zése a szöveg további részében is előfordul (vö. *nígy-négyes-nígyes, gójafíszék-gójafíszket-belefíszkelt* stb.). Abban, hogy egy-egy köznyelvi kiejtés szerint elhangzó kérdés irányítani tudta az adatközlő *é*-zését, valószínűleg szerepe van a köznyelvi környezet hatásának, vagy annak, hogy a nevezett rosszabbul hall, ezért jobban figyel a vele beszélgetők kiejtésére. Egy nyelvi életrajz pontosabb magyarázatot adna az esetre. Az *é*-ző és *í*-ző alakváltozatok szinkron jelenléte azonban nem kérdőjelezi meg F. S.-né erős *í*-zését. Ő azon adatközlők közé tartozik, akik egy rövid időre a beszélgetést irányító kérdések köznyelvi sajátosságaihoz igazodni tudtak. Három-négy percnyi *é*-zés után azonban ő is visszazökkent a sárrétudvari dialektus erős *í*-zéséhez. A két férfi és D. Gy.-né *í*-zésére ezek a kérdések semmilyen hatással nem voltak, bár két-három alakváltozattal az ő beszédükben is találkozunk.

D. Gy.-né nyelvhasználata ugyancsak *í*-ző, erősebb és következetesebben, mint azt F. S.-nénál láttuk. A beszédben előbukkanó néhány *é*-ző adat érthető, magyarázható (*kérem szépen, életembe, férjem, férhöz*). A „*kérem szépen*” a nyelvjárási beszédben ritkán használt kifejezés, a községi előljárókkal, egyházi vezetőkkel történt beszélgetés, közlés frazeológiájához tartozik. (Hasonlóan SEBESTYÉN: MNyj. XVIII, 37.) Többnyire így használja más is: más dolog, élethelyzet magyarázza a *kír, kírëget, szíp, szípen* alakokat, mint a *kérem szépen-t*. VÉGH sárréti gyűjtésében: *kérem szépën-kérem szípen-kírëm szípen* (vö. i. m. 138). Megjegyzem, hogy a *-hoz, -hez, -höz* határozórag mind a négy idős ember beszédében *-ho, -hë, -hõ* alakban adatható, D. Gy.-nénál is *aho, aszthalho, de férhöz*.) Az *í*-zés hétköznapi példái mellett (vö. *elíg, kömínymagos, tenyíszítettünk, tiszta*, általában *víve* stb.) D. Gy.-né szövegében ilyen kettős alakokat találunk: *cserépedényék-cserépedinybe, étel-ítel-ítelbül, pénték-pintékën, téstát-tiszta*, de következetesség nélkül, szétszóródva a szövegben. Ami az egyén *í*-zésének minősítéséhez fontos, az, hogy kevés az *é*-ző adat, a kevés *é*-ző morfémmal együtt él a beszédben ugyanazon morféma *í*-ző adata is.

Látható, hogy a sárrétudvari nyelvjárási beszéd erős jelensége az *í*-zés, bár egyéntől függően más-más lehet az *í*-ző és *é*-ző morféma aránya. A nyelvjárást beszélőknél aktív jelenség, külső hatása azonban jelentéktelen. A jelenség ugyanilyen állapotban van környező sárréti falvak nyelvjárásában is.

A többi felső nyelvállású hosszú magánhangzó fonéma gyakorisági értékei is eltérnek a köznyelviéktől. Az *ú, ű* nagyobb gyakoriságát az *í*-zéshez hasonló adottság (a kny. hosszú magánhangzó: nyj. hosszú magánhangzók teljes azonosság) és jelenségek (részben, hogy a kny. *u, ü* a nyelvjárásban gyakran megnyúlik, másrészt, hogy a kny. *ó, õ* a nyelvjárási használatban zártabbá válik) alakítják. Az *ú, ű* azonban sem a nyúlással, sem a zártabbá válással nem terhelődik meg olyan mértékben, mint az *í* az *é* zártabbá válása miatt. Arra nézve, hogy a köznyelvi hosszú magánhangzónak a nyelvjárásban is ugyanazon fonémák felelnek meg, a szövegmutatványok sokféle adattal szolgálnak. E tekintetben nincs ingadozás a nyelvjárási beszédben. A rövid magánhangzók nyúlására a beszédfelvételekben kevés adat van, de azt szemléltetik, hogy milyen összetevők irányít-

ják a nyúlást. A *mindíg* valamennyi adatközlőnél többször is előfordul, a *szíkesre* két adatközlőnél van példa, a *finom* csak egyiküknél fordul elő. A szomszédos nyelvjárások hasonló adatainak ismeretében nem lehet kétségünk azt illetően, hogy a független nyúlásra is, a hangsúly hatására történt nyúlásra is más adatok is vannak Sárrétudvariban. VÉGH József rövid sárrétudvari szövegei is ezt erősítik meg.

Az *u* nyúlásának adatait vizsgálva azt látjuk, hogy a beszédfelvételekben nem sokkal több az adat, mint az *i* nyúlására, mégis színesebb a kép (vö. Hajnal *úccán*, túlsó *úccának*: *elmúlasztják*: *mellékútak*, a szerepi Rác Gyula beszédéből: *nyúlat*). Amíg az *i* fonéma nyúlásánál kétféle okra találunk adatokat, az *u*-k nyúlásánál újabb összetevők példáival találkozunk, ami azt jelzi, hogy ha a nyúlást előidéző okok, indítékok száma nő, akkor – a szomszédos nyelvjárások adatai is erre utalnak – feltételezhetjük az adatok magasabb számát is. A rövid magánhangzók (*i*, *u*, *ü*) nyúlására itt most csak ennyi adat került elő (vö. még VÉGH-nél, i. m. 138-9: *birkát*, *félültek*, *mégbécsülük*), de az *l*, *r*, *j* nyújtó hatását az *a*, *e* fonémák esetében a szövegmutatvány mindenkinél többféle adattal bizonyítja. Hasonlóan az alaktani értékű nyúlásra nézve is, amelyre Szerepről is van adat (*kihágy*, *nyúlat*). Bár kevés az adat, a nyúlást előidéző helyzetek azonban mutatják, hogy Sárrétudvariban miért nagyobb a köznyelvinél az *ú* fonéma gyakorisága. Nem nagyszámú adattal ugyan, de terheli a nyelvjárási *ú*-t, *ű*-t a zártabbá válás adattára is (vö. *lú*, *bű* stb.).

A nyelvjárás középső nyelvállású hosszú magánhangzóiról eddig azt állapítottuk meg, hogy zártabbá válásuk miatt kisebb a megterhelésük, mint a köznyelvi hasonló magánhangzóké. Példái valamennyi adatközlő nyelvhasználatában megtalálhatók. A középső nyelvállású hosszú magánhangzókról alkotott kép azonban úgy teljes, ha azt is hozzátesszük, hogy az *ó*, *ő* gyakoriságát polifonemikus adatok növelik. A polifonemikus helyzetek többségében a nyelvjárásban monoftongusos realizációval találkozunk: az azonszótagú *l* kiesése nyomán korábban *óu*-t, *őü*-t (vö. Végh, i. m. 138-9: *vóut*, *megvóut*, *dinnyefőüd*, *főüd*, *Éróudalq*, *kikőütöszette*, *kőütözött*, *vóuna*), ma azonban inkább *ó*-t, *ő*-t hallunk. A nyelvjárási beszédben *-ol*, *-öl*, *-ül* hangkapcsolat nincs, hosszú magánhangzó, kettőshangzó, hosszú magánhangzó + *l* realizációkkal találkozunk (vö. *főüd*, *födre*, *föggye*, *Hangásföd*, *külföd*, *ritfödnek*, *zsellérfőüdnék*, *küdüzött*, *küttem*). Korábban ezekben a helyzetekben hallatszott legtisztábban a diftongus, ma azonban Sárrétudvariban a hosszú magánhangzó az általánosabb. A realizációk között akad a köznyelvvel egyező is (vö. *dolgozzík*).

Úgy látszik, hogy a kettőshangzók sorsa a nyelvjárásban is a monoftongizálódás. Korábbi adatok arra mutatnak, hogy a középső nyelvállású hosszú magánhangzók helyén általánosabb volt a kettőshangzós megoldás szóvégen is (vö. VÉGH-nél: *lévőü*, *rikatóü*, *Kállóü*, *hajóü*, *lekszilsőü*), szó belsejében is (vö. uo.: előüjáróság, *éjóüszágokat*, *gyíkírágóü*, *hajóut*, *hajóüba*, *Mezőüason*, i. m. 138-40). Az *é* fonémának is volt diftongusos realizációja (*éj*). Az *ó*-, *ő*-nek a korábbi *óu*, *őü* helyett most a nyelvjárási beszédben is *ó*, *ő* felel meg általában, az *óu*, *őü* visszahúzódott az azonszótagú *l* kiesésének már hivatkozott példáiba és néhány sajátos adatba (vö. *Óü!*, *óután*, *óütót*). A kettős-

hangzók felszívódását különböző realizációk kísérik, és a jelenség a nyelvi változások nehezen észlelhető rétegéhez tartozik.

Így pontos az a kép, amelyet a sárrétudvari nyelvjárás hosszú magánhangzóirol, ezen fonémák gyakoriságáról felvázoltunk. A hosszú magánhangzók nagy gyakorisága általános az egész nyelvjáróterületen (vö. Imre, MMNyjR. összesítő adataival i. h.) A jelenségnek az érintett nyelvjárásokbeli változása nem számottevő, a nyelvjárást tipikusan beszélők nyelvhasználatában máig nem változott semmit.

A nyelvjárás mássalhangzói számukban és adottságaikban megegyeznek a köznyelviakkal. Van ugyan adat a rövid mássalhangzók intervokális helyzetbeli nyúlására (*ellemi, mámma, utánna nálla, üvélla* stb., leginkább a ragos névmások ejtésében), ezek azonban nem terhelik jelentősen a nyelvjárás hosszú mássalhangzó fonémáit, nem vonzanak olyan jelentős értékkülönbségeket, mint amilyeneket a felső nyelvállású hosszú magánhangzóknál láttuk. Egy mássalhangzós jelenség viszont nagyon jellemző a nyelvjárásra: az *l, r, j* nyújtó hatásáról már volt szó. Azzal kell kiegészítenünk, hogy az *l, r, j* nem csak hosszú magánhangzókat hoz létre, hanem félhosszúakat is (vö. *egyedül, bekerült, javúlni, tanulmányozzam: elmúlt, feleségül, körbe, hējzet, rājta* stb.). Ez utóbbi csoport kiegészül még néhány pótlónyúlásos adattal (vö. *āra, ēre, mēr 'mert'*). Az *l, r, j* nyújtó hatását vizsgálva azt látjuk, hogy az *el-* igekötő *e*-je általánosan félhosszú a nyelvjárásban: az *l* az oka részben annak is, hogy következetesen hosszú a magánhangzó az *l-re* végződő toldalékokban (*-búl, -bül, -rúl, -rül, -túl, -tül*). Rámutattunk már: a hosszú magánhangzó csak zártabbá válik a nyelvjárásban, de nem rövidül meg Sárrétudvari nyelvjárásban sem.

A sárrétudvari dialektus arculatát több, kisebb hatású magánhangzós és mássalhangzós jelenség színezi még.

3. A sárrétudvari nyelvjárás alaktani sajátosságairól nagyon vázlatosan szözlünk. Tüzetesen vizsgálni nem célszerű, mert alaktani adottságaiban lényegében azonos a nyelvjárás a köznyelvvél. Ez a legfontosabb, amit ide vonatkozóan a dialektusról elmondhatunk. Egy vizsgálat sokkal inkább azt tűzhetné feladatául Udvariban is, a szomszédos nyelvjárásokban is, hogy felmutassa, milyen egyezések vannak a nyelvjárás és a köznyelv alaktani rendszere között, semhogy az eltéréseket tallózza. Végül az is a vázlatos megoldást indokolja, hogy az újabb beszédfelvételekkel együtt is kevés nyelvi anyagunk van az alaktani jelenségek tanulmányozásához. Bár a nyelvjárást jól ismerem, de nem anyanyelvjárásom. A püspökladányi és sárrétudvari nyelvjárás lényegi azonossága, a sok hasonló jelenség, érték ellenére sem vállalhatom, hogy a két szomszédos nyelvjárás sok azonossága alapján teljes azonosságról beszéljek.

Történi vonatkozásban a nyelvjárás – a szomszédos szerepi nyelvjárás is, vö. atlasz M-20 – két sajátosságára mutathatunk rá: a névszótöveknél az *út-útak-útam-útat*), valamint az ige-töveknél a *hagy-hagyom, kél-kelék* nyelvjárási váltakozására. Ez utóbbi alaktani értékű nyúlás sajátossága, hogy csak az egyes szám 3. személyben jelentkezik *á* és *é*, a ragozási sor többi tagjának tőhangzója mindig *a, e*. Olyan sajátosság, amely a szomszédos nyelvjárásokban is megvan, a regionális köznyelv azonban sehöl nem vette át.

A birtokos személyragozás egyes szám 3. személyben nem különbözik a köznyelvi megoltástól (-a, -e, -ja, -je), toldalék előtt azonban a palatális személyjel mindig -i, -ji (*fejit, kötőjibe*). Véghnél: *ipūlete*, Szerepről: *hírit*. Ez a realizáció a reg. köznyelvet beszélők nyelvhasználatában is megvan. A többes szám 3. személyű birtokos személyjel itt is -ok, -ék, -ők. Ugyanezek a megfelelők élnek a ragos névmásokban is (vö. *nállok, vèllök, túllök*). A palatális sorban jelentkező *fejék, 'fejük', mēnyék*-féle adatok jelentősen terhelik a nyelvjárás *ē* fonémáját, valamint az illabiális jelenségek adattárát. A sárrétudvari beszédfelvételekben előforduló adatok: *házokho, papjok, vagyonyok, belőllök*, szerepi adatok: *főggőket, lovok*.

Az igei toldalékok közül a felszólító mód egyes szám 3. személyű (alanyi ragozású) -ék (-ík) következetességét emeljük ki. Azért is figyelmest érdemel, mert eredeti formájában a tipikus nyelvjárásban a nem ikes igékben is ezt az -ék (-ík) ragot találjuk (vö. Véghnél: valamint a mai beszédfelvételekben: *lēgyík*). A mai nyelvjárás beszédben – egyéntől függően – gyakrabban találkozunk az -ík és -on, -èn, -ön váltakozással. A regionális köznyelv sem Udvariban, sem a többi környező nyelvjárásban nem élteti tovább ezeket az *í-ző* alakokat.

A névszói toldalékok viselkedését már érintettük. A -hoz, -hez, -höz, az -ért határozórag utolsó mássalhangzója nélkül általános a nyelvjárásban, de az *l* végű ragokban az *l* sem más hanggal nem változik, sem nem marad el. Nem alaktani kérdés, de mivel az *é>í* zártabbá válás adatainál külön nem foglalkoztunk vele, szólunk arról, hogy a különböző névszóképzőt szintén *í-zve* használják a nyelvjárásban (-ís, -ísz, -síg, -ínk).

Kedveli a nyelvjárás a testesebb igekötőket és szóalakokat. Az *át-* és *szét-* igekötőt mindig testesebb formában halljuk (vö. *átalmēnyek-átmēgyék, ideátal, iltük átal, átalíltük, szíjjelszörtabbak*). Ugyanígy az *állt-állott, mēgy-mēgyen, szólt-szóllott* alakok közül a nyelvjárás beszédben általában a hosszabb alakok járnak. Az igétől elváló igekötő pedig a -fele toldalékelemmel bővül (vö. vészi *átfele*, szédttük *összefe*le, vittük *kifele*, sőt ilyen változatok is gyakoriak: vitte *átalfele*, szédttük *szíjjelfele*). Megjegyezzük, hogy a *felé* névutó is *fele* alakban él. (Más nyelvjárásokra nézve vö. SEBESTYÉN: MNyj. III, 35-51.)

A fenti kevés számú jelenség és adat is jelzi, hogy sárrétudvari nyelvjárás alaktani rendszerében alig tér el a köznyelvétől, de ez a helyzet a környező nyelvjárásokban is.

4. A tájszavak aktivitásának ma többféle gátja van nyelvjárásokban. Ez magyarázza, hogy használatuk beszűkült a dialektust beszélők körébe. Csak ebben a körben van lehetőség arra, hogy a kommunikációban résztvevők egyike ne váljon passzív hallgatóvá. Az sem véletlen, hogy több órás beszédfelvételek is kevés táji használatú szót vagy kifejezést tartalmaznak, pedig az egyik kazetta irányított beszélgetés anyagát őrzi. A nyelvjárás szavak használatához ma már nem lehet a nagyapának kommunikációs partnere az unoka – az életmód, a gondolkodás, a nyelvhasználat különbségeit plasztikusan mutatja a tájszó-használat –, mert a legfiatalabbak nem csak másképp, hanem másról is beszélnek. És nem csak a másféle élmények, hatások miatt. A társadalommal, a lakóhellyel együtt sokat változott a család és benne az egyes ember. Ezt erősítik sárrétudvari

beszélgetéseim is. A változások nyomán más lett a nyelvhasználat, a szavak jelentése, a névadás, stb.

A fiatalok, a közéletben résztvevő középkorúak jól ismerik a település közigazgatási státusát, az idősebbek azonban változatlanul *faluként* emlegetik Sárrétudvarit (vö. „*más égyéb ijenék nem változtak a faluba*”, F. S.-né: „*a faluba mint nyájjuhásznak állt be*”, Sz. M. beszéd felvételéből). Ugyanakkor a felszabadulás előtti előjáróság épületét *kössígházaként* emlegetik, mai megfelelőjét pedig *tanácssházként*. Az államhatalom helyi szervei megváltoztak az elmúlt 40 év alatt, tisztségviselői és apparátusa is átalakult. Ezen új fogalmak nevei behatoltak a nyelvjárási használatba.

A nyelvjárási szókészlet vizsgálata másféle változásokat is mutat. A sárrétudvari nyelvjárás is azt példázza, hogy a régi paraszti élet fogalmai és szavai – jelentésbővüléssel – átkerültek a köznyelvbe. 50 évvel ezelőtt a parasztember legfontosabb élelme a kenyér és szalonna volt. „... *a határba mindig csak ez vóut az élelem az embërnek a szalonna, hun megsütöttük, hun nem sütöttük.*” (D. Gy.-né). A *szalonnasütés* a napi pihenés része és szertartás volt, a sült szalonna pedig a nehéz fizikai munka fontos feltétele. Divat lett a szalonnasütés - mondta a beszélgetéskor M. K. Csakhogy a *sült szalonna* ma már nem a mezei munkán levő ember meleg ebédje, hanem a pihenéshez, a komázáshoz társuló evés egyik lehetősége. Családos emberek társas szórakozása. „*Összeülnek öten-hatan még az én vöm is megvóut, hitta a komákat, hét-nyóc embër, akkor elötte ital, utánna még sült szalonna, zsíros kënyír hagyával, paprikával, utánna még sör.*” (M. K.) Volt tehát és van *szalonnasütés*, de a mai már sem céljában, sem tartalmában nem azonos a régivel.

A tájszavak egy csoportja napjainkra Sárrétudvariban is pusztulófélben van (a felszabadulás előtti társadalom, közigazgatás, vallási élet, a hagyományos állattenyésztés és növénytermesztés szókincsére gondolunk). A tájszavak egyik csoportja azért vált funkciótlaná, mert a társadalmi-politikai változások a fogalommal együtt kiszorították, a másik csoportjuk a korábbi hagyományok visszahúzódása miatt, harmadik csoportjuk pedig szűk, rétegnyelvi használata miatt veszített társadalmi aktivitásából: A *szógáltam*-féle tájszavak Udvariban is röviddel a felszabadulás után kihulltak a társadalmi és nyelvhasználatból, a *marík szédni* szerkezetet a mezőgazdaság gépesítése tette feleslegessé, a *paszúj*-típusú tájszavakat pedig a köznyelvi *bab* terjedése miatt érezzük nyelvjárási használatúnak. A tájszavak sorsa Sárrétudvariban is a funkcióvesztés és pusztulás, másrészt a nyelvjárást beszélők nyelvhasználatába való beszűkülés lett. Az élő nyelvet hallgatva, a beszéd felvételeket tanulmányozva megállapíthatjuk, hogy helybeli idős emberek Sárrétudvariban is a nyelvjárást beszélnek, a dialektus hangtani, alaktani, mondatnani sajátosságai elevenek közleményeikben, tájszót azonban keveset találunk beszédükben. Több adat erősíti, hogy az idős emberkenek ez a csoportja ismeri a nyelvjárási tájszavait, használatukhoz azonban ma már alig akad szituáció.

A tipikus nyelvjárási emlegetésekor tehát elsősorban a dialektusra jellemző hangtani, alaktani, mondatnani jelenségek meglétére gondolunk, a tájszavak előfordulása emezeknél jóval esetlegesebb. A mai lakásokban kicserélődtek a mindennapos használati tárgyak, mások a keresztnevék, megváltoztak az emberi kapcsolatok a családban („eze-

lőtt az öregnek vóút szavazati joga, a mēnynek nem vóút”), a nagyüzemi művelés miatt megváltozott a határ is. (Ezen a tájon száz év alatt kétszer is, először a Sárrét lecsapolásával.) Lassan kivesznek a Sárrét utolsó szókincsbeli maradványai is, hiszen a mai közép korosztálynak - a fiatalabbaknak még kevésbé - semmit nem mond már a hajdani vízi világ emlegetése. (Végh József biharnagybajomi, sárrétudvari, szerepi gyűjtésű rövid elbeszéléseiben még négy olyan tájszó került elő, amely a régi Sárréthez kapcsolódott: *hajóu, nádvágó, ríték, tolóu.*)

Helybeli idős emberekkel való beszélgetés közben megkérdeztem, hogy ismerik-e ezt a szót: *viczog~vicsok* 'a Sárrét azóta elpusztult rágcshalója'. Mindannyian azt válaszolták, hogy nem ismerik. Aztán kiderült, hogy ismerik a *Vicsokdombot*, sőt „itt vóút egy ojan nevű, akit úgy hittak, hogy *Vicsok Dan...*”, tehát helynév és ragadvány név is őrizi a rágcshaló emlékét. Ha négy élő korosztályt veszünk figyelembe (10-20 év: 21-45: 46-65: 66-80), jó látszik, hogy a helyi tájszavakat, amelyek a hagyományos falusi, paraszti emléket őrzik, az utolsó két korcsoportba tartozók ismerhetik. De a szókészlet tájszói rétege nem lehet aktív az ő beszédükben sem. A tájszavak jövőjét aktivitásuk beszűkülése és ismerők körének folyamatos csökkenése egyszerre jelzi.

A pusztulás a tájszavak mindhárom rétegét egyformán érinti. Az erősen terjedő köznyelvi mellett a fiatalok az olyan alak szerinti tájszavakat is mint a *hefű, mēgyēn* stb. rétegnyelvinek, nyelvjárásinak érzik. Értik, ismerik, de nem használják. Hasonló tapasztalataink vannak a jelentés szerinti tájszavakra nézve is. Nagyszüleik nyelvhasználatából ismerik, de ők már nem nevezik az idős embereket *öregcselédnek*, a *sűrűn* helyett nem mondanak *öregēn*-t, a *ház* az ő beszédükben épületet, nem *szobát* jelent. Ezek a tájszavak csak a nyelvjárást beszélők nyelvhasználatában élnek még, a fiatalabbak – ha a nyelvjárás hangtani jelenségeit kisebb-nagyobb erősséggel megfigyelhetjük is náluk – csak hallgatják ezeket a szavakat, frazeológiai egységeket.

Abban semmi meglepő nincs, hogy a valódi tájszavakat csak idős emberektől halljuk. Ha érthető az, hogy ők még most is *köblösben* gondolkodnak, hogy a porcelán teáscsészét is *csupornak* mondják, hogy *kolompírt* emlegetnek az általánosan használt *krumpli* helyett, akkor azt is beláthatjuk, hogy miért van, hogy a fiatalok körében ezen szavak helyett csak a *hektár*, a *csésze*, a *krumpli* (a burgonya sem!) járja. (Sárrétudvariban a kny. *burgonya* helyett a regionális köznyelvben *krumpli*, a nyelvjárásban *kolompír~krumpli* használatos, a korábban általánosan használt *paszúj* is a nyelvjárási beszédbe szorult vissza.) A valódi tájszavak használatához nyelvjárási háttér kell, érthető, hogy csak a nyelvjárást beszélők rétegéhez kötődnek.

Az udvari nyelvjárás valódi tájszavait vizsgálva azt látjuk, hogy mai általános használatuknak másféle akadálya is van. Vegyük szemügyre a kny. *ritka-sűrű* ellentét-pár nyelvjárási kifejezését! A *ritka* helyett a nyelvjárásban a *vígáj* valódi tájszó él (a *vígáj* szerkezetbeli előfordulására nézve vö. *vígáj tengiri, vígáj bajussz, vígájon kelt*). A *sűrű* a köznyelvvél azonos jelentésben a nyelvjárásban is használatos, de a *sűrű* jelző használati körét csökkenteni az a jelentésbeli tájszó, amelyre már utaltam: 'sűrű' jelentésben a nyelvjárás gyakran az *öreg* jelzőt használja különböző szerkezetekben (vö. *öreg lebbencs*: „*azt*

főztük öregén disznóhússal, azt a szégezsborsót” (D. Gy.-né). Ugyanakkor a *vígáj* jelző is csak a szerkezetek egy részében hallható (vö. *vígáj eset* nincs, csak *ritka eset*).

Az a jelenség is megfigyelhető azonban, hogy a tájszavak mellett terjed néhány esetben a köznyelvi is. A nyelvjárási alak, a tájszó járja minden természetes nyelvjárási szituációban, a mindennapi használatú szavak csoportjából azonban néhány tájszó alternál a köznyelvi megfelelővel. A sárrétudvari nyelvjárás eredeti tájszava a *ruca*. (Szerepen is, a többi szomszédos községben is.) A nyelvjárás az összetételekben is a *rucát* használja elő- vagy utótagként (vö. *rucazsír, rucatojás: vadruca, magruca: „Írattál mán rucát?”*). Alkalomszerűen azonban a *ruca* mellett fel-felbukkan a nyelvjárási beszédben is a kny. *kacsa*. Általában köznyelvi környezetben és alkalomszerűen.

Nyelvhasználati problémát is okoz, hogy a korábbi szokások helyébe újabbak léptek. A társadalmi, környezeti változások nyomán új szokások terjednek. Lassan teljesen elpusztul a korábbi generációk névadási szokása, feledésbe merülnek az 50-60 évvel ezelőtt igen gyakori keresztnevek. Ismeretlen, gyakran idegen hangzású neveket kapnak az unokák, dédunokák. Ezeket megjegyezni sem könnyű az *Észter*hez, *Juliškához*, *Imré*hez, *Sándor*hoz szokott nagyszülőknek. M. K. mesélte, hogy sokáig nem tudta megjegyezni unokájának nevét (Alekszandra). Segített a népetimológia: most már eszébe jut a *szandá*-ról 'szandál'. Az adat azért is fontos, mert bizonyítja, hogy a népetimológia – ha ritkábban is – a nyelvjárás ma is élő jelensége. Nem csak az unokák nem értik a szigorúan vett nyelvjárásit, a nagyszülőknek is gondot okoznak a fiatalok új szokásai. Az idős emberek úgy segítenek magukon, ahogy tudnak.

A fentiekből belátható, hogy a tájszavak és nyelvjárási frazeológiai egységek aktivitását sokféle probléma akadályozza Sárrétudvariban is. A közlésfolyamat mindkét pontján állók oldaláról egyaránt.

A következőkben bemutatjuk a sárrétudvari nyelvjárás beszédfelvételekben és VÉGH József gyűjtésében előforduló tájszavait. (Megjegyzem, hogy a tájszavakat nem csak a szövegmutatványból, hanem a teljes beszédfelvételekből gyűjtöttem ki.) Az adattár nem terjedelmes, de arra alkalmas, hogy jelzésszerűen bemutassa a nyelvjárás tájszavainak jelenlegi helyzetét.

Alak szerinti tájszavak: *bűgatyá* 'a század elején még használt hosszúszerű vászonnadrág', *hetfü*, *kathólikus-katólikus*, *kodrát* 'négyyszögöl, kvadrát', *kötő* 'kötény', *mëgyën*, *pallás*, *tajicska*.

Jelentés szerinti tájszavak: *beszorúl* 'az istállóban telel (a jószág)', *csalággylai* 'gyerekei', *fëlfordúl* 'elpusztul', *házba* 'szobába', *iskolát* 'osztályt', *konyhán* 'kályhán', *lámpavilág* 'lámpafény' (vö. VÉGH, SárNépm. 139), *lánc* 'régii hossz mérték', *merevül* 'teljesen, egészen', *munkál* 'bérel, művel', *odamaradt* 'nem jött haza a háborúból', *öregën* 'sűrűn, lé nélkül', *öregcseléd* 'idős ember' *rest-rëst* 'lusta, nem jó', *szögáltam* 'dolgoztam, cselédkedtem', *útkaparó* 'útör', *vászongatyá* 'házilag szőtt, durva anyagú hosszúszerű nadrág'.

Valódi tájszavak: *csupor* 'bádognaphár', *csutkaízik* 'a kukorica levél nélküli szára', *fírháng* 'függöny', *garét* 'vetőgép', *kaska* 'kosár', *komëndál* 'javasol', *kolompír* 'burgonya', *köblös* 'magyar hold (terület mérték)', *málé* 'kukoricalisztból süített tésztafélé',

miszér 'vikony fonal, abbúl vóutak a lepédők' (M. K.), *padka* 'a kemence része', *paszúj* 'bab', *porció* 'adag', *ruca* 'kacsa', *télázi* 'fából készült edénytartó', *tengiri* 'kukorica', *terivel* 'terhesen, terhével', *vakaró* 'kenyértésztából süttött pogácsa', *vicsok* 'a régi Sárrett rágcshalója', *vigáj* 'ritka, nem sűrű'.

Az udvari tájszavak fenti mutatóanyag-adattára jelzi, hogy beszédhelyzettől függően ma is használják őket. Bár szűkülő körben, de élnek, ezért változásait is érdemes szemügyre venni. Minden belső mozgás nehezen megragadható, eredmény tüzetes vizsgálatoktól várható. Itt csak arra van lehetőségünk, hogy a változásokból bemutassunk néhányat, hogy jelezzük a mozgások területeit.

A hangtani vizsgálatok során bemutattuk, hogy VÉGH József szövegeiben olyan *é*-ző morfémaakat találunk, amelyeket ma már nyílt *e*-vel ejtenek. Ugyancsak a VÉGH-gyűjtötte falucsúfolókban van egy olyan alak szerinti tájszó (*disztóu*, háromszor fordul elő más változat nélkül), amely a mai nyelvjárási használatban is már nem él *disznó*-(*disznóu*). Nincs okunk, hogy kétségbe vonjuk, hogy akkor *disztóunak* ejtették Sárrettudvariban, de abban sincs semmi különös, hogy ma a köznyelvi alakot használják a nyelvjárásban is (vö. „*azt főztük öregén disznóhússal*” - D. Gy.-né beszédfelvételéből). Változás a morféma nyelvjárási alakjában történt, azzal, hogy a köznyelvi forma váltotta fel a nyelvjárásban eredetibb *disztóut*.

A jelentés szerinti tájszavak között is vannak olyanok, amelyeket érintett valamilyen változás. A *vászongatya*-*bűgatya* lényegében azonos jelentésben élt a nyelvjárásban: 'szőtt vászonból készült hosszú férfi nadrág'. Ez a férfi viselet eltűnt a mindennapi használatból, az utótag azonban 'férfi alsónadrág, hosszú alsónadrág' jelentésben tovább él a nyelvjárásban. A *vászonzafázik*-*cserépfázik* nyelvjárási jelentése is azonos volt: 'mázatlan cserépedény' (vö. TESz. III, 1099). Ezek a használati eszközök padlásra kerültek, pedig annak idején, amikor még minden házban volt kemence, többféle ételt csak ezekben a nagy edényekben főztek. A két előtag azonban 'fehér vászon', illetve 'égetett agyag' jelentésben átkerült a köznyelvbe. A *vászonz-* és *cserépf-* előtag jelentésszűkülése követi a belőlük készült tárgyak használatának csökkenését. Sok, régen fontos használati tárgy hasonló sorsra jutott.

A valódi tájszavak között ilyen változásokat nem ismerünk. A feleslegessé vált valódi tájszavak egyszerűen kivesztek.

Az alábbi nyelvjárási beszédfelvételek magnetofonnal készültek 1988 tavaszán, tehát 45 évvel VÉGH József sárrettudvari gyűjtése után (vö. Sárretti népmesék és népi elbeszélések. Debrecen. 1944. 138-9). VÉGH három adatközlője 61 (Szabó Bálint), 63 (Zagyva Sándor) és 80 (Jáni Gábor) éves volt, tehát valamennyien a múlt század végén ismerték meg anyanyelv-járásukat. A mostani beszédfelvételek 70 éven felüli asszonyokkal és férfiakkal készültek A jóval terjedelmesebb szövegkorpuszból bő egy ívnyi kerül ebbe a feldolgozásba.

A szövegmutatóval a céllal közöljük, hogy VÉGH József nyelvjárási szövegei mellé a dialektus mai állapotára mutató szövegeket állítsunk. A korábbi és mai nyelvjárási szövegek alapján érzékelhető, hogy miben és mennyi változott 45 év alatt a helyi nyelvjárás. Egyáltalán változott-e számottevően? Az összevetésben nem lehet akadály,

hogy VÉGH József és én másféle lejegyzést-átírást alkalmaztunk. Arra törekedtem, hogy a hangtani sajátosságok mellett pontosan visszaadjam a nyelvjárási beszéd grammatikailag kötetlen tagolását is. A beszédfelvételt azért is fontosnak tartom, mert a két szövegfelvétel közötti időben elkészült és további összehasonlításra ad alkalmat a magyar dialektológia legnagyobb vállalkozása, A magyar nyelvjárások atlasza, amelynek a Sárrétudvarival szomszédos Szerep is kutatópontja volt (vö. M-20).

A nyelvjárás sajátos hangjelenségei a dialektust tipikusan beszélőknél - sem számukban, sem erősségükben - nem változtak számottevően. Egy-egy jelenség értékei adatközlőnként másak ugyan, de - a kettőshangzók kivételével - valamennyi korábbi magánhangzós és mássalhangzós jelenség megvan és aktív a nyelvjárásban. A sárrétudvari nyelvjárás hangjelenségeinek a szomszédos nyelvjárásokétól eltérő adataira sokféle példát ismerünk (vö. Püspökladány: *Esztër, lepedő*, Sárrétudvari: *Ěsztër, lepedő* stb.). Szép számmal akad egyéni sajátosság is: Dombi Gyuláné beszédében a zárt *ë-k* és *í-k* helyén is gyakran a nyíltabb, köznyelvi változat hallható, tehát a két jelenség nem olyan következetes, mint a másik három adatközlőnél, ugyanakkor csak tőle hallhatjuk a nyelvjárási beszédben is ritka *kolompírt*. Ezekről függetlenül más jelenségek adatai is arra mutatnak, hogy az idős emberek beszéde lényegében mindenben hű a helyei nyelvjáráshoz, sőt az iktelen igék felszólító mód egyes szám 3. személyben az *-ík* következetesebb, mint a ladányi nyelvjárásban.

Hozzáteszem, hogy mindez az idős emberek, a nagyanyák, nagyapák beszédére érvényes általánosan. Amikor SZABÓ Géza kérdései alapján (vö. Szempontok az adatközlő nyelvi életrajzához. Szombathely. 1985) a nyelvjárási beszédéről, a fiatalok nyelvéről beszélgettünk, állították és példázták, hogy a fiatalok már nem úgy beszélnek, mint ők. Állításuk igazsága könnyen ellenőrizhető.

A nyelvjárási szövegmutatvány tudatosan került a dolgozatba. Ha egy település olyan szerencsés helyzetben van, hogy 45 évvel korábbi nyelvjárási szövegekkel rendelkezik, kár lenne elszalasztani azt a lehetőséget, hogy - most a könnyű felvételezés idején - újabb felvételek rögzítsék a pusztuló nyelvjárás mai állapotát.

Dombi Gyulánéval és Molnár Károllyal Lovasi Dénes beszélgetett, Földesi Sándor-néval és Szabó Mártonnal én készítettem a felvételeket. Lovasi Dénes szíves közreműködését köszönöm.

Az átírásról a következőket jegyzem meg:

- A szövegekben Lovasi Dénes kérdéseit és saját kérdéseimet köznyelvi kiejtés szerint írtam át, hogy jól elváljanak attól, amit a helybeli beszélők mondtak.
- Az átírásban BALOGH Lajos útmutatóját követtem (vö. Útmutató az élőnyelvi kutatásokhoz szükséges szöveganyag magnetofonszalagról történő lejegyzéséhez. Bp., 1985). Ennek lényege, hogy „általában a helyesírási szabályok szerint írjuk a köznyelvi kiejtésben is kötelezően meglévő hangtani jelenségeket, mindenekelőtt a zöngéesség szerinti és képzés helye szerinti hasonulást, az összeolvadást, a mássalhangzók rövidülését.” (i. m. 4). Olyan szövegmutatványokban, mint a sárrétudvari beszédfelvételekből készített szövegek is, ezt az átírást látom legcélszerűbbnek. Azért is, mert a zöngéesség szerinti hasonulás, a hosszú magán-

hangzók rövidülése egyforma jelenség a köznyelvi és nyelvjárási kiejtésben, de főképp azért, mert a nyelvtudományban alkalmazott fonetikus átírás nehezebben olvasható, a nem szakember kedvét könnyen elveszi az olvasástól. A lehetőségek közötti választáskor – helytörténeti monográfiába készült feldolgozásról lévén szó – ezért döntöttem úgy, hogy ezt az átírási gyakorlatot követem.

A szöveg így is tükröz egy fontos mutatót, nevezetesen, hogy az egyéni beszéd – nyelvjárási változata is – sok tekintetben nem következetes. Jól mutatja ezt az egymás mellett élő sokféle alakváltozat. Mindezt azért említem, hogy jelezzem: a várttól eltérő adatok nem az átírás következetlenségei. Ilyen következetlenségek vannak. (Sárrétudvariban a *tanúsz*-hoz hasonló adatokban nem esik ki az *l*, mégis van rá példánk. A magánhangzók köréből még több az ilyen adat.)

Jelzem tehát, hogy az átírás nem felületesség miatt ilyen, hanem gyakorlati okokból.

– *Baromfit tenyísztettünk teljes nagy számba mért azir hogyhát földeket bizony mink jócskán munkáltuk mér felesbe hármasosba aztán vóútak ezek az áréndás földek mert még akkor magunknak bizony elég kevés vóút me ugye a nagyszülők megvótak tehát azt úk nem adták nekünk még akkor ide. Na oszt most ugyi csak az vóút hogyhát minden azon vóútnak hogy amit tudunk jobban megélhessén az embër. Tehát ugyi a tárolás az vóút hogy hízóú vágútnak mindén esztendőbe tehát jó mindig abbúl tudútk hogy mennél nagyon légyén hogy egisz esztendőbe ezt be tudútk osztani. Mért baromfi vóút az élelem még a szalonna a szalonna még a kolompír hogy az anyám beteg vóút hát én mikor a hatos vonat jött befele mán akkór nekém jönni kellett hazafele hogy főzzem a vacsorát. Ez mán iskolás koromba is így vóút mért nekünk ám ki kellett menni a határra még ha az iskolábúl hazajöútnék is. Az pám azt monta hogy majd tanúsz estére nem délután. Aztán ugye a határba ott mindig csakez vóút az élelem az embërnek a szalonna hun megvótúttútk hun nem sütöúttútk hát përsze mink három gyereék mindig mindig csak eggyesúttútk mert hiába Lajos vóút az öregebje ú úgy tártotta hogyhát ú a főnök. De bizony a másik bátyám nem nagyon hagyta magát mert ezelöútt lévágútk a szalonnát pör-ciókba hogy ennyi a tiéd még ennyi a tiéd. Lajos mindig aszonta hogy én vagyok az öregebbe nekem Kedvesany nagyobb kell. Így osztán Béla szonta na megáj mért nem fogod mindet megènni mért sütöúttútk a szalonnát osztán midíg èlkeszte Lajos fõrdítani osztán hun az egyikünkét bele a përnýebe hun a másikat. Hát përsze mikor kedvesapám velünk vóút akkor ez nem törtínetétt még hogyhát így légyén csinálva. Hát természetèsén ugyi mán nígy órakor az kapun kimèntútk a reggeli nígy órakor. Èn oszt mondom hat órakór szoktam hazamènni mért a főzist azt be kellett fejezni még csak mindig vóút négy-öt hízó vagy pedig jött a tehéncsõrda befele oszt vót egy tehén hát azt nekém kellett mēfèjni mē hát kedvesanyám hogy beteg vóút hát ugyi nem tudott dolgozni. Máj mikor māj mikor osztán kint a mezõn kapáútnék Lajos mindig aszonta mit szaladtok te úgyis csak akkor úlsz lè az asztálho mikor én. Na és hogyan fõjtassam?*

– Főző eszközökről tessék beszélni!

Igen hát ugyi még abba az időbe nem nikkelézett villák meg kanalak vóutak hanem alumíniumkanál még a villa bizon āra annyira kellett vigyázni hogyhát még ne bārnújjon aztán a levesmerő kanál hát ugyi azok még akkor nem vóutak zománcosok hanem én nem is tudom ojan nem is alimínium áa az... ojan alumíniumszerűk vóutak a merőkanalak mért bizony azon sokat kellett sūrólni hogyhát tisztán tārtsa az embēr. Aztán ugye a tányírok hát vóutak mongyuk amit örökölt a szüleim mán kedvesanyám a szüleitől vóutak mán porcellántányírok de hát abból hátköznap nem éttünk mért ugyi vóut cseréptányír. Mindenkinek meg szokott tányírja vóut tehát abból éttünk. A porcellántányírokat azt csak mikor egy kis családi összejövetel mikor a malac megölís volt azt csak akkor vóut elővíve mert hiába ugyi még akkor nem lehetett ezt a ijen nagy kitérő összejöveleteket csinálni mint ahogy hát mostan van. Hát most mán azokat a kanalakat nem is vőnnék elő sē azt mán nem. Mājd a ruhát is ugyi szerettem vóyna én is mán akkor kezdtem ugyi nagyjány lēnni hogy egy kicsit nekēm is szébb ruhám lēgyēn. Az apám mindig aszonta szípēt de keveset! Ide nem hoztok mindēnfēle rōngyot! Mikor jön az ünnep akkor azt fēlvészēd de azt máskor nem vészēd. Úgyhogy hát ugyi azok az idők még akkōr aho kellett igazodni az embērnek ahogy telik. Mērhát mi csinājjon az embēr ugyi hiába szālt vóyna a szūlōvel szembe mint most mert most azt lēt hallani hogy nem! A mi idōnkbe mikor az én bātyám meg nōsült huszonnég éves korāba még akkor sē mondhatta hogy nem. Éggyen sē! Ez biztos. És még mit?

– Az edényféléket el tetszett-e már mindet mondani?

Hát a hát ugyi a fazikak ugyi hát azok átalāba víve mán akkor kezdōttek a hārmincas évekbe a zomāncos fazikak de bizony vóutak még cserépedények nagyon bőven. És még is vóut bēcsūlve mért a kemēncébe főztünk sokmindēnt. Befūtōttük jól reggel a kemēncēt és akkor ugyi ēlkészítōttōk bele a paszūjt is mēr mink csak úgy hívtuk még akkor bele fūstōlt hūsdarabokat (nevet) azokba fūstōlt hūsdarabokat oszt a kemēncébe mēkfōtt. A napi eledelt még sőt átalāba úgy főztük akkōr hogy két napra. A hús megvóut utána ugyi oszt akkor a bab még mēkfōtt sőt még vóut ojan hogy vasárnapi napra a tyúkhús is mēkfōtt a kemēncébe. És cserépedénybe. Tōtōtkāposztāt azt nem is lehetētt el sē képzelni hogy azt kint konyhán főzzük aazt csak a kemēncébe azt csak a kemēncébe. Hát az a hejzet hogy hát az már lējárta magāt a szabad kímíny a miénk is az vóut. Csak osztán ugye a szokásos átalāba a heti ételek ojan meg szokva vóutak naprúl napra hogy ami az ēgyik hétēn hetfūn vóut igēn az vóut a másík hétēn hetfūn. Így sōrba.

– Milyen rendje volt például hétfőn?

Példāul hetfūn átalāba víve kōmínymagos leves főtt mēr mindig azt monta az apám hogy tēnnap éttél hūst tehát māmna jó a kōmínymagos leves aztán akkor vagy paprikás

krumpli egy kis kőlbással vagy pedig nokedli mē azt nagyon szerette a család azt az öreg nokedlit osztán kis paprikáson krumplit rá ezék vóytak általában hetfün. Mán keddēn akkōr mán lebbencsleves vóyt akkōr mán annak utána osztán a rátotta vóyt tojásrátotta mer mivel baromfi mindig jócskán tenyíztettünk tehát ugyi az már akkor a tojásrátotta egy kis kolbással Má szērdán akkor oszt általában víve monta a kedvesanyám hogy hallod fiam mit kék mámma főzni. Rámongya azt kedvesap krumplilevest fiam az legkevesebbül kijön. Na mit csinájunk utána? Hát jó lész főjt tojás. Hát kérem szépen ugyi csak e lētt a amitől így határoztuk hogy a főjt tojás is ugyi elíg kevésbül kijött mert mivel vóyt. Majd csütörtōki nap nem tutta az embēr kitaláni mēgint hogy csak tiszta kolompír jött össze csak az mán mēgint más más módon. Píntēkēn ekkor paszújleves vóyt mindig ez biztos hogy píntēkēn mindēn hétēn paszúj és én életēmbē hetvenhárom éves vagyok de még nem ēttem paszújlevest nem. Az apám mindig azt monta kedvesanyámnak nem kell neki ēl kell onnet venni nem bāj mājđ ű kimēnt aszongya kedvesanyám ēdd mēg mán fiam hát csak ne maragy ēhēn az utánnavalóyt. Hogy mért vóyt ez ezt nem tudom nem tudom. Māj mikor férhēz mēntem igēn nagyon különlegēs vóyt mē Gyula má tudta a férjem hogyhát nem észēm mē a paszújt. Na de ōknálluk is csak az vóyt a divat hogy píntēk van paszúj főjt. Hát másik hétēn jött a píntēk ott űltem mint egy ázott veréb aztán azt mongya apósom hát fiam ēgyél! Hát én oszt nem mērtem szólni azt mongya a férjem hogy nem szereti. Neem szeretēd fiam? Hát az utánnavalót? Mondom azt igēn. Akkor nincs sēmmi baj akkor ēgyed a galuskát. De tényleg így vóyt.

– Nem vették olyan szigorúan az étrendet, ugye?

Nem nem nem a na de az apám nagyon sokáig nem tutta hogy én nem észēm mēg a paszújlevest évekēn kērēsztül úgy ēl tuttuk mindig svinkēlni hogyhát nem vőtte észre. Szombaton māj akkōr ugyi baromfit vāgtunk csak úgy osztottuk be hogyhát szombat mēg vasárnap ugyi ezék had lēgyenek az embēr osztán mellē tört krumplit ijesmit hát csak csak ez vóyt hiába fő eledel a a krumpli. Na az mán mājđ szombati nap az az nagy divat vóyt nálunk is csak úgy mint másun hogy ijen kēlt tészttákat kemēncēbe lēttek sūtve. Hát például kihoz hát ezelōtt úgy csináltuk hogyhát ahogy a tészttát mēggyúrta az embēr kisé kacszásírral úgy keltettük mēg oszt akkor kihúztuk az asztāra oszt egy kis cukros dióval be lētt szórva oszt fél lētt vāgva oszt ijen hát kockāra szétvāgva oszt úgy sūtöttük mēg a tepsibe. Úgyhogy ez az nagyon nagyon jó vóyt nagyon jóízű vóyt. Mán az én bātyám mikor a kapunál mēgálltunk ō nem azon vóyt hogy betegye a kaput szombaton hanem mán beszalatt osztán ránízēt a télázsira hogy vajon kisült-ē mán a kalács. (nevet) Akkor a kötőjibe belevēt ngyet-ötöt aszongya neki a öccse hogy na má mēgin benn vóytál rabōlni. Hát ugyi e heti eledelēk általában víve mindig sorozatra így vóytak.

– Reggelire?

– Hát a reggelire azt tej vót ha határon kin vótunk akkor szalonna de oda is kivittük mindig a tejet az üvegekbe mindenkéit mindëgyikönknek külön-külön. Én féltetés üvegbe a bátyáméké még ojan háromnegyedës üvegekbe azt vittük kifele a tejet. Aztán azér mert a szalonnát ugyi hogy megsütöttük így kevesebb kellett mē hát csak be kellett azt osztani csak be kellett hát ugyi fiatal nõvõ gyerekik vótunk oszt bizo csak megvót az érvágy.

– Vacsora mi volt?

– Hát ekkor vót a fõtt étel általába. Mert azér hogy nem vótunk otthon de hát ugyi csak vasárnap vót a ebídfõzis egisz hétën akkor mindig este vót a fõzis. Bizon az elíg kísõn vót sokszor elíg kísõ. A nyári aratáskor akkor ebídfõzés vót mert akkor mindig úgy intézte az anyám hogyhát nahát mégis hát megfõzi az ebídet én meg hazajártam írte. Még abba az időbe egy lovat befogtak az egyik lovat oszt avval jártam haza. Csak oszt még is jártam éccer mer még akkor kevés óutót láttunk úgy megijedt a lú hogy az ítelbül nem maratt egy szál sē a szekérdërikba mire kimentem. Még még a túlsó úccának ott Szerep felõl még akkor vótak an nagy gödrök az a úgynevezett vájogvetõ gödör. A közt szaladgáltam a szekérrel. Az ítel még oda vót kötve a szekérdërikba a csatlóusra de hát az osztán mënt mindënhogy a vót a szerëncsém hogy mán akkor ijen tizënnígy éves vótam oszt má akkor a férjemnek való kezdett udvarolni oszt a bátyámmal együtt arattak ott nem messze osztán monta a bátyám te hallod az még aszongya Eszti níz csak aszongya ëlszalatt a ló tõlle. Na osztán szongya hogy a ffenébe ezt a lovat fogták be nekéd mír nem az öreget mondom aszonta a bátyám hogy had járóggyík. De mán hús hétig avval jártam nem óutót nem láttunk még akkor hírül sē láttunk óutót azt mondhassuk hogy hogy jött az Szerep fele nem tudom.

– Aki benne ült nem is tudta, hogy milyen bajt okozott.

– Á nem aztán elëbb libapásztorok vótunk aki sógórnõm lett a Lajosnak a felesige avval õrizgettük ott kint a libát rucát hát përsze osztán nem mindig mënt símán mert ját-szani is szerettünk. Na oszt mikor kijött az apám. Hun vannak a rucák? Hát përsze montuk hogy ott vannak. Ott de ëttik a bõrsót kivérték a szëgesbõrsót tëjjesën vótunk vagy tíz gyerek aztán de azok ëlmëntek a tengeribe mikor má. (nevet) Aszongya osztán az apám hogy haza ne gyërték addig míg egy szëm bõrsóy lész a fõyüdön. Ez a szëgesbõrsó ezelõtt nem tuom teccëtt-ë hallani rõlla. Most is vannak még ezek azt fõztü igën azt fõztük öregën disznóhússal azt a szëgesbõrsót. Na osztán mikor magunk maradtunk gyerekiket összehíttuk gyërték te mët nem mëhetünk haza hogyha a bõrsó nem lész fëlszëdve mër a szikes fõdre bõrsó lett vetve. Na oszt jöttek oszt összefele a gyerekik. De hát vót abba oszt egy kis fõd is hogy összeszëttük de azír mire a nap lëmënt mán ojan jócskán csak hazairtünk. Nyitja aztán az apám kifele a kaput. Még hamar hazajötteték. Fël van szëdve a bõrsó? Én vótam osztán a szónok két fiú nem mënt szólni

sosé. Mondom fél bizony. Aszongya hogy hát hogy széttiték fél? Hát tényleg lőültünk ott a sárkunkra osztán szédtük a bősót összeféle. Na hun van a bősó? szongya az apám. Aszongya oszt Béla itt van a szekérén lővette hát tényleg így ijen idáigformán hát nem mondom én jó földes vóút de hát másnap Észtinek ki kellett oszt rostálni a bősót de a fiúk nem mértek visszaszólni sosé, sémniféle nemét vagy valamit a két fiú nem szólt. Én nem mondom én én bizon hébe-kőrba visszakotyogtam mē tuggya fene valahogy egy ki-sebb igēn. De azír mindēgy mikor arúl vóút szó hogyhát vasárnap van oszt most nem mēgyünk ki aszonta az apám mit akārsz itthon csinálni hogy nem mēgyünk ki dehogy nem mēgyünk ki csináljuk a kötelet. Ojankor oszt féreállt az őyra a gyerektársaságnak. (nevet) Akkor oszt hiába szóltam hogy én el akarok mēnni a templomba vagy valami māj télire mēntek a templomba akkor māj ráírunk.

(Dombi Gyuláné 73 éves, háztartásbeli)

– *Fiatal vóútam és nem vóútam ugye rēst ēlmēnni ēlmēntem a géphē is aztán marík szēdni hát bizony egy kicsit nehéz vóút mērt sok búzakívít fél kellett szēdni azír a pár mázsa búzáír de hát jól van az is ēlmúlt mindēn ēlmú...*

– Mennyit lehetett keresni egy cséplés alatt?

– *Hát nem tudom oa körülbelől úgy ngy-öt hétig vóút egy mázsa búza egy mázsa hús vóút amikor egy mázsa negyven kilót is de ez ez ritkán vóút de leginkább egy mázsa tíz kilót ez mēnt ez a heti kereset vóút teccik érteni a gépnél a heti kereset vóút.*

– És cséplőbandában dolgoztak?

– *Cséplőbandába igēn magāncséplők vóútak és magántulajdonosoknak oszt annál a gépēknél vóúntunk ijen részesēk részesēk vóúntunk. Hát...*

– Téeszben nem dolgozott sohasem?

– *Hát ez a második férjem vóút hat esztendeig a téeszbe neki úgy besegítettem mē még abba az időbe mértek ki kukoricát is rēpát is oszt neki segítettem ebbe ēggyelni kapálni a kukoricát. Egyēbként nem vóútam csak neki vóútam besegíteni mikor így ijen munka vóút me egyēbként ugyē nem kellett mērt ő mēnt én még ugyi csak akkēr amikor ēggyelni kellett még kapálni akkor vóútam máskor még nem vóútam a téeszbe. Még így hogyha valamejik szomszíd szólt hogy segítsek neki akkor kimēntem egy-két napra besegíteni de egyēbként én úgy tar tārtságban nem vóútam a téesznel ēgyáltalán dőgozni. Hát ugye hhh ez mán mind a múlté az én életēmbē. Jelēn pillanatba jól vagyok még vagyok hogy mit hoz a jővő mit rējtēget az embēr nem tuggya ēgyáltalán.*

– Milyen volt Udvari régen? Mire emlékszik?

– Háát abba az időbe...

– Tessék?

– Változott sokat?

– Hát változott mért ugye nagyon sok épületet újjítottak csináltak mért ezek egy sém vóytak sém az új iskolák akkor e sém vóyt ideátal ez a bővítés ez egy magántulajdonosnak vóyt a vendéglője kocsmája mit tudom egy zsidó lakott benne magyárnak mondjam hát ami igaz az az igaz ugye ezek nem vóytak. Egyébkint amúgy nem változott még oszt ez a minek híjják húsipar akkōr a vágóhíd aztán a gázpalacknak a területe más egyéb ijenek nem változtak a faluba. Még oszt nagyon sok új lakás készült ez az igaz magánlakások nagyon sokat mért tényleg amiúta én visszaemlékszek āra mer āra Bajom fele én āra lakok āra is építettek új házakat ötöt vagy hatot de ezēn a részēn ēre többet építettek ezēn a Ladány felōl való részēn ottan szintēn ēre ki Kisudvariba ott is nagyon sokat építettek sok új lakás van ugye. Hát az enyīm még nagyon rīgi öreg ház csak fél lett újítvva teccik érteni.

– Nem látok gólyafészkeket mostanában?

– Jaaaj hh ott a szembe velünk vóyt egy még is van az épület ott vóyt nagyon szép gójafészék. De hát ēlbontotta a fiatalembēr lebontotta a kímínyt nem a kímínyt a hogy hívjákot a gójafészket igēn berakta a tetejīt. Nem szerette mēr nagyon pedig gyönyörű góják vóytak ott úgy sétālgattak a gírincēn mēr nígyet is kötött egy oszt úgy sétālgattak a hogy hívjákon a gírincēn a kis góják mikor mán annyira erősödtek hogy tudtak járni ojan szípēn én pontosan odalátok a lakásra osztán ojan szíp vóyt úgy gyönyörkötünk benne sokszor mikor ott sétālgattak de lebontotta a fiatalembēr lebontotta így oszt másutt én nem tudom hogy a Kurucéké megvan még vagy nincsen a Hājnal úccán? Nincsen? Nem tudom én nem tudom. De az sincs mán még nemēs Balázs udvarán? Nem a háztetōn vóyt?

– Szabó Márton: Neem neem ott neki valamikor a szálmakazlán vóyt aztán mikor a színt csinálta akkor a szín víginél csinált egy ojan terepēt ami a gója belefészkel. Csak most ugyi mán én nem látok messzire egy pár év óta nem tudom osztán hogy van-ē benne gója vagy nincs.

Nem tum én is nagyon rígen jártam azon az úccán nem tudom hogy van nem ott járok.

Én ott járok, de monom én még nem látok odáig hogy van benne vagy nincsen.

Hát igēn ugyē az embēr nem lát jól...

– A nádtetőt jobban szerette a gólya.

– *Phërsze përsze ez... Kímínyën vóút.*

Mondom itt ojan szépen kötöttek úgy sorakoztak ottan a girincën amikor a a anyák is ott vóútak még a fiókák mán ojan szép vóút ott girincën úgy sétálgattak a gyerekek úgy örvendöztek ott a szomszédgyerekik neki. De hát mit tudom én. Lëbontotta a fiatalebër nem szerette hogy ott van még még most is vissza-visszarepül belöllök amikor megjönnek mindig van ami ëljön oszt ott kering körül-körül. Biztosan az idősebbek nem a fiatalok úgy gondolom inkább az idősebbek csak ritkán azír csak ëlőjönnek még mindig de hát hiába ugye.

– Van sok idős ember a faluban?

– *Hát mán körbeli mint én akik osztájtársak vóútak négyen-öten vannak a többi mán mind. Nők még egy néhányan többen vagyunk de akik velem jártak iskolába mondom ojan kevés a férfi nagyon kevés mán. Nők még páran többek vagyunk. A férfiak azok kevesebben vannak. Hát ugyi maratt oda belöllök a negyvennégyes háborúba is ugye ott is maratt. Óútán még azúta is ugye. Hát sajnos...*

– Váradon volt-e azóta?

– *Tessék?*

– Születése óta?

– *Jājj vóútam de mégéé akkor nagyon kicsi vóútam mikor az én anyám elhált a nevelő apámmal mëntünk el a temetésre. Váradra mërt meghált mërt tulajdonképpen úgy hált még hogy tragikus halállal hált még és a nevelő apámmal mëntünk el a temetésre. Még most is úgy elöttem van pedig mán nem ojan közel vóút elíg rigën vóút hogy ugyë katólikus vóút az én anyám én is abba születtem úgy szerepëlék születésnél no de ugye nem abba nevelkëdtem mër református iskolába jártam és mikor temették a katólikusoknál úgy emlékszek rá hogy úgy kórbe járták a sírt teccik érteni nem a sír elött álliak hanem így kórbe a hozzátartozók így kórbe sétáltak mint gyerekek emlékszek rá mán iskolás vóútam. Hát ugyë sājnos ez így van.*

– Udvariban reformátusok vannak jobban?

– *Përsze nagyon kevés katólikus van itt nagyon kevés nagyon kevés. Ami vóút katólikus család azok ëlháltak. Az utód mán én nem tudom azok hogy nemigën úgy szerepëlnek igaz mër Galló Lajos bácsinak a ű is mint katólikus még Galló Rozi néni ugyi*

ezeknek a családjai ezek mán nem. Ugye mán azok azok nem abba nevelkettek de azok azok vóytak azok azok vóytak.

– Szabó Márton: Szinte csudálkoztam is rájta hogy beleszójjak hogy a múlt időbbe még mámma is de a múlt időbbe még jobban a katólikus vallás ragaszkodt az ő vallásgyakorlásáho a házasságnál mán kikötöttik a gyerekeknek a katólikus valláson való nevelísit és itt épp pedig ezek mivel katolik vóytak mégis református szertartás szerint nevelítik a gyereket mind az egész Galló család.

Hát igén hát ugye.

– Szabó Márton: Má nekem is a nagybátyám katólikus lányt vett el feleségül neki mán mikor esküdtek át kellett engedni a katólikus vallásra a gyerekek nevelísit.

Van ijen is. Igén ahho ragaszkodtak igén a katólikus vallásba neveltessik hát igén. Hát ugyi én még itt a református iskolába jártam református vallást tanúltam mērt ugyi itt nem vóyt katólikus iskola nem is követeltik biztosan ára nem emlékszek csak ēre hogy ugye azt jártam hát ugye elíg rígen vóyt. Rígen vóyt tienhárom mikor iskolába mēntem az első osztájt jártam bizony. Ippen ēlmontam már többször így ha úgy beszélgettünk ojan hējt vóytunk hogy mán a tizennégyes háborút megírtem akkor a tizénhetes forradálmot akkor jött a negyvennégyes ötvenhatos eztet minden átíltam.

– Sok nagy dolognak tanúja volt.

– Jelēn pillanatba ugye megvagyok jól van mozgok az a fontos mit hoz a jövő mit rējtēget ugye azt nem tudom.

– Hát most is nagy átalakulás van, nem? Tetszik érzékelní?

– Tessék?

– Tetszik érzékelní?

– Hát mondjuk részbe részbe ugye hát ugye nekem nagyon jó hál istennek azt mondhatom.

– Jószág van?

– Tessék?

– Jószág van? Otthon a ház körül?

– Hááát csak baromfi az van baromfi avval foglálkozom nem is tunnék a nélkül lenni baromfi van. Nem vóna pedig rá szükségem hogy küszköggyek vele de van csinálom.

– Udvariban ruca vagy kacsa?

– *Vóyt kacsám is mos mán tyúkok vannak van hárminckét darab. Jaaj nem hiányzana mērt az a hējzet hogy nem vagyok ojan nagy húsēvő teccik érteni ha lēvágok egy tyúkot hát azt mondhatom hogy egész hétēn észēm utójára mán huva tēgyem mán mit csinájak mit kezdjek vele? Annyira.*

– Inni kell utána egy kicsit!

– *Ugye de hát az a hējzet ide tessék hāllgatni többször átmēgyék oda Szabóéknál is hínak hogy mēnnyek ebídre. Többször mondom nem mēgyék me itt van az énnivaló. Ne is hújatok de szombat vasárnap mērt ugye akkor otthon van a fiatalasszony mēr fiatalasszony óvónő vezető férje a téeszbe van aztán szombat vasárnap vannak otthon teccik érteni. És akkor ő is otthon van akkor oszt csak muszáj vagyok hogy átmēnnyek csak muszáj vagyok hogy átalmēnnyek ugye. Hiába mondom itt van az énnivaló hát jó van mājď elfogy jó van akkor. El lehet mondani még kutya sincs hogy mēgēgye ha nem kell az énnivaló. Jāj istenēm...*

(Földesi Sándorné 81 éves háztartásbeli)

– A megművelt föld, a családnak a földje hol volt annak idején?

– *Hát neveztik ezelőtt zsellérfődnek ritfőtnek óután vóyt Hangásfőd vóyt Gátszēg ojan a mijenk például több hejēn vóyt Szabó-hāлма mēgētt ijen tagfőd nem vóyt mindēnkinek csak ijen szíjjelszörtabbak vóytak mē az én apámnak jómódú vóyt oszt ēlmēntek valamikor Váradra na mán nem külföld vóyt még akkor Romániába itt vóyt vagy tizenöt köblös főggye eladta ott mēgvētt ötvenet de hát oszt nem vóyt aki dógozzík oszt eladták oszt visszajöttek hogy hat hódat kaptak belőlle. Nem vóyt aki dógozzík hiába vóyt a főd a fődet szeretni kell ha azt nem szeretik.*

– Melyik évben volt ez?

– *Hát ez ojan kilencszáz ezerkilencszáznyóc-tíz-tizēnkettő ott körül vóyt az első világháború előtt.*

Még az első világháború előtt.

El az első világháború előtt mán a második vagy az első világhá mán vissza is jöttek onnan. Me nem vált be. Nem vóyt aki dolgozzík óután itten oszt dógozhattunk mē muszáj vóyt. Mēg mēntünk még napszámra is ide-oda mēg aszottólni ezelőtt a gyerēkik kifele de mos mán ez nem divat.

– Hat-nyolc hold mellett még ki kellett menni.

– *Pee hát igēn hát vóytunk ugye többen tesvírēk a mellett még ēlfért.*

– És milyen igaerővel művelték a földet?

– *Hát eztet mán mikor oszt én csak két jó tehenünk vóút tehén művelő vóút mē mán akkinek lova vóút má annak több föld kellett hozzá. Me két tehén egyedül a hat-nyóc hódho megjöit valahogy de mán a ahun lovak vóútak még tehén is mán a húsz köblös föld is még oszt azok fogtak feles földet harmados földet úgy gazdálkodtak mán ahun nípesebb család vóút. Így mēnt a mēnet abba az időbe.*

– Csupa szántóföldön dolgozott a család?

– *Csupa szántóföldön nem vóút legelő nem vóút mē még akkor ojan legelők vóútak kihajtottuk a csúrhére a malacot nyárba még guja vóút még abba az időbe rigēn mos mán nem.*

– A gulyának mi volt a jelentősége?

– *Hát azt kihajtották tavasszal ősszig kint legeltettek vóút nagy legelőtér. A pásztorbirt kellett csak fizetni még a legelődíjat de nem vóút rá gond.*

– Olcsó tartási mód volt.

– *Igēn ijenek vóútak.*

– Na, milyen munkák folytak tavasztól télíg?

– *Tavasztúl? Hát nem ősztúl tavaszig mondod?*

– Hát legyen ősztől, hát télen nem kellett dolgozni.

– *Hát az télēn kártyáztunk este összegyűltünk a szomszídok összeültünk nyócan-tizen két csapat oszt kártyáztunk tíz óráig ütöttük-vágtuk ez vóút a. Nem vóút még hogy mēnjünk a presszóba esetleg mán azér nagyobbacska vóútam karácsonykor vóút egy bál esetleg húsvítkor egyébkor nem vóút sēmmi szórakozóhēj sēmmi sē vóút. Esetleg kocsma má akkor is vóút de hát oda oszt gyerēkik nem mēhettek a fiatalok még abba az időbe. Mán a nagy legínyek mēhettek a fiatalok még abba az időbe. Mán a nagy legínyek mēhettek de hát az még nem vóút szórakozás abba az időbe mint most hogy. De nem vóút píz akkor az öregeket méglopták egy-két zsák tengēri úgy vóút píz mē ha azt montuk a szülőknek hogy egy kis píz kék ó te nincsen tudod mennyi bāj van. Akkor el-loptunk egy zsák tengērit mindig került aki megvégye a ugye akkor csak ócsóbbír vette még nem a rendēs áron hát csak vóút aztán egy kis píz az akkori fiataloknak de mos mán oszt jobban van má. A mai fiatalok maguk gazdálkodnak a pízekkel.*

- Milyen ifjúsági egyesület meg ilyesmi volt? Az egyházaknál voltak, én úgy hallottam.
- *Vóytak ijen kendërdörzsölő kendërfonó má az is vóyt sztán jártunk fonni én mēg tudtam szünni fonni kerekes rokkával összegyűltünk öten-hatan hun itt hun ott aztán ősszel mēg lett kendërdörzsölő nyárba áztattuk a kendërt mink szűttünk mindëneket zsákokat.*
- Kenderáztató egy volt Udvariban vagy több helyen is áztattak?
- *Ēgy vóyt csak ěre Báránd fele ott vóyt mēg a kettő vóyt ugyan mēg a Móykába is Bajom fele mēg ott is vóyt áztató.*
- Ott a falu alatt?
- *Igën ahogy a hitt ahogy a mëgyünk vagy kendëráztatónak vóyt kijelölve de ojan sokan áztattak ám kendërt hogy nem fért mindënki óytán oszt itt is mëenge tík de hát a szagos vóyt az nagyon büdös vóyt a kendërszag nagy szaga vóyt. Akkor az vóyt a téli munka fontunk szűttünk.*
- Az Eszteró-érben volt az?
- *Az itt itteni ott vóyt ěgy rísze a kendëáztatónak.*
- Miket csináltak itt kenderből?
- *Hát kendërből csináltunk mink víkony fonalat vastag fonalat. Mán vëttünk hozzá úgy neveztik ezelőtt miszërt a pamutnak nem ojan neve vóyt. Miszërnek neveztk azt a víkony abbúl vóytak a lepëdők má ijen ágylepëdő abbúl vóytak a türülkőzők mēg bizony a szëginyebb hejën mēg vārtak belülle nadrāgot is vászonnadrāgba jártak ojan is vóyt. Emlíkszëk azír a gyerekkoromból ijenëkből csinálták.*
- De gatyát már nem viseltek mióta te visszaemlékszel, ugye, Károly bátyám?
- *Vászongatyát? De mēg az én gyerekkoromba vi viseltek mēg bűgatyát is vászonból vārták az öregasszonyok ijen bűgatyát abba jártak az öregëk pipáltk kiültek odaja ide oda a kapuba nyárba mēg kártyáztak vittek ki asztalt mán az ojan idős embërek avval tőtötték a vasárnap a vóyt a szórakozás. Így mënt a mënet.*
- Na de elmúlt a tél, jött a tavasz, dolgozni kellett.
- *Hát akkor oszt mentünk csutkatű szëdni mē akkor csutkatű fenn vóyt de most a nagy ekiktül nincs csutkatű. De akkor szëttük a csutkatövet a vóyt a tüzelő annál főztek*

a mamák nem vóút még akkor berakott kájha oszt abba tüzélgettek. Emlíkszik még arra berakott nagy plattok vóútak.

– Ürmösháton mikor tanító voltam, nekünk is olyan volt.

– *Igen? Óútán a gyerekek vagdalták a csutkaízüket avval tüzéltek. Emígy avval lehetett tüzelni csak hát ott ott kellett űlni egynek mindig tüzelni. Nem úgy mint most a gáz hogy be van kapcsolva fő mint ijen így vóútak a főzések csak megfőzték akkor is csak ugyi több idő kellett rá āra ide időt szentél...*

– A csutkatőszedésnek két haszna volt, egyrészt tüzelő lett belőle, másik meg tisztult a föld, mert következett a szántás.

– *Bízó még még oszt nem tudtál kaszálni a sok csutkatűtől a búzát árpát zabot mēr azt eelőtt csak kaszával vágták. Ijen vóút így csináltuk. Mēntünk aszottólni a gyerekek óútán mēntünk ide-oda mikor huva ahun kellett cseremunkát csináltunk mikor...*

– A cseremunka az hogy volt?

– *Hát hogy eljött hozzánk egy embēr segíteni ólat csinálni vagy tetőt vagy akkor még ēlmēntünk neki ami kellett csinálni.*

– Ahogy most is van.

– *Igēn cseremunka ig...*

– Tehát itt nem kalákának hívták, mint Erdélyben, hanem cseremunkának?

– *Cseremunka cseremunka vóút kalákának nevezték?*

– Igen, ott most is úgy mondják. Országszerte úgy mondják, kalákát, az ilyen összefogásban készült munkákra.

– *Mink most is úgy cserekint segítünk egyik a másiknak.*

– Igen.

– *Mikor a munka van odamegyünk most is én is szoktam mēnni segítni óútán oszt visszasegítik.*

– Milyen gabonaféléket termeltek itt az emberek?

– *Hát akkor az a székácsi búza vóút a székácsi hallottad tē ezt?*

– *Hogyne, hallottam.*

– *Az vóút abba a mi időnkbe Székács-búza de óútán oszt keveset tērmēt óútán a bánkúti bánkúti búza azt tērmeltük az nagyobb szēmű vóút nagyobb fejű. Az oszt átalába mēgmaratt az a bánkúti búza még tán most is tērmeli a téesz de most ugye új fajták vannak. Még oszt āra is hogy annak a szālmája vagyis a szára magasabb a székácsi az kis alacsony vóút alacsony vóút kevés szālmája vóút nagyon.*

– *De nem dōlt meg legalább.*

– *Nem dūlt mēg de ez a ez a másfajta ez mēgdūlt. Mert akkor ám szālmával fűtöt-tünk kemēnce vóút tēlbe oszt kellēt a szālma. Azír ragaszkodtak hogy minél több szālma lēgyik.*

– *A kemencében nemcsak melegítettek az asszonyok, hanem sütöttek-főztek is benne...*

– *Ott sütöttik benne a kalácsot pogácsát még a paszújt is ott főztik. Vóútak nagy minálunk is ijen nagy vászonfazíkok még a tőtöttkáposztát is a kemencébe főztik. Így betették mán mikor gondolták hogy jól mēgforrt akkor fēlemelgettik úgy hogy mēgrázták az ājja fēlforgott felül oszt ojan szípēn mēgfőit hogy nem kellēt tūzēlni a konyhán annyiból vóút előny. Ijenék vóútak. Még most is van ēgy pár fazík nálunk ojan rígebbeni azok a nagy vászonfazíkok de hát most mán csak dísznek.*

– *A fiatalok nagyra értékelik mint dísz.*

– *Az unokám is mondja hogy fēlmētünk a pallásra mán Jancsi az jobban foglalokozik mi vóút ez mi csináltak ebbe papám? Ebbe főztük ezelőt a tőtöttkáposztát még a paszújt hússal mēr a paszújnak sok idő kellēt főni annak sokáig kellēt tūzēlni csutkatūvel még csutkaízikkal. Ijenék vóútak. Hát ezek az én gyerekkoromba vóútak ezelőt ötven évvel.*

– *Igen, ezért érdekes.*

– *Igēn de manapság mán ojan nincsen mos mán könnyebb ó könnyebb. Akkōr mink is rēggel mētünk kifele a tehēnszekērēn ngyen-öten akkor oszt kimētünk apám csináltak a kötelet ezelőt abba kötöttik kívijeket kötöttgettük kērēsztbe raktuk. De mos mán lēvágja a kombáj nán nincs baj vele akkor úgy vóút. Akkōr hōrtuk asztagba kērēsz-tēket akkōr jōtt a csípőlgép az csípēlte. Így vóút ezelőt.*

– Igen, aratáskor főzni is kint kellett, vagy hordtak ki ebédet?

– *Hát közelebb vóút a föld oszt hozott ki anyánk ebédét délbe legtöbbször ha nem is mindig de legtöbbször.*

– Ha nem hozott, akkor bográcsban főztetek odakint?

– *Neem csak akkor vittünk egy kis szalonnát kényeret vagy pedig tejet egy-egy csu-
por kávéit üvegbe oszt azt megittuk oszt akkor ārra ittunk nyárson még most is divat.
Összeülnek öten-hatan még az én vóm is megvóút hította a komákat hét-nyoc embēr akkor
előtte ital utána megsűlt a szalonna zsíroskényir hagymával paprikával utána még sőr.
Bizony ijen mēnet vóút most a múlt évekbe de hát most is fennáll még ojan nagy divat is
szalonnasütis.*

(Molnár Károly 75 éves nyugdíjas)

– *Na én egy néhány szóval talán kiegészetēm az elhangzottakat hoogy Nagy Imre
ojan életsörba ilt arrúl kezdve hogy ű mán a húszas évekbe jovába írsokált vērseket.
Nem tudom Dénes barátom tē esetleg jobban emlékszēl rá tudod hogy ēccēr kapott ű
ijen Bronz Tulipán kitüntetēst itt a sārretudvari kössígházán adták át hányba vóút ez?*

– Nem tudnám az évszámot.

– *Húszas évekbe vóút valamejik évbe mikor Zsilikai János vóút ideki mint
újságszērkesztő azoknak a lapjaiba kűdözött ű be vērseket ami még is jelēnt több esetbe
a lapba nállam is van egy pár megörökítve és úgy tudom me én is rīszt vēttem akkor itt
ezēn a gyűlīsēn én még még azt is hozzáfűzöm megbízta a lapoknak a toborzásával. És
több előfizetőt mivel szērēztem hát egy szēgfűt kaptam ajándikba a gombjukba
műszēgfűt. Na azt akarom ebbűl kihozni hogy akkor mint munkatársnak ākárták Nagy
Imrēt híni a szērkesztősígbe. Dee nem fogadta el hívatkozva az ű maga ēgyszerű puritán
mivoltára még talán beleszólta ebbe a szēginysígbe is, de még az is hogy ű csak nyóc is-
kolát vígzēt.*

– Akkor nyilván még csak hatot.

– *Vagy még csak hatot na nem is hatot csak csak hat iskolát hat iskolát. És még a
házuknál is lēmēntem mēr innēt a szērkesztő űr többed magán nem maga vóút itt ide-
kinn többed maga vóúta kinn lēmēnt a házokho is. Hát neki az apja Jakab bácsi Nagy
Jakabnak hitták ijen bārkácsos fōrma embēr vóút famunkába. Hátosztán csinált egy ka-
napét. Teccik ismerni?*

– Igen, hogyne, persze.

– *Tējjesēn azonos vóyt mint egy szabájos asztalos munka azon nem mondott āra sēnki sēmmi kifogást hogy nem az. Csaak Jakob bácsi fēltette a szerkesztő űrnak a kérdīst hogyhāt beszilgetīs közbe hogy má azt tessīk mēgmondani hogy mēgcsináltam ezt a kanapēt mikor irēk én oda hogy eztet befesthessem? Aszonta a szerkesztő hogyhāt mást tessīk kérdezni Jakob bácsi ēre nem tudok válaszōlni.*

– Milyen újságnak a szerkesztője volt ő?

– *A Magyar Falu.*

– Magyar Falu?

– *Magyar Falu.*

– És maga hogy került kapcsolatba ezzel az újsággal?

– *Ūgy hogyhāt az én ēzsanyám nagyon szerett újságot olvasni. Aztán mink mēg közel szomszidságba is laktunk Imréékhē. Aztán többször vóytam hozzá beszilgetni is és ű próbált ēngēmet benevelni a vērsírásba. Csak énnállam a vóyt a hiba hogy én csak nígy elemi iskolát vígeztem. Máskīpp írtam én is ēgy pár vērsēt kūttem én be a szerkesztősīgbe de hāt ugyi hogy mongyam a hējsírás szabájoknak nem felēlt mēg ez a valós. Jó tanuló vóytam én de űgy gondōltam abba az idōbe gyerekfīvel hogy nyēlvtanra nincs nekēm sēmmi szūksīgēm. Ennél fogva mámma is hiányzik az Irásombūl a szabáj mámma is hiányzik.*

– És kézírása van? Magának?

– *Má mījen?*

– Tehāt kézírással, mondjuk, saját vers vagy valami?

– *Vaan van ēgy pár igēn van.*

– Mert maga a kézírás is érdekes.

– *Igēn.*

– Ezek szerint maga személyesen is kapcsolatban volt Nagy Imrével?

– *Pērsze hāt ű adta nekēm legelōszōr a kezembe a Petōfi könyvet hogy aztat tanulmányozzam.*

- Valamilyen pártnak tagjai voltak?
- *Hát tizennyócba a a akkor akkori idő a kommunista pártnak az édesanyám úvéllé én többször elméntem mint hét éves gyerek vóútam akkor a pártba míg oszt ugyi māj tizenkilencbe fēloszlott.*
- *Igēn.*
- Hadd kérdezzek mást. Annak idején itt nagyon sok volt a Rác, Gali, Mile, aztán Madar, Sólyom, ha jól emlékszem?
- *Sójom nem annyira Madar Szabók Nagyok még Galik is vannak aztán hát ugyi mán utóbb alig vóút vagy több vóút a Székrényési család Tótok ijen Rác nevű ez Udvariba úgy vót csak ami bekerült hát a régi időbe vóút így tréfába ijen mondás hogy Szerepnek két lakója van egy hízó még egy magló.*
- Ezt mire mondták?
- *Árra monták hogyhát Hízóbúl állt Szerepēn ki nagyobb ríše még Milébūl.*
- Tehát a Hízó az vezetéknev volt?
- *A Milék ketre még monták hogy Magló tehát Hízó még Magló két család lakik Szerepēn ev vóút még az én szülémtūl hāllottam ijen szójárásokat. Hát aztán vannak Galiak sok van Szerepēn még Rácok de a régi ōs fő név ez a kettő vóút.*
- Az udvariaknak van kapcsolata a szerepiekkel?
- *Hát ojan kapcsolata van hogyhát van hūnnét innét oda nōsūlt vagy onnét ide nōsūlt még hát most még hát...*
- Úgy van, tehát nyugodtan meséljen magáról, persze!
- *Hát mesélhetēk. Ezēzkilencszāztizēnēgybe szūlettem Szabó Márton negyedik hó negyedikén a Hangás-riszēn lévő Fődesi tanyán amit abba az időbe úgy neveztek hogy Szilāgyi. Ott nevekētem fél mint kisgyerek a tizēnnígyes háborúú ig a tizēnnígyes háborúba az apámat behitták. Attūl kerül akkor kerūltūnk be a faluba lakni. Még azt hozzáfűzōm hogy annak elōtte nem sokkal egy óriási vihar vonūlt kērēsztūl Sārrétudvari hatārán tizēnnígybe augusztus tizēnnegyedikén ami rēngeteg kárt csinālt ablakokat bevērt cserēptetőket összetōrt.*
- Mikor volt ez?

– Ezerkilencszáztízennégy augusztus tizennegyedikén. Nekünk is egy kis nádtetős házunk vóút itt a faluba ott azon az út végin ahun Nagy Imre lakott és a vihar lēvitte a tetejit. Mikor az apám beszērezte hozzávalót anyagot akkor behított katonának. Az édesanyám kabai születisű vóút onnét vóút itt a nagyapám ő segítségével még Sárkány Szabó Antal bácsi mint ácsmester tettik a tetőt fél a házra. Na pērsze oszt ugyi a tizennégyes háború ideje alatt itthon maradtunk mink gyerekek ketten még egy nagymamánk az édesanyám pedig ojan nagy terivel hogy Ęrszēbet tesvérem megszületett novembērbe. Beon nagyon keservesēn iltük átal a tizennégyes háborút tizēnkilencig tizēnkilencbe novembērbe jött haza édesapám négy évig vóút olasz fogságba. Bion sokszor kívágtta az édesanyám a kēnyeret hogy ennyi a tiéd még ennyi a tiéd mer nem vóút több. Hál istennek azír egízségēsen átalítottuk. Hát ugyi közbe vóút oszt amit má montam hogy jött ez a tizennégyes izé forra vagy minek mongyam mikor ugyi mēgalakult itt is a kommunis párt oda éljárógattam estēnkint hát onnét én csak annyit tudok mint ojan hét éves gyerek hoogy a régi kössígházánál vóút az első pártház itt egy-egy estēnkint nem mēn mikor féljöttünk csak a párt nótáknak a danolgatása én ārra emlékszēk hogyhát danolhatták hogy maj letōrjúk szárvat annak az ökörnek hogy ne parancsōljon a szēgíny embērnek még ehē hasonló ijen többi mán nem is jut eszēmbē csak ez eszēmbē jut belōlle. Hát aztán...

– Az iskolás évekre emlékszik?

– Emlékszēk hát ugyi az iskolás évekről annyit tudok mondani hogyhát mikor az iskolába félmentem három osztájt egymás után kijártam mikor a negyedik osztájba került volna a sor akkor mán az édesapám itthon vóút és a faluba mint nyájjuhásznak állt be fogadták még és ű mellé bojtár kellett mert öt-hatszáz darab bírka vóút keze alá bízva ű eztet eggyedül nem tudta ellátni kérvínyt adott be a tanfelügyelőségbe hogy engej ēzzenek engēmet az iskolából mēncsenek fē. Mē mán akkor keztik aztat hogy kötelezō az iskolábajárás. Hát oszt fél is mēntettek egy esztendōre. Mikor a negyedik iskolás koromra került volna a sōr vagyis hát mán akkor az én iskolatársaim ötödikēsēk lēttek vóyna énnekēm akkor kellett negyediket járni mán akkor nem mēntettek fél. Így oszt a négy iskolát így jártam ki én tizēnkettősökkel jártam a negyedik iskolát. Őután osztán mikor a negyedik iskolát kijártam énnekēm az osztájrészem a munkaköröm a bírka vóút a legelő a szabad élet. Egísszen addig míg negyvennégybe be nem híttak katonának. Na negyvennégybe behított azaz hogy má negyvenháromba is ijen átképzēsēk mik vóútak negyvennégybe behított akkor kivíttek az orosz frontra negyvennégy június huszonnyōcadikán fogságba estem és odaki tōtöttem egy hónap híjján négy esztendőt. Őután kerültem haza amivel osztán ismét mēgint visszamentem a régi szakmáho a juhászatho. Innét mentem nyugdíjba is igaz hogy vóút egy kiszakadásom mērt hatvanégybe mikor téesz félfejlesztis vóút itten akkor bemēntem a téeszbe mint pásztoembērnek ajánlották nagyba hogy álljak a jószág mellē.

– A téészbe is maguk kezelték a juhokat, ha ilyen-olyan baja volt a birkának?

– *Hát kisebb bajoknál ig nagyobbnál ugyi mán állatörvos vóút de még abba az idő-be mikor én is még az apámmal együtt szógáltam még még azután is de még mámma is nem lëbëcsülöm az örvisi tudományt még akar de még maguk is elmongják az orvosok is hogy a juhász nem bírkapásztör mërnt mámma már sok ijen van. Sājnos aki valóba juhász az tud annyit a betegsígnek a gyógyításábúl mint úk. A bírka egy ojan állat ami egészségügyi szempontyábúl hogy mongyam nem sokkal tudnak segítöbbit vagy tán sok esetbe annyit së mint a juhász.*

– Tehát gondolok arra, hogy lábán volt valami baj...

– *Még ien ugyi vannak bírkánál fordulnak el így nevezzük mint kipálások ezëknek a gyógyítása osztán ugyi előfordul több esetbe hogy a mi határunkon a legelő mindig kevés vóút.*

– Szikes a legelő?

– Tessék?

– Szikes, ugye?

– *Szikes nagyon is szikes de az állattartásra is kevés is mert Udvaribá mindig nagy nagy létszámú állattartás vóút még máma is még máma is. És kevés vóút a legelő. Nyáridöbe bizony nem ëccër föleg ez a bírkaféle mër hisz egyéb jószág ha szorúlt hazajárt a faluba de ez a bírkaféle ezt tavasszal kihājították ennek ënni nem szoktak adni őszig míg be nem szorúlt. Ez úgy ílt még ahogy ílt mikor oszt jobban hun szúkebben csak ebbül azt akarom kihozni hogy bizony előfordult hogy mikor mán aratás lëtt osztán ugyi vóúttak jó tallómezök ugyi tehát hirtelen keztek javúlni erősödni hát keztek vírzavárt kapni. Azt látta az embër csak hogy legeltetés közbe mërnt a jó jó pásztörnek vagy a jó juhásznak a széme mindig ott van azonnal nem pedig emit hogy a düllön ki mëgyën. Mëglátta az embër kicsit figyel várt. Hát ez mán onnét odëbb is mënt de csak nem tãrtja a fejít akkor igyekëztünk azon hogy mëgközelítsük mëgfogta az embër elő a juhászbicskát eret vágtunk rájta csak úgy ömlött a vír kifele a széme alatt...*

– Nyakon?

– *Széme széme alatt széme alatt közvetl a gödörbe. Öt përc múlva mán legëlt a bírka nem vóút sëmmi bāj. És hogyha ezt nem csinája az embër vele nem került vóyna bele egy óra hossza fëlfördüilt vóyna a jószág.*

(Szabó Márton 77 éves nyugdíjas)

EINIGE BESONDERHEITEN DER MUNDART VON SÁRRÉTUDVAR

Diese Arbeit hätte Teil einer lokalgeschichtlichen Monographie über die Großgemeinde Sárretudvar sein sollen, doch die Monographie kam nicht zustande.

Die der dialektologischen Aufarbeitung zu Grunde liegenden Gesprächsaufnahmen haben wir 1987 und 1988 gemacht. Damals waren sie frisches Material vom aktuellen Bild der lokalen Mundart. Bis zur jetzigen Veröffentlichung sind fast eineinhalb Jahrzehnte vergangen. Währenddessen gab es in der internen Struktur der Mundart keine signifikanten Veränderungen, äußere Faktoren haben aber zur Erosion des Dialekts beigetragen. Die typische Mundart sprechen seither noch weniger Menschen als damals, doch unter Einwirkung der gesellschaftlichen Veränderungen und der Entwicklung der Nachrichtenvermittlung verengten sich der Wirkungsbereich und der Gebrauch der Mundart noch weiter. Die Aufnahmen und die Arbeit hielten einen damals aktuellen Zustand fest, der nun überholt ist. Darin besteht ihr Wert, denn jedes Lagebild einer Mundart hat Quellenwert. Der Prozess des Rückgangs der Mundarten ist nicht zum Stillstand gekommen, so wird das in den Aufnahmen festgehaltene sprachliche Material immer wertvoller.

Der analytische Teil gibt eine kurze Zusammenfassung des Bildes in Hinsicht auf Phonetik, Morphologie und Wortlehre. Er situiert die Mundart im Mundarttyp der mittleren Theiß, genauer im Block der Mundarten von Sárret. Zwei grundlegende Besonderheiten hebt er aus mehreren Perspektiven hervor. Erstens, dass sie bis zum Ende des 20. Jahrhunderts die phonemische Opposition von e : ë bewahrt hat, zweitens die von der Gemeinsprache abweichenden Verhältnisse der langen Vokale. (Die in hoher Zungenvertikallage artikulierten langen Vokale (í, ú, ü) werden mit deutlich stärkerem Nachdruck gesprochen als in der Gemeinsprache) Die geschriebene Version der Textaufnahmen ermöglicht Untersuchungen auf der Textebene (Strukturiertheit), das Manuskript darüber hinaus auch die Untersuchung von Artikulation und Pausenverwendung. Von letzterem müssen wir aber aus drucktechnischen Gründen Abstand nehmen.

Kállai Irén

A BIHARI MÚZEUM TÍZ ÉVE: 1990–2000

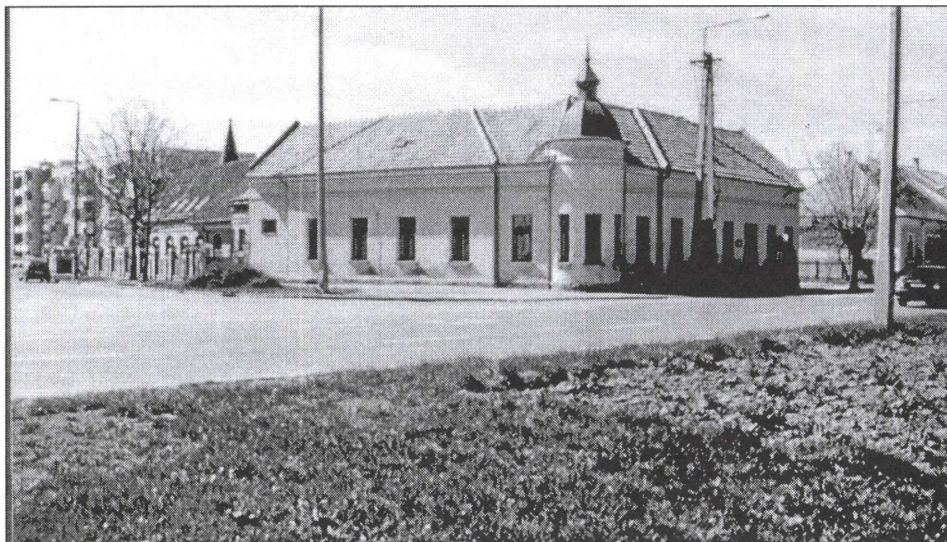
Az 1974. október 1-én megalakult Bihari Múzeumnak az elmúlt 10 éve nem tartozott a sikertörténetek közé. A rendszerváltozás súlyosan érintette a közszféra valamennyi részét, különösen mostohák lettek a közművelődési intézmények és közgyűjtemények. A Hajdú-Bihar Megyei Múzeumi Szervezet keretében működő Bihari Múzeumban is sok tekintetben stagnálás, néhány dologban visszafejlődés következett be. A vizsgált időszak nagy részére elmondható a létszámcsökkentés, az anyagi források hiánya. A bérköltségek, rezsiköltségek erőteljes növekedése s az infláció miatt, mindenféle felújítás, bővítés, korszerűsítés háttérbe szorult. A szakmai munkára – könyvtárfejlesztésre, tárgyvásárlásra, restaurálásra, kiállítás-építésre, kiadványkészítésre – nem maradt elegendő forrás. A kialakult pályázati rendszer segített ugyan a legsúlyosabb problémák megoldásában, de eddig sem lehetett, és ezután sem lehet a teljes szakmai munkát egy majdhogynem véletlenszerűen elnyert támogatásra építeni. A pályázatok kiírása tavasszal történik meg, elbírálásuk – jobb esetben – nyár elejére. Addig nem kezdünk hozzá a restauráláshoz, nem vásárolunk tárgyakat, mert nem tudjuk mekkora forrás áll majd rendelkezésünkre e szakmai célokra. A szponzorálás is eléggé gyerekcipőben jár vidékünkön. Ebben a hátrányos helyzetű Bihari térségben a korábban meglévő nagyvállalatok megszűntek, új nagy befektetők nem érkeztek, a kisvállalkozásokat pedig valamennyi civil szervezet, illetve közintézmény – legyen az egészségügyi, sport, kulturális, vagy oktatási – állandóan bombázza támogatási kéréseikkel.

A Bihari Múzeumnak megalakulása óta az a feladata, hogy az egykori Bihar vármegye ma Magyarországra eső részeinek a történetét, népének életét, életmódváltozását, anyagi szellemi kultúráját, műveltségét felkutassa, feldolgozza, dokumentálja és bemutassa.

ELHELYEZÉS, SZEMÉLYI ÉS TÁRGYI FELTÉTELEK

Elhelyezés

Az alapítás óta a Bihari Múzeum a Kossuth u. 36. sz. alatti épületben működik (1. kép). 1989-ben készült el egy bővítés, melynek során – Tardy Anna adományából – meg-

1. kép. A Bihar Múzeum régi épülete (Kossuth u. 36.)

vásárolták a szomszédos, Kossuth u. 38. sz. épületet, amelyet hozzákapcsoltak a már meglévőhöz. Ebben az új szárnyban alakítottak ki 3 raktárhelyiséget, 1 munkaszobát, látogatói vizesblokkot, és egy időszaki kiállítótermet az előterével együtt. Raktárjaink ekkor még a Bessenyei lakótelep négy pincéjében is voltak. Valamennyi épületünk és raktárhelyiségünk tulajdonosa Berettyóújfalui Önkormányzata. Mivel évek, évtizedek óta gond van a főépülettel, (beázások, falszakadások) már 1990-ben elkezdődtek a tárgyalások az önkormányzattal, a múzeum átköltözéséről.

1992-ben megszületett a döntés: a múzeum, a könyvtárral együtt átköltözik a volt Községháza épületébe. Az épület felújításához címzett támogatást igényelt az önkormányzat. A tervek – egyeztetve a múzeummal – elkészültek. Időközben a régi múzeum-épület szomszédságában elkezdődött az Idősek Otthonának építése, emiatt az önkormányzat lebontotta a 38. sz. alatti épületet és valamennyi udvari raktárunkat. Ezen okok miatt 1994 januárjában le kellett bontani az állandó kiállítás 2 régészeti kiállítótermét, hogy a képzőművészeti és a textilanyagot tárolni tudjuk. A többi tárgy (bútorok, kerámia, régészeti anyag a leendő múzeumépület pincéjébe került átszállításra, de mivel a felújítás elkezdődött onnan is tovább kellett költöztetni a raktári anyagot. Az önkormányzat felajánlotta a város túlsó végén két teherautó garázst. Ez lett a múzeum új raktára.

1995 őszen a lakók megvásárolták a lakótelepi önkormányzati lakásaikat, s mivel igényt tartottak a pincékre is újra költöznünk kellett. Az eddig még nem mozgatott régészeti, néprajzi anyagot is átszállítottuk a garázsokba, mivel a város nem tudott felajánlani a múzeum számára másik elfogadható raktárhelyiséget.

2. kép. A Bihari Múzeum új épülete (volt Községháza, Kálvin tér 1.)

A tervek szerint 1996-ban kellett volna átköltözni a felújított Községháza épületébe. A múzeum vezetése – a raktári gondok enyhítése miatt – úgy döntött, hogy lebontja az egész állandó kiállítást, s az átköltözés tervezett időpontja előtt 1 évvel (1995 október) elkezdődhet a revízió és a csomagolás. Alig kezdődött meg a munka, a raktárak kialakítása a volt kiállítótermekben újra költöztetnünk kellett a tárgyakat. 1996 márciusában az Önkormányzat eladta a garázsokat is, ahol a múzeum két raktára volt. S mivel az új tulajdonosnak sem a múzeum, sem az önkormányzat nem fizette ki a kért bérleti díjat, s más raktárhelyiséget sem ajánlottak fel nekünk, nem maradt más, minthogy a tárgyakat beszállítottuk a múzeum megmaradt helyiségeibe. A raktárakba menekített tárgyak ezután megközelíthetetlené váltak.

Még ez év nyarára kiderült, hogy a Községháza felújítására tervezett összeg elfogyott, a beruházás nem fejeződött be a várt határidőre. Elkészült a tető, a homlokzat, a falak, a fűtés, de hiányzott az aljzatbeton, burkolás, festés, villanszerelés és egyéb belső munkák.

Az Önkormányzat az elmúlt évek alatt többször pályázott a beruházás befejezésére, de munkájukat csak 2000-ben koronázta siker. A cikk írásának idején már elkezdődtek az épületben a belső munkálatok és a tervek szerint 2001. május 23-án adják át az épületet a két közgyűjteménynek, a Bihari Múzeumnak és a Sinka István Könyvtárnak (2. kép).

Személyi feltételek

Múzeumvezetők:

Császi Irén néprajzos muzeológus	1989–1991
Kállai Irén V. éves egyetemi hallgató, segédmuzeológus,	1991–1992 (6 órás megbízott)
Kállai Irén néprajzos muzeológus	1992. júl. 1. – (közben 1996–1999 között szülési szabadságon, illetve 4 órás munkaidőben GYES mellett)

Gyűjteménykezelők, adattárosok:

Gulácsi Edit:	1990–1991	(8 órás)
Kurcz Beatrix:	1989–1994	(8 órás) (1994–1999 között, szülési szabadságon, GYES-en)
	1999 –	(4 órás munkaidőben GYES mellett)
Hudák Attila:	1991–1994	(8 órás)
Törökné Papp Zsuzsanna:	1994 –	(8 órás) (2000. június 1. – december 31.-ig fizetés nélküli szabadságon)
Lévai Magdolna:	1994–1995	(8 órás) (Kurcz Beatrix helyettesítője)
Török Lajos:	1995–1999	(4 órás) [közben 1995. okt.–1997. jún. (8 órás)]
Toncz Csaba:	1998–1999	(8 órás polgári szolgálatos 15 hónapig)
Nagy Sándorné:	1998	(10 hónapon át megbízásos jogviszonyban)
Kuklis Rita:	2000 –	(8 órás) (10 hónapig Törökné Papp Zsuzsa helyettesítője)
Orosz Imre:	2000 –	(8 órás) közhasznú

Teremőrök, takarítók:

Varga Zoltánné:	1990–1991	(6 órás)
Fent Erzsébet:	1978–1995	(7 órás)
Szathmári Ferencné:	1990–1994	(4 órás)
Kajtár Vilmosné:	1992–	(6 órás)

Tárgyi feltételek

Az elmúlt 10 év alatt a múzeumi szervezet jóvoltából a következő eszközökkel gyarapodott a múzeum.

Fényképezőgép, fénymásoló gép, raktári polcok – dexion salgó elemek, számítógép + nyomtató, 2 db irodai gázrugós forgószelek

Pályázati pénzből: Internet modem, vasaló, vasalódeszka, szerszámok, eszközök a tisztító – konzerváló műhelybe.

Tárgyi eszközeink fejlesztésében közreműködött még a város Polgármesteri Hivatala, melynek révén egy korszerű írógépet kapott használatba a Bihari Múzeum. A Bihari Múzeumért Alapítvány jóvoltából pedig szkennelrel, egy nagyobb teljesítményű Winchesterrel, és WIN.95 programmal fejlesztettük számítógépünket.

A Bihari Múzeum Baráti Köre tábori pályázatai révén két automata fényképezőgép és egy diktafon segíti a tábor ideje alatti és az egész éves gyűjtőmunkát.

GYŰJTŐMUNKA, A GYŰJTEMÉNYEK GYARAPODÁSA

A gyűjtőmunkánk továbbra is a bihari táj tárgyi emlékeinek, írásos hagyatékának megszerzésére irányul. A vásárlásokra fordítható összeg erőteljesen csökkent, bár pályázati források néhány évben ezt a csökkenést kompenzálták. (lásd 1. sz. táblázat)

Gyűjtéseinkben egyre jelentősebb szerepe van az ajándékozásnak, illetve kiemelkedő jelentőségű még az évről-évre megrendezett honismereti táborok gyűjtőmunkája.

Gyarapodási naplónk adatai alapján Múzeumunk az elmúlt 10 évben több mint 5000 tárggyal, dokumentummal gazdagodott.

Gyűjteményeink gyarapodása az elmúlt tíz évben, a teljesség igénye nélkül (Kiemelkedő tárgyak, tárgycsoportok)

Régészeti gyűjtemény

A honismereti táborok régészeti szakcsoportjának munkája révén gyarapodott a felszíni terepbejárások leleteivel, jórészt a Herpály területéről.

Néprajzi gyűjtemény

Gyarapodását szintén főleg a honismereti táborok néprajzi, nemzetiségi és helytörténeti szakcsoportjainak gyűjtőmunkája határozta meg, de magángyűjtők ajándékaiként is rengeteg tárgy került múzeumunkba. Évenkénti tárgyvásárlási keretünk 70–80%-át minden évben néprajzi anyag vásárlására fordítjuk, s hasonló arányban használjuk fel a pályázaton nyert összegeket is.

3. kép. Körösmenti román viselet
(leány, asszony, legény) – Részlet az 1999-es
Jubileumi kiállításból

4. kép. Körösmenti román viselet
(menyasszony-vőlegény) – Részlet az 1999-es
Jubileumi kiállításból

Vásárlás útján került gyűjteményünkbe 1991-ben 9 db kolomp és pergő, 1996-ban közlekedési eszközök, szekér, és szánkó, 1997-ben egy kovácsműhely teljes eszközkészlete, valamint a Király család és Kiss Lajosné hagyatéka, többek közt népi bútorok, (szekrények, ágyvégek, tálalók, lócák, ládák, székek, asztalok), használati tárgyak (mázas kerámiák, konyhai eszközök) viseleti darabok.

1993 és 1999 között vásárolt viseleteink közül ki kell emelnünk a XIX.–XX. sz. fordulójáról származó Körös völgyi román viseleteinket (leány, legény, menyasszony, vőlegény, idős asszony, összesen öt teljes viselet, 3. és 4. kép), valamint a Fekete-Körös völgyi magyar viseleteinket (fiatal- és idősasszony teljes viselete azon kívül szoknyák, ingek, kötők, nagykendők). Ezeken kívül más viseleti darabokkal és lakástextilekkel, szőttesekkel (asztalterítők, szakajtókendők, törölközők), függönyökkel, ágyterítőkkel, párnahuzatokkal, falvédőkkel, hímzésekkel is gazdagodtunk. (5. kép)

1992-ben került a gyűjteménybe egy zsinóros férfi kabát, a furtaí bíró-ünnepi kabátja, amely 1880-ban készült.

Mezőgazdasági eszközöket is vásároltunk. 1996 és 1998 között eke, hombár, konkolyozó, kézi őrlő, terménydaráló lett a gyűjtemény része, ezeken kívül sok kézi szeres számot, eszközt is kaptunk ajándékba.

*5. kép. A Bihari Múzeum új szerzeményei.
Részlet az 1999-es Jubileumi kiállításból*

Irodalom tárgyi és irodalmi kézirat gyűjteményeink

Dúló Károly kéziratai, versei, levelezése 1990-ben került a gyűjteménybe.

A Nagyvárad c. újság néhány 1905 és 1911 között megjelent számával is gazdagodtunk 1991-ben.

Nadányi Zoltán leánya révén jutott birtokunkba a költő néhány levele, néhány hozzá írott levél, családi fotók és egyik dedikált verses kötet. Egy magánszemélytől vásárlás útján került gyűjteményünkbe egy „Balassa Bálint” című történeti színjátékot tartalmazó kötet, melyet Martos Ferenc írt. A kötet Nadányi Zoltán könyvtárának része volt. A Nadányi centenáriumi ünnepség meghívói és a programok dokumentumai kerültek még az irodalom tárgyi gyűjteménybe. Az elmúlt tíz év során kerültek leltárba Szabó Pál levelei Bihari Nagy Lajoshoz, és a Horváth Lajos kéziratosa verseit tartalmazó füzet.

Képzőművészeti gyűjtemény

E gyűjteményünk csaknem teljes egészében ajándékozás révén gyarapodott. Vásárlással mindössze L. Ritók Nóra: „Akik az álmokat őrzik” c. grafikája, Nagy Sándor: „Kisvárosi zug” c. olajképe és Hajnal Huba: „Harangláb” c. grafikája került a gyűjteménybe. (Ezeket a vásárlásokat a Berettyóújfalui Önkormányzata finanszírozta.)

Ajándékaink nagy részét Dancsházy Nagy Márton műgyűjtőtől, illetve az alkotó művészektől kaptuk.

Több száz darab ex-libris és alkalmi grafika többek közt Torró Vilmos, Bánsági András, Kósa Bálint, Petry A. Béla, Kós Károly, Bordás Ferenc, Menyhárt József, Settner Béla, Moskál Tibor, Fery Antal, Várkonyi Károly, és mások alkotásai kerültek hozzánk Dancsházy Nagy Márton gyűjteményéből (6. kép).

Varsányi Pál 20 db grafikája, metszete, Kesztyűs Ferenc tűzzománc képe, Rózsa György karikatúrái, Körtvélyessi Magda olajképei, Deák István grafikái, Illár Erzsébet és Réz Eta terrakotta kisplasztikái, Detzky Júlia textilfestményei, az 1994-es és az 1995-ös nyári bihari képzőművészeti tábor alkotásai lettek a képzőművészeti gyűjteményünk darabjai.

A bakonszegi Kardos Gézané két darab naiv festménye az 1999-es tábor néprajzi csoportjának gyűjtése révén került a gyűjteménybe.

6. kép. Ex-librisek, grafikák az 1999-es Jubileumi kiállításon

Történeti tárgyi gyűjtemény

Az 1990-es évek elején dr. Atlasz József Sárrétudvariba való orvos, műszereivel, táskájával, dokumentumaival, valamint az Úttörő történeti kiállítás anyagával (zászlók, plakettek stb.) gyarapodott.

Iskolatörténeti tárgyak, térképek, tablók, formalinos készítmények, szemléltető eszközök, könyvek, iskolapadok részben vásárlással, részben ajándékként jutottak birtokunkba.

Olajnyomatok, keretezett oklevelek, pecsétek, emléklakettek, polgári használati tárgyak, poharak, tálkák, vázák, evőeszközök, cserép pipafejek, legyezők, türelemüveg, polgári viselet darabok (kabátok, ruhák), lakástextilek a XX. sz. közepéről, XX. sz.-i polgári bútorok, műszaki cikkek, gépek (szekrények, fekete-fehér és színes televíziók, pénztárgép, írógépek, kávéfőző, stb.) is gyűjteményünk elmúlt 10 évi gyarapodását jelzik.

Varga Zoltán fényképész bekeretezett mesterlevele, oklevelei, kitüntetései, plakettjei a fényképész lányának az ajándékai voltak.

Varga Károly nyugalmazott tanító fotóit, okleveleit, igazolványait, kitüntetéseit szintén ajándékba kapta a múzeum.

Hivatalos átadással került birtokunkba a város két darab zászlója a 80-as évekből a régi „csonkatornyos címerrel”.

Vásárlás útján került a gyűjteménybe Berettyóújfalu első kerékpárja, valamint a Bihar Múzeumért Alapítvány finanszírozásával Komádiból egy teljes fotóműterem eszközkészlete (tükör, nagyítógép, fényképezőgépek, retuspult, lámpák, vágó gépek stb.)

Külön egységként kezeljük a történeti gyűjteményünkben a Munkásörségtől átvett anyagot, mely 1992-ben került a múzeumba. A közel ezer tétel, tárgyak, dokumentumok az egykori emlékszoba anyagát képezték (II. Rákóczi Ferenc életéről, és politikai témákról szóló könyvek, kiadványok, újságok, folyóiratok, levelek, iratok, oklevelek, igazolványok, videokazetták, hanglemezek, hangkazetták, plakettek, kitüntetések, kupák, serlegek, dísztárgyak, zászlók, sapkák, úttörőnyakkendők, tablók, fotóalbumok, fotók, negatívak).

Általános történeti dokumentáció

Több mint 2300 tételnyi dokumentum lett beletárolva az elmúlt tíz év alatt.

Ezek közül kiemelkedik a Dancsházy Nagy Mártontól ajándékba kapott közel ezer fotó, levelezőlap, családi dokumentum. A fotók nagy része XIX. sz. végi és XX. sz. eleji nagyváradi, debreceni, budapesti műtermi portrék, családi képek, illetve a XX. sz. híres színészeiről, színésznőiről, énekeseiről készült fotók, levelezőlapok.

A gyűjteményben található a Nyíri féle gőzmalom átalakítási tervrajza, dr. Atlasz József orvos, Horvát Lajos bihardancsházi parasztköltő, Varga Károly tanító, a Balogh, a Kovács, a Drimba család dokumentumai, hogy csak a nagyobb egységeket említsem. Ezekon kívül adóösszeírások a XVIII. sz.-ből, birtoklevelek, uradalmi beszámolók, hon-

véd végelbocsátó levelek, bábaoklevelek, bizonyítványok, igazolványok, váltók, végzések, levelezőlapok, archív fotók a XIX–XX. sz-ból adják az anyag nagy részét. A gyűjtemény tartalmazza az 1990-es és 1998-as országgyűlési választások dokumentumait, a pártok propaganda anyagait is.

Numizmatikai gyűjtemény

Az elmúlt tíz év alatt e gyűjtemény 253 darab ajándékkal gyarapodott. Kitűntetések, jelvények, papírpénzek és érmék néhány európai országból, valamint a Magyar Népköztársaság, a Magyar Királyság az Osztrák–Magyar Monarchia és Mária Terézia korából.

Természetrajzi gyűjtemény

Legújabb gyűjteményünket pályázati pénzen vásárolt ásványgyűjteménnyel nyitottuk meg. A 82 db ásvány és kőzet Böttkös Sándor debreceni gyűjtő gyűjteményéből került hozzánk. (7–8. kép)

Adattár

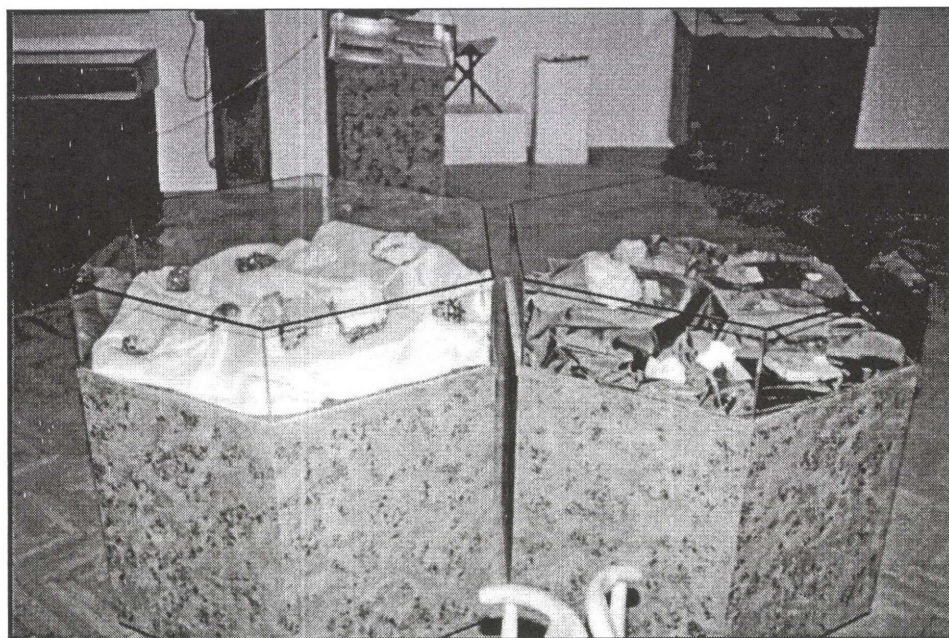
E segédgyűjteményünk a tíz év alatt több mint 1300 tétellel gyarapodott. Bihart ábrázoló térképek, a térségről szóló újságcikkek, kiadványok, a térség és a város rendezvényeinek meghívói, fotói mellett kéziratok, szakdolgozatok, kutatók gyűjtései, jegyzései, a múzeum rendezvényeinek dokumentációi (meghívók, fotók, jegyzőkönyvek videokazetták, stb.) adják az 1300 tétel nagy részét. Itt kell kiemelnem dr. Dankó Imre ajándékát, aki korábbi kutatásainak dokumentációit, jegyzeteit, kézirateit, fotóit adta át a Bihari Múzeumnak. Ebben a gyűjteményben kapott helyet jó néhány általános és középiskolás tanuló dolgozata, melyet a Bihari Honismereti Táborban való részvételre kiírt pályázatra küldtek be.

Fotótár

Fotótárunkba az elmúlt évek alatt közel ezer darab negatív került beleltározásra és legalább ennyi vár még erre. 596 db üvegnegatívot vásároltunk Csökmőről, Vincze István fényképész hagyatékát, melyben XX. sz. eleji életképek, portrék, családi képek találhatóak. Ezen kívül több mint 400 db fekete-fehér és színes negatív filmkocka került a gyűjteménybe, melyeken a múzeum és a város rendezvényei, illetve a lebontott állandó kiállítás képei láthatók.

7. kép. Az ásványgyűjtemény. Részlet az 1999-es Jubileumi kiállításból

8. kép. Az ásványgyűjtemény. Részlet az 1999-es Jubileumi kiállításból

Könyv és folyóirattár

E két segédgyűjtemény gyarapodásának több mint 90%-a ajándék, vagy cserekapcsolat.

1990 és 2000 között több mint 2500 kötet, kiadvány és több mint 1500 folyóirat került beletárolásra. A kevés vásárlás mellett, a múzeumok, levéltárak cserekapcsolatban küldött kiadványain kívül, a Déri Múzeum Könyvtárának hivatalos átadása révén gyarapodtunk ilyen jelentős mértékben. Ki kell még emelnem azt a nagyszámú szakmai folyóiratot és kötetet, melyeket dr. Dankó Imre ajándékozott múzeumunknak.

NYILVÁNTARTÁS, REVÍZIÓ

Az eltelt 10 év nem volt elég az 1980-as években a nyilvántartásban kialakult lemaradás megszüntetésére. Az újabb gyarapodások nagy része leltárba került, a többiben pedig jelentős előrelépés történt. A leíró és utaló kartonokban is óriási lett a lemaradás, mert az utóbbi négy évben a számítógépes nyilvántartásra tettük a hangsúlyt. Így sikerült elérnünk, hogy 2000 végére valamennyi leltárkönyvünk a számítógépbe is be van gépelve.

A számítógép meggyorsította revíziót is. 2000-ben lezárult a könyvtár és a folyóirattár revíziója. A könyvek raktári helyrajzi számot is kaptak, így könnyebb a polcon való keresésük, egyszerűbb a csomagolás és a kipakolás az új helyen.

A régészeti anyagban is elvégeztük a revíziót, a cserepeket áttörölgettük, dobozoltuk, szállítható állapotba hoztuk.

Elkezdődött a néprajzi és a történeti tárgyi anyag revíziója és egyben csomagolása is.

TISZTÍTÁS, KONZERVÁLÁS, RESTAURÁLÁS

A Nemzeti Kulturális Alaptól 1995 óta tárgyak tisztítására, konzerválására, restaurálására 1 000 000,- Ft pályázati pénzt nyertünk, amit a múzeum 125 000,- Ft saját forrás biztosításával egészített ki. (lásd I. sz. táblázat)

Ebből a pénzből elkészült 27 db grafika, rézkarc paszpartuzása, keretezése, 8 db olajkép tisztítása, 6 darab olajkép teljes restaurálása, 28 db textil és 50 db archív fotó tisztítása, valamint, több mint 70 darab polgári bútor, népi bútor és néprajzi használati tárgy tisztítása, konzerválása, restaurálása. (Ez utóbbiak között több tálaló szekrény, könyves szekrény, komód, ruhás szekrény, asztalok, székek, tükrök, ládák, rokkák és más használati tárgyak pl. iskolapad, mángorló, nyereg, sőtartó stb. voltak.)

Ezen kiemelkedő tisztítási feladatok mellett, melyeket részben a Déri Múzeum restaurátorai, részben külső vállalkozók végeztek, a Bihari Múzeum munkatársai minden évben jelentős tárgy tisztítási munkálatokat végeztek a gyűjteményekben.

1. sz. táblázat

A Bihari Múzeum 1995 és 2000 között nyert pályázatait, saját forrásait, és azok felhasználását

Év	A pályázat kiírója	Nyert összeg	Saját forrás	Felhasználás
1995 – 1996	Nemzeti Kulturális Alap Múzeumi Kollégium	400 000,- Ft	–	Tárgy tisztítás, restaurálás (polgári, néprajzi bútorok)
1997	Művelődési és Közoktatási Minisztérium	90 000,- Ft	30 000,- Ft	Néprajzi tárgyvásárlás
1998	Nemzeti Kulturális Alap Múzeumi Kollégium	250 000,- Ft	50 000,- Ft	Ásványok, iskolatörténeti, néprajzi tárgyak vásárlása
1998	Nemzeti Kulturális Alap Múzeumi Kollégium	200 000,- Ft	50 000,- Ft	Restaurálás (népi bútorok, tárgyak)
1998	Magyarországi Nemzeti Etnikai Kisebbségekért Közalapítvány	100 000,- Ft	–	Román viselet, néprajzi tárgyak,
1999	Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma Múzeumi Osztály	300 000,- Ft	100 000,- Ft Bihari Múzeumért Alapítványtól	A 25. évi jubileumi időszak kiállítás tárlóira, installációira
1999	Nemzeti Kulturális Alapprogram Múzeumi Kollégium	200 000,- Ft	50 000,- Ft	Restaurálásra (festmények, grafikák, népi bútorok, tárgyak)
2000	Nemzeti Kulturális Alapprogram Múzeumi Kollégium	200 000,- Ft	25 000,- Ft	Restaurálásra (olajképek, néprajzi tárgyak)
2000	Nemzeti Kulturális Alapprogram Múzeumi Kollégium	100 000,- Ft	50 000,- Ft	A Bihari Múzeum Évkönyvére kiegészítő támogatás
Összesen:		1 840 000,- Ft	350 000,- Ft	

TUDOMÁNYOS TEVÉKENYSÉG, TOVÁBBKÉPZÉSEK, PUBLIKÁCIÓK

A Bihari Múzeum Évkönyve VI–VII. kötetének szerkesztése 1990-ben fejeződött be. Ezt követően 1992-ben jelent meg a könyv. 1993 óta folyik a soron következő VIII.–IX kötet szerkesztése. Ezalatt a néhány év alatt begépeztük a kéziratokat a számítógépbe és pályáztunk a kötet kiadására. Sajnos ezek a pályázatok sikertelenek voltak, csak 2000-ben sikerült egy 100 000,- Ft-os kiegészítő forrást nyernünk a Nemzeti Kulturális Alapprogram Múzeumi Kollégiumától. Ebből a pénzből csak a technikai szerkesztés, a tördelés valósítható meg. Továbbra is kérdéses a nyomdai költségek finanszírozása.

1990-ben jelent meg az Orbán Balász bibliográfia Császi Irén és Héthy Zoltán közös munkája. Elkészült egy lepolelló az „Erdély fotóművészete” c. időszaki kiállításához Sz. Kürthy Katalin tanulmányával.

Még ugyanebben az évben dr. Varga Gyula és Császi Irén szakmai irányításával elkezdődött a nagyrabéi tájház kialakítása.

1991-ben elkezdődött Berettyóújfalu temetőinek fotózása, dokumentálása. A nagyrabéi tájház berendezése megtörtént, kiválasztottuk a restaurálásra kerülő tárgyakat. Mezőpeterden elkészültek a betlehemes játék felvételei, hang, videó és fotó dokumentációi.

1991-től minden évben a múzeum munkatársai jelen vannak cikkeikkel a Bihari Hírlap hasábjain. Az 1993-ban induló Berettyó rádió is helyet adott a múzeumi híreknek, illetve a helytörténeti, néprajzi ismertetőknél, és 2000 óta ugyanez mondható el a két városi televízióról, a FIX stúdióról és a Szinkron TV-ről is.

1993-ban a múzeum vezetője 2 napos a „Barokk a magyar népművészetben” című továbbképzésen vett részt Budapesten a Néprajzi Múzeumban.

1994 tavaszán Békéscsabán a Honismereti Szövetség 2 napos táborvezetői továbbképzésén, májusban Szegeden 2 napos néprajzos konferencián vett részt, majd decemberben a nagyváradi múzeum néprajzi osztálya fennállásának 30. évfordulójára szervezett konferencián képviselte a Bihari Múzeumot.

1995 jelent meg a Bihari Népművészeti Egyesület katalógusa „Kézművesség – Népművészet Biharban” címmel. A kiadványt írta és szerkesztette Kállai Irén. A múzeumvezető márciusban részt vett az „Állatábrázolás a népművészetben” című tiszafüredi néprajzos konferencián.

1996–97-ben a múzeum vezetője szülei szabadságon és gyesen volt.

1998-ban Berettyóújfaluban rendezték meg az Önkéntes Néprajzi és Nyelvjárás-gyűjtők XVI. Országos Találkozóját. E program szervezésében a Néprajzi Múzeum partnerei voltunk.

A Déri Múzeum Textiles Konferenciáján és a Levéltári Napok bihari előadásain vett még részt a múzeum vezetője 1998-ban.

1999-ben rendezte meg Berettyóújfalu a II. Bihari Diétát. E program szervezésében együttműködtünk a Művelődési Központtal.

A 2000. évi szakmai továbbképzés, melyen a múzeumvezető is részt vett, Felső-tárkányban volt megrendezve.

2000 november 22-én a „Bihari Mondák” című tudományos ülés egyik szervezője és közreműködője volt a múzeumvezető. Kállai Irén előadásának címe: „Vitalis Imre az utolsó bihari betyár”

KIÁLLÍTÁSOK

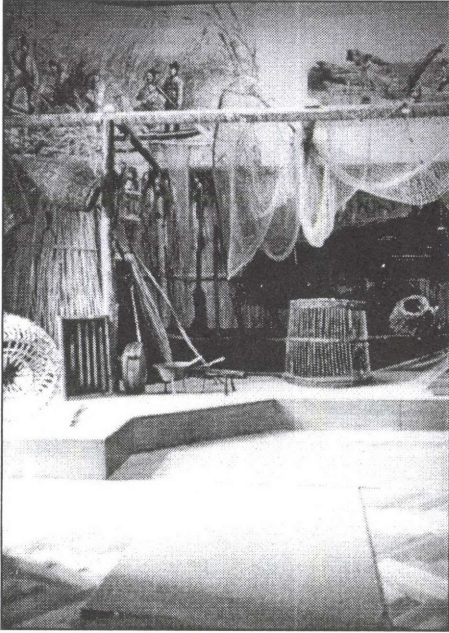
Állandó kiállítás

A Bihari Múzeum legutóbbi állandó kiállítását 1984-ben adták át „Szülőföldem Biharország” címmel. E kiállítás régészeti részét (két termet) 1994-ben, míg a többi részt 1995. október 1-én zártuk be. (9–12. kép)

Időszaki kiállítások

1990

Időpont	Helyszín	Kiállítás címe – témája	A kiállítás rendezője
Januárig (áthúzódó)	Időszaki kiállító terem	„Xantus Gyula 70 éves”	Császi Irén
Február – július	Időszaki kiállító terem	„Erdély fotóművészete (1850-1920)”	Sz. Kürthy Katalin- Császi Irén
Szeptember – január	Időszaki kiállító terem	„Nagykunság népművészete”	Császi Irén
Április – május	Folyosó	„Orbán Balász emlékkiállítás”	Bellon Tibor
Március – augusztus	Szabó Pál Kollégium és Biharkeresztes Művelődési Központ	„Válogatás a Bihari Múzeum gyűjteményéből” képzőművészeti kiállítás	Császi Irén
Július – szeptember	Szabó Pál Kollégium és az 5. Általános Iskola	„A XIV. Bihari Honismereti Tábor kiállítása”	Császi Irén
Október	Honvéd Kórház Budapest	Laboratóriumi eszközök kiállítása	Császi Irén

9. kép. „A Sárrét vízi világa”.
Részlet az 1984-es állandó kiállításból

10. kép. „A bihari otthon”.
Részlet az 1984-es állandó kiállításból

11. kép. „A bronzkor Biharban. Részlet az 1984-es állandó kiállításból

12. kép. „Furtai gazda ünnepi viseletben”.
Részlet az 1984-es állandó kiállításból

13. kép. A „Varga Károly ásványgyűjteménye”
c. kiállítás megnyitóján jobbra a gyűjtő,
Varga Károly, középen Lovass Márton a Déri
Múzeum természetrajzi gyűjteményének
vezetője, mellette Kállai Irén múzeumvezető

1991

Időpont	Helyszín	Kiállítás címe – témája	A kiállítás rendezője
Március – június	Időszaki kiállító terem	„Népi írók és Balatonszárszó 1943” Bérczi László fotói	Császi Irén
November–január	Időszaki kiállító terem	„Magyarország ásványai” Varga Károly gyűjteményéből (13. kép)	Kállai Irén
Július–szeptember	Szabó Pál Kollégium és Nagyrábé Művelődési Központ	„XV. Bihari Honismereti Tábor kiállítása”	Kállai Irén

1992

Időpont	Helyszín	Kiállítás címe – témája	A kiállítás rendezője
Február– április	Időszaki kiállító terem	„Szabó Pál emlékkiállítás” (14–15. kép)	Szabó Ferenc – Kállai Irén
Június – augusztus	Időszaki kiállító terem	„A XVI. Bihari Honismereti Tábor anyaga”	Kállai Irén
Október – január	Időszaki kiállító terem	„Ittmaradtunk” Nadányi Zoltán emlékkiállítás, születésének 100. évfordulója alkalmából	Keresztesné Várhelyi Ilona – Kállai Irén

1993

Időpont	Helyszín	Kiállítás címe – témája	A kiállítás rendezője
Február – március	Időszaki kiállító terem	Detzky Júlia iparművész batik képeinek kiállítás	Kállai Irén
Április– szeptember	Időszaki kiállító terem	„Sütőgető mesterségek” (A Déri Múzeum kiállítás)	dr. Vajda Mária
Június- július	Szabó Pál Kollégium	„A XVII. Bihari Honismereti Tábor anyaga”	Kállai Irén
Szeptember – november	Időszaki kiállító terem	Major Jánosné képeslapgyűjteménye	Kállai Irén
November – december	Időszaki kiállító terem	Heil Edit és Heil József festőművészek kiállítás	Kállai Irén

1994 januárjától bezártuk az időszaki kiállító termet, mert az épület lebontásra került.

Ettől évtől kezdve csak külső helyszíneken rendezett a Bihari Múzeum kiállítást. Minden év nyarán a Szabó Pál Kollégiumban megrendeztük immáron hagyományos kiállításainkat az az évi Bihari Honismereti Tábor anyagából.

1994-től minden évben a Bihari Múzeum munkatársainak segítségével készült el a Bihari Népművészeti Egyesület tavaszi népművészeti kiállítása.

1995 decemberében a Nadányi Zoltán Művelődési Központ „Karácsonyi kiállítás és vásár” c. rendezvényén a Bihari Múzeum is kiállította legújabb szerzeményeit „Bihari viselet címmel”

Ugyanebben az évben közreműködtünk a szentpéterszegi Faluház „Örökségünk” c. kiállításának megrendezésében és az 5. sz Általános Iskola névadóünnepségéhez kapcsolódó kiállítás megrendezésben.

1996-ban ünnepelte a Bihari Honismereti Tábor fennállásának 20. évfordulóját, erre az alkalomra a Művelődési Ház galériája adott helyet a jubileumi kiállítás anyagának.

14. kép. A „Szabó Pál emlékkiállítás” megnyitója, jobbra a kiállítás rendezője Keresztesné Várhelyi Ilona, mellette Szabó Pál lánya, Szabó Erzsébet

15. kép. A „Szabó Pál emlékkiállítás” megnyitója – közreműködnek a Szabó Pál Kollégium irodalmi színpadosai

16. kép. „A Xantus Gyula emlékkiállítás” egy részlete 1999-ből

1997 májusában a Bihari Múzeum és a Bihari Népművészeti Egyesület közös kiállítását „Biharban alkotunk” címmel a Város Dísztermében dr. Selmeczi László megyei múzeumigazgató nyitotta meg. Szeptemberben a Rendőrkapitányságok megyei versenyén Hajdúszoboszlón a „Bihar és Berettyóújfalu” című kiállítást rendezték meg a múzeum munkatársai.

A Bihari Népművészeti Egyesület és a Bihari Múzeum 1998-as kiállítását dr. Dankó Imre nyugalmazott megyei múzeumigazgató nyitotta meg, szintén a város Dísztermében.

1999-ben ünnepelte a Bihari Múzeum alapításának 25. évfordulóját. Ez alkalomból három önálló időszaki kiállítást rendeztünk külső helyszíneken. Az elsőt február 16-tól március 8-ig a Nadányi Zoltán Művelődési Központ Galériájában, Xantus Gyulának a Bihari Múzeum Képzőművészeti gyűjteményében lévő képeiből. A kiállítást Bényi Árpád hirtelen betegsége miatt, dr. Hamvas Lászlóné a Bihari Múzeum Baráti Körének tagja, nyugalmazott rajztanár nyitotta meg. A megnyitóra vártuk Xantus Gyula özvegyét és fiát is, de hóakadályok miatt sajnos nem tudtak eljönni. (16–17. kép)

Április és május hónapban Rózsashegyi György karikatúrái – válogatás a Bihari Múzeum gyűjteményéből – voltak láthatók a Zsaru-Galériában, a berettyóújfalui Rendőrkapitányság épületében.

17. kép. „A Xantus Gyula emlékkiállítás” megnyitóján: közepén dr. Hamvas Lászlóné jobbra Kocsis Csaba kulturális menedzser, balra Kállai Irén múzeumvezető

Október 2-án nyílt meg a jubileumi kiállítás „Válogatás a 25 éves Bihari Múzeum anyagából” címmel a város Dísztermében a Kossuth u. 6. sz. alatt. A kiállítást dr. Matolcsi Lajos a Hajdú-Bihar megyei Önkormányzat Közgyűlésének alelnöke nyitotta meg. A megnyitót megtisztelte jelenlétével Nadányi Gertrúd, a költő Nadányi Zoltán lánya is. (18. kép) A megnyitó napjára szervezte a Város, a Bihari Múzeum, a Bihari Múzeumért Alapítvány és a Bihari Múzeum Baráti Köre a Biharból elszármazottak második találkozóját. (19. kép) A kiállítás eredetileg 1 hónapig állt volna, de a nagy siker miatt még egy hónapig nyitva tartottuk. Pontos statisztika ugyan nem készült a látogatottságról, de a vendégkönyv beírásait figyelembe véve, legalább 2000 ember tekintette meg ezt a válogatást, a Bihari Múzeum legfrissebb szerzeményeiből. (20. kép)

2000 májusában ismét közös kiállítást készített a Népművészeti Egyesület és a Múzeum „Bihar Népművészete” címmel. A kiállítást a Művelődési Központ két termében Vissy Zsolt a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma helyettes államtitkára nyitotta meg.

18. kép. A jubileumi kiállítás megnyitója a város Dísztermében. Balra dr. Matolcsi Lajos a megyei közgyűlés alelnöke, mellette Kocsis Csaba kulturális menedzser, Kállai Irén múzeumvezető, Nadányi Gertrúd és Körösi P. József költő

19. kép. A Bihariak II. találkozásának vendégei a városházi köszöntőn

KÖZMŰVELŐDÉSI TEVÉKENYSÉG

A Bihari Múzeum széleskörű közművelődési tevékenységet végez. 1991 és 1993 között négy civil szervezet alakult meg a múzeum épületében.

1991-ben a már korábban a Déri Múzeum tagcsoportjaként működő **Bihari Múzeum Baráti Köre** lett önálló jogi személy. Tagsága kb. 20–25 fő, múzeumot pártoló, támogató személy. Fő tevékenysége a múzeum erkölcsi támogatásán kívül a Bihari Honismereti Táborok megrendezése, az ehhez szükséges anyagi és tárgyi eszközök előteremtése, jórészt pályázatok útján. 1998 óta közhasznú szervezet.

1992-ben nálunk alakult meg a **Tájak – Korok – Múzeumok Egyesület bihari csoportja**. A kezdetben 20 fős tagság mára közel száz főre emelkedett. Néhány éve a múzeum már nem tud helyet biztosítani a programjaikhoz. Remélhetőleg 2001-ben az átköltözés után újra a csoport központja lehet a Múzeum.

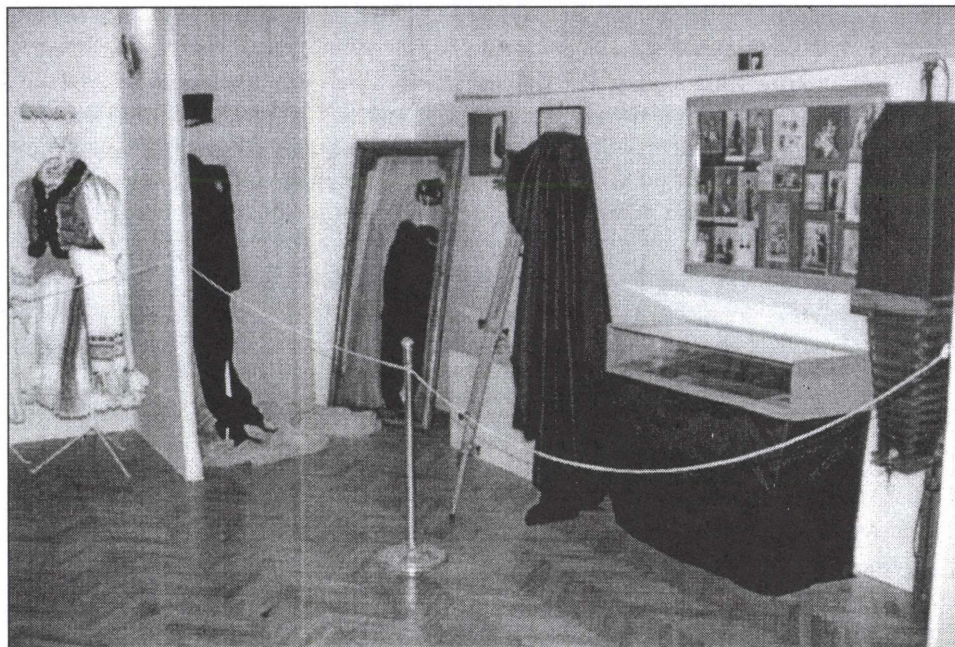
1993 novemberében alakult meg a **Bihari Népművészeti Egyesület**, mely összefogja a Biharban alkotó népművészeket, népi iparművészeket, kézműveseket, alkotókat, az érdeklődő pedagógusokat. Az egyesület székhelye a Bihari Múzeum épülete, bár programjai nagy részét 1994 óta az Alkotóházban tartja, melyet a város bocsátott az egyesület rendelkezésére. Az épület ingyenes használatán kívül, egy közhasznú gondnokot és némi anyagi támogatást nyújt a város évről évre a ház fenntartásához. Az egyesület jórészt pályázati pénzekből kézműves foglalkozásokat, bemutatókat, kiállításokat, konferenciákat, országos pályázatokat, alkotótáborokat szervez. Részt vesz kiemelkedő országos népművészeti rendezvényeken. 1994 óta tagja a Népművészeti Egyesületek Szövetségének. 1998 óta közhasznú szervezet.

Szintén 1993-ban alapítottuk a **Bihari Múzeumért Alapítványt** azzal a céllal, hogy Tardy Annának, egy neves berettyóújfalui birtokos család leszármazottjának hagyatékát elhelyezzük. Az alapítvány célja az volt, hogy a Bihari Múzeumnak a Községháza épületébe való átköltözését támogassa. Ez a cél azóta kibővült, és a Múzeum eszközeinek, tárgyainak fejlesztésére is fordítható az alapítvány vagyona. A hagyaték azóta kamatozott, s kiegészült mások, főleg a Biharból elszármazottak, és különböző vállalkozók adományaival is. Az alapítvány kiemelten közhasznú, vagyona 2000. december 31-én 3,6 millió forint volt.

E civil szervezeteken kívül a múzeum csaknem minden évben megrendez egy-két helytörténeti vetélkedőt. Az egyiket a város általános iskolái számára, a másikat a térség középiskolái számára.

1997 óta minden május 18-án, a Múzeumi Világnapon megkoszorúzzuk a Tardy család sírját és virágot viszünk a múzeumért legtöbbet tett támogatóink, segítőink sírjára. (Héthy Zoltán, Erdélyi Gábor, Dancsházy Nagy Márton)

1994-ig míg volt kiállításunk és időszaki kiállítótermünk a kiállításokhoz kapcsolódó múzeumi órák, diavetítéses előadások nagyon népszerűek voltak az iskolák körében. Az új épületben is szeretnénk ezeket a foglalkozásokat felújítani.

20. kép. Részlet a jubileumi kiállításból – fotóműtermi egység

NEMZETKÖZI KAPCSOLATOK

1990-től egyre szélesedő a nemzetközi kapcsolatunk Romániával azon belül is leginkább a Nagyváradi Körös-menti Múzeummal. 1991 óta minden évben kezdetben 5-6, később 8-10 diákot küldtek a Bihari Honismereti Táborba. A román nemzetiségi csoport 1992-ben kezdte meg működését, ekkor érkezett először, és azóta minden évben a táborunkba a nagyváradi múzeumból egy muzeológus kolléga. 1995 nyara óta 3 alkalommal Romániában, a Bihar hegységben is rendeztek néprajzi tábort. Mindhárom táborban 6-8 diák és 2 felnőtt kísérő vett részt a mi táborunkból. 1996 óta a gyergyószentmiklósi Salamon Ernő Líceumból minden évben 2-4 diák érkezik a Bihari Honismereti Táborba és vesz részt a kutatómunkában.

A nagyváradi múzeummal az együttműködés nem merül ki a tábori programokban, bár kétségtelenül ez a kapcsolat fő iránya. Együttműködésünk kiterjed a kiállítások rendezésére és restaurálási munkákra is.

A Bihari Múzeum költözés előtt áll, elkezdődött a revízió, a tárgyak csomagolása. Ha a pénzügyi források rendelkezésünkre állnak 2002 augusztusában újra fogadhatjuk

látogatóinkat az új állandó kiállításunkban. Az elmúlt öt év gyarapító, megőrző, nyilvántartó munkája után végre a negyedik, bemutató funkciójának is eleget tud tenni múzeumunk, s így végre 5 év után teljes lesz a működésünk.

Az új épületben végre újra indulhatnak a korábban oly sikeres közművelődési, pedagógiai programjaink, előadások, múzeumi órák, vetélkedők, múzeumi hangversenyek, bemutatkozó kiállítások is, amelyeket az 1991 és 1993 között alakult, s a múzeumhoz szorosan kapcsolódó civil szervezetekkel (Bihari Múzeumért Alapítvány, Bihari Múzeum Baráti Köre, Bihari Népművészeti Egyesület) közösen szerveztünk és szervezünk a jövőben is.

10 JAHRE BIHAR-MUSEUM (1990–2000)

Das Bihar-Museum wurde im Herbst 1974 gegründet. Die letzten 10 Jahre seiner Geschichte zählen nicht zu den Erfolgsgeschichten. Die Gründe dafür sind vor allem in den Veränderungen der gesellschaftlichen und wirtschaftlichen Bedingungen zu suchen. Die allgemeinen gesellschaftlichen und wirtschaftlichen Probleme, die einschränkenden Maßnahmen der letzten 10 Jahre des Bihar-Museums hatten nicht nur starke Auswirkungen auf die konservatorische Arbeit und die Lagerverhältnisse, sondern auch auf die Renovierung unseres Gebäudes. Die Kultur und vor allem die Museen gehörten schon bisher nicht zu den Profit bringenden Institutionen, ihre Erhaltung war immer schon von der Unterstützung des Staates und von Privatpersonen abhängig.

Die Vermehrung der Kunstobjekte und Dokumente des Bihar-Museums wurde zu 80% durch Schenkungen von Privatpersonen bestritten. Darüber hinaus gelang eine bedeutende Vermehrung durch Ankäufe aus Ausschreibungsmitteln. Bedeutend erweitert wurden unsere volkskundliche Textilsammlung sowie unsere Sammlungen bildender Kunst, allgemeinhistorischer Objekte und Dokumente.

Im Zuge der Verbreitung von Computern bemühten sich unsere Mitarbeiterinnen, die Sammlungen in den Computer aufzunehmen, wodurch sie ihre eigene und auch die Arbeit der Forscher in bedeutendem Maße erleichterten. Diese abgeschlossene Arbeit erleichtert auch die Revisionsarbeiten.

Im Ausschreibungssystem, das sich herausgebildet hat, hat auch ein kleineres Museum wie das Bihar-Museum die Möglichkeit, sich um das eine oder andere größere Projekt zu bewerben, für das der Erhalter keine oder zu wenig Mittel zur Verfügung hat. Neben Mitteln für den Ankauf von Objekten gelangten wir so über einige Jahre hinweg auch zu größeren Summen für die Reinigung, Konservierung und Restaurierung unserer Objekte.

Trotz unserer schlechten Lagerverhältnisse und des zunächst teilweisen, schließlich völligen Abbaus unserer ständigen Ausstellung versuchten wir das Museum im öffentlichen Bewusstsein zu halten. Mit einem Teil unserer Kunstobjekte veranstalteten wir fast in jedem Jahr externe Ausstellungen. Unter diesen ist die zum 25-jährigen Jubiläum des Museums 1999 veranstaltete, zwei Monate lang geöffnete, temporäre Ausstellung im Stadtsaal hervorzuheben, in der wir versuchten, eine kleine Kostprobe der Neuerwerbungen der letzten paar Jahre zu geben. Unsere erfolgreiche Ausstellung lockte mehr als 2000 Besucher aus Berettyóújfalu und Bihar an.

Wir stehen vor der Übersiedelung, das Einpacken der Objekte ist im Gange. Wenn uns die finanziellen Mittel zur Verfügung stehen, können wir die Besucher im August 2002 in unserer neuen ständigen Ausstellung begrüßen. Nach der Arbeit der Vermehrung, Erhaltung und Registrierung der letzten fünf Jahre kann unser Museum endlich auch seine vierte, zeigende Funktion erfüllen und so wird unser Betrieb nach fünf Jahren endlich vollständig sein.

Im neuen Gebäude können wir endlich wieder mit den früher so erfolgreichen allgemeinbildenden, pädagogischen Programmen, Vorträgen, Museumsstunden, Wettbewerben, Museumskonzerten und Präsentationen beginnen, die wir zusammen mit den zwischen 1991 und 1993 entstandenen und mit dem Museum eng verbundenen Vereinen (Stiftung für das Bihar-Museum, Freundeskreis des Bihar-Museums, Volkskunstvereinigung Bihar) veranstaltet haben und auch in Zukunft veranstalten werden.

